

І.С. ВІНОКУР, О.І. ЖУРКО,
В.П. МЕГЕЙ, В.І. ЯКУБОВСЬКИЙ

ЛІТОПИСНИЙ ГУБИН
XII-XIII СТ.

БОЛОХІВСЬКА ЗЕМЛЯ

**Інститут археології НАН України.
Кам'янець-Подільський державний університет.
Хмельницька обласна державна адміністрація.
Старокостянтинівські райдержадміністрація і райрада.**

І.С. Винокур, О.І. Журко, В.П. Мегей, В.І. Якубовський.

ЛІТОПИСНИЙ ГУБИН XII – XIII СТ.

Болохівська земля.

Вип. I

*За матеріалами археологічних
досліджень 1997-2003 років.*

До 800-річчя Губина.

**Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів
2004 р.**

УДК 902 (477.43) "11/12"
БЖ 63.4 (4 Укр. – 4 Хмел.) 4
Л 64

У монографії розглянуті матеріали археологічних досліджень 1997-2003 років на городищі давньоруського Губина XII-XIII ст., що у Болохівській землі. Книга присвячується 800-річчю цього літописного міста.

Для археологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, музеєзнавців, вчителів – краєзнавців і студентів.

Наукове видання
рекомендовано до друку Вченою радою
Кам'янець-Подільського державного університету,
протокол №4 від 27 травня 2004 р.

Рецензенти:

М.Б.Петров – завідувач кафедри Історії України Кам'янець-Подільського державного університету, к.і.н., професор.

С.В.Трубчанінов – доцент кафедри Історії України Кам'янець-Подільського державного університету, к.і.н.

ISBN 966-8587-02-2

© І.С. Винокур, О.І. Журко,
В.П. Мегей, В.І. Якубовський.

© Іванов А.М., фото

© ПП Мельник А.А., друк

ВСТУП

Історія та культура Болохівської землі XII-XIII ст., яка кілька раз згадується у давньоруському літописі, була і залишається однією з актуальних проблем в медієвістиці України. Все, що робиться у цій сфері наукових досліджень вже понад сто років викликає великий інтерес. А це в свою чергу породжує гострі дискусії і плідний обмін думками.

Сучасний стан вивчення історії Болохівської землі засвідчує, що існують різні погляди вчених стосовно географічних меж і часу існування вказаного соціуму. Є розбіжності у територіальній ідентифікації літописних “градів”, інтерпретації городищ як міст чи феодальних замків. Не з’ясованим залишається питання походження назви Болохівської землі. Не визначено її соціально-економічний і політичний устрій, адміністративно-територіальний поділ, символіку і т.п. Фактично не до кінця з’ясовані взаємовідносини болохівських громад і їх правителів з монголо-татарами.

Ми переконані в тому, що вивчаючи археологію та історію Болохівської землі, слід більш уважно вдивлятися у кожну виявлену пам’ятку, оцінювати її значення та у повній мірі осмислювати всю наявну інформацію.

Протягом літніх сезонів 1997-2003 років інтенсивно шляхом стаціонарних розкопок досліджується городище літописного Губина, розташоване у селі Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області, на правому корінному березі р. Случ. Літописний Губин – це археологічна пам’ятка національного значення. Губинське городище – один з найбільших за площею літописних “градів” Болохівської землі XII-XIII ст. Фортифікаційні споруди літописного Губина унікальні, а відкриті в процесі археологічних досліджень матеріали досить багаті.

Пропонована увазі читачів колективна монографія присвячується літописному Губину. Перша згадка у давньоруському літописі про це місто відноситься до 1241 р. Оскільки початок історії міст прийнято пов’язувати з першим письмовим свідченням, то вказана дата взята за основу при визначенні віку Губина. Але 1241 р. згаданий у Іпатієвському літописі, фіксує не заснування, а спалення міста над р. Случ. Враховуючи ж зведення фортифікацій і початок життя на городищі, слід додати ще 45-50 років (період проживання 2-2,5 поколінь). Таким чином, умовно можна вважати, що літописному Губину вже виповнилось 800 років. Цій умовній даті і присвячено наше видання, хоч у літньому польовому сезоні 2003 р. трапила знахідка, яка ще більше поглиблює вік літопи-

сного Губина. Це висла свинцева печатка новгородського князя Володимира Всеволодовича, яка датується 1136 роком.

Ми сподіваємося, що археологічні дослідження Губинського городища триватимуть і у наступні роки, а публікації результатів розкопок стануть систематичними. Запропонована монографія є підсумком археологічних досліджень, проведених у Губині експедицією Кам’янець – Подільського державного університету протягом 1997-2003 років. Розкопки проводилися силами студентів історичного факультету К-ПДУ, яким ми висловлюємо щире подяку. Автори вдячні А.І.Іванову за кольорові фотографії предметів з речових скарбів Губинського городища, а також О.Л.Баженову, В.А.Гуцалу, Д.Д.Желізнику, П.В.Кліщинському, В.Ф.Неборак, К.Л.Терещук за допомогу у комп’ютерному наборі, оформленні ілюстрацій та вичитку коректури.

Дослідження на городищі літописного Губина стали можливими завдяки підтримки з боку ректорату Кам’янець – Подільського державного університету, Старокостянтинівської районної і Хмельницької обласної держадміністрацій, Старокостянтинівської районної Ради, виконкому Ладигівської сільської Ради, сільськогосподарських кооперативів в селах Губин, Ладиги, Коржівка, Мартинівка, Сахнівці, Остропіль, Самчики, Старокостянтинівського СПТУ, хлібозаводу, заводу сухого молока, лісгоспзагу, льотної військової частини Старокостянтинівського гарнізону, відділення банку “Аваль”, ВАТ “Поділля Плюс”, Кам’янець – Подільського автопарку та ін.

Ми вдячні всім, хто сприяв і нині допомагає як у дослідженні літописного Губина, так і у виданні цієї книги. Вважаємо, що книга буде корисною для широкого кола науковців-археологів та істориків, а також краєзнавців – вчителів, студентів, школярів, всіх, хто цікавиться давньою і середньовічною історією Болохівської землі і Південно-Західної Русі – України XII-XIII ст. в цілому.

* * *

Монографія підготовлена авторським колективом: І.С. Винокур (вступ, розділи II, VI, VII, VIII, заключення); О.І. Журко (розділи I, IV); В.П.Мегей (підрозділи 1,2,3,4,6,8,9,10 розділу V, а також графічні і фотоілюстрації книги); В.І.Якубовський (розділ III та підрозділи 5,7 розділу V).

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

1. Історіографія

З поміж найактуальніших проблем в середньовічній історії України, тема Болохівської землі XII-XIII ст. продовжує залишатися важливою і загалом слабо вивченою. І хоч досліджується вона вже більше 130 років¹, фундаментальних наукових праць узагальнюючого характеру або таких, які були б присвячені ґрунтовному розгляду конкретної пам'ятки з важливими історичними висновками, поки що немає. Розуміючи, наскільки це актуально і злободенно, ми вирішили, опираючись на приведені в систему опубліковані матеріали, всебічно проаналізувати, дотримуючись хронологічної послідовності, висновки, які зробили історики і археологи стосовно Болохівської землі взагалі і літописного Губина - зокрема.

Осмыслиючи вклад науковців у вивчення історії і культури Болохівської землі XII-XIII ст. мусимо визнати, що хоч їй і присвячена порівняно незначна кількість видань, все ж у них відображена вся складність і гостра полемічність щодо наукових оцінок цього оригінального історичного явища. Першим, хто звернувся до Болохівщини у вітчизняній історичній науці, став ще в XIX ст. професор університету Св.Володимира (м.Київ) М.П.Дашкевич². Історик, займаючись багато років вивченням проблеми Галицько-Волинського князівства³, звернув увагу на повідомлення Іпатівського літопису про князів Болохівців, що із середини XII ст. розпочали нерівну боротьбу з Галицькими можновладцями, вдавшись навіть до союзу з монголо-татарами⁴. Співставляючи літописні згадки з топонімами у межиріччі Південного Бугу і Случі, М.П.Дашкевич заявив про існування в даному регіоні упродовж тривалого часу автономного Болохівського князівства. Він визначив і запропонував навіть його приблизні географічні межі і хронологічні рамки від середини XII до середини XIII ст.⁵. Вслід за ним, історією цієї землі в давньоруський час зацікавилися В.Б.Антонович⁶, М.І.Петров, М.І. Городецький⁷, М.С.Грушевський⁸, Ю.И. Сіцінсь-

кий⁹, Л.М.Рафальський¹⁰, А.С.Петрушевич¹¹, О.М.Андріяшев¹², А.А.Іванов¹³, Д.Я. Самоквасов¹⁴, А.Д.Спіцин¹⁵, Л.Баторевич¹⁶, Я.В. Яроцький¹⁷, Ф.С.Штейнгель¹⁸ і ін. В своїх працях, згадані історики в різній мірі звертали-ся і доповнювали концептуальне бачення історії Болохівщини, яке запропонував на той час М.П.Дашкевич, однак спеціальних і більш глибоких досліджень в цій царині історії ніхто, окрім нього не проводив. З приводу походження і історії Болохівської землі XII – XIII ст. М.П.Дашкевич висловився в одній із своїх останніх робіт, що безпосередньо стосувалася ролі болохівських князів в подальших долях Русі¹⁹. Про наукові відкриття М.П.Дашкевича – учня В.Б.Антоновича та послідовника А.М.Андріяшева²⁰ невдовзі дізналися і в Європі. Про це свідчить той факт, що під час Другої світової війни погляди М.П.Дашкевича на історичну Болохівщину вирішив переглянути професор Яського університету в Румунії О.Болдур. Останній, досконало ознайомившись з доробком українських істориків в цій царині науки, заявив, що болохівці є не слов'янського а румунського походження, а територія власне самої Болохівщини, яку вперше оконтурив М.П. Дашкевич, є значно, майже у двічі більшою. Свої думки про неслов'янське походження болохівців О.Болдур пов'язував в першу чергу з фактом жорстокої розправи над ними воїнства Д.Галицького в 1257 р., після чого невелика частка болохівців, що чудом врятувалися від смерті, злилася з волохами Дністро-Прутського міжріччя, заснувавши там Молдавське князівство. В книзі О.Болдура обґрунтовувалася і знаходила своєрідне виправдання румунська окупація в 1941-1944 р.р. споконвічних українських земель, які О.Болдур називав болохівськими і населеними в давнину волохами, що переселилися сюди, вийшовши з Подунав'я. Аналогічної схеми щодо походження населення Болохівської землі дотримувався і румунський археолог В.Спіней.²¹ До з'ясування історії Болохівської землі звернулися і відомі радянські історики, Б.О. Ріба-

ков²², О.М.Насонов²³, В.Т.Пашуто²⁴, М.П. Тихомиров²⁵, Б.Д.Греков²⁶, М.К.Каргер²⁷ і П.О.Раппопорт²⁸.

Великий внесок у археологічне вивчення історії Болохівської землі зробив М.К.Каргер своїми багатолітніми розкопками в с.Городище під Шепетівкою²⁹. Він розкрив повністю городище площею в 3,6 га і виявив колосальні археологічні колекції. На жаль ні М.К.Каргер, ні його учні не опублікували повністю результати цих досліджень, а обмежилися тільки окремими публікаціями. Натомість, окремі історики заявили, що Болохівське князівство виникло внаслідок феодальної роздробленості, яка спіткала в середині XII ст. Київську Русь. В Болохівській землі наявні, зазначали вони, типові давньоруські городища, що мають деякі свої особливості. На їхню думку, усі болохівські городища були зруйновані в середині XIII ст. під час монголо-татарського нашествия³⁰. Висловлена в радянській історіографії думка на літописну Болохівщину, як типове давньоруське князівство, що з'явилося на карті Русі в період феодальної роздробленості і зникло, як і десятки йому подібних в середині XIII ст., зазнавши татарського розгрому, стала загально визнаною для всіх, хто вивчав пам'ятки Болохівщини, її історію і культуру.³¹

Необхідно відзначити, що в другій половині XX ст. здійснювали свої дослідження на Болохівщині і такі археологи як В.К. Гончаров³², Р.О.Юра³³, М.О.Тиханова³⁴, К.І. Терешук³⁵, М.П.Кучера³⁶, М.М. Нікітенко³⁷, М.Ю.Брайчевський³⁸, С.А.Липко³⁹, О.П. Моця⁴⁰, О.М.Приходнюк⁴¹, В.І. Якубовський⁴². Завдяки їхнім роботам, археологія Болохівської землі суттєво збагатилася і поповнилася новими відкриттями та матеріалами, її джерелознавча база суттєво розширилася.

У 90-х роках XX і на початку XXI ст. на Болохівщині розгорнулися активні археологічні дослідження в Ізяславі⁴³, Полонному⁴⁴, Новоград-Волинському⁴⁵, Меджибожі⁴⁶ і його околицях⁴⁷, Старій Синяві⁴⁸, Старокостянтинові⁴⁹, Дорогобужі⁵⁰, Острозі⁵¹, Дубно⁵², Любарі⁵³ і накінець, в Губині⁵⁴.

Вперше про Губинське городище згадав М.П.Дашкевич, який і увів цю пам'ятку в науковий обіг⁵⁵. Вслід за ним ці дані фактично продублювали М.І.Петров і М.І. Городецький.⁵⁶ Опис решток городища, хоч і короткий, але вперше здійснив А.Д.Спіцин⁵⁷. Після цього до літописного Губина звернувся

М.С.Грушевський⁵⁸, а за ним і В.Б. Антонович⁵⁹. У подальшому в дослідженнях літописного Губина майже на 50 літ наступає пауза.

На початку 50-х років в Губин прибув лінгградський дослідник П.Раппопорт і при допомозі місцевих жителів (Г.Раковський і ін.) здійснив перші невеличкі рекогносцированого характеру розкопки. Шурф, розмірами 3х3 м на валу південної ділянки городища виявився маловтішним і розкопки в Губині фактично на цьому завершилися. Вчений здійснив окомірну зйомку і залишив схематичний план Губинського городища.⁶⁰ (Рис. 4).

У 1976 р. уродженець Губина, вчитель історії місцевої школи, відомий волинський краєзнавець К.І.Терешук в своєму ґрунтовному дослідженні, присвяченому проблемам локалізації Болохівської землі, поряд з іншими подає окомірний план Губинського городища (рис.5), а з північного заходу (за р.Случ) пропонує ще й його графічний вигляд⁶¹. У 1979 р. М.П.Кучера опублікував свій окомірний план Губинського городища. (Рис. 6).⁶² У 1985 р. І.С.Винокур присвятив Болохівській землі окремий розділ у монографії.⁶³

Таким чином, Губин, як і вся літописна Болохівщина постає в уяві науковців найбільш плідно в другій половині XIX ст., наприкінці XX ст. і на початку XXI ст. Якщо 100 років тому до Болохівщини тільки приглядалися і визначали її просторово-хронологічні рамки, то останнім часом літописна земля та її багаті та щедрі на знахідки пам'ятки все далі і більше привертають до себе увагу археологів.

Спричинена увагою наукової громадськості активізація досліджень на Болохівщині, особливо щодо її витоків і подальшої долі, території розселення та містобудування, характеру та особливостей в історії України, призвела до появи узагальнюючих праць монографічного спрямування, насамперед Б.Прищепи і В.Якубовського⁶⁴.

В роботі, присвяченій багатолітнім розкопкам в Дорогобужі, Б.А.Прищепка розкриває на колосальних археологічних колекціях історію і культуру одного із крупних військово-стратегічних центрів Болохівщини в Погоринні і робить доволі, як на наш погляд, переконливі висновки стосовно ролі і значення літописного Дорогобужа в середньовічній історії України взагалі.

Скарбам Болохівської землі присвятив свою працю В.І.Якубовський. Він доволі сумлінно і детально описав різні знахідки, в пер-

щу чергу, жіночі прикраси, які були виявлені ним, іншими дослідниками, втім і авторами цієї книги під час розкопок в Губині. Оpubлікована В.І.Якубовським і спеціальна стаття, присвячена історіографії у вивченні Болохівської землі XII – XIII ст.⁶⁵

Отже, історія та культура Болохівської землі XII-XIII ст. поступово прояснюється і стає в головних рисах більш-менш зрозумілою. Неабиякі зрушення в цій царині історичних знань сьогодні вже очевидні⁶⁶. На особливу увагу заслуговують і перші результати археологічних досліджень в літописному Губині⁶⁷.

2. Свідчення літопису

Джерелознавча база літописної Болохівської землі представлена писемними свідченнями і пам'ятками матеріальної культури. Відзначимо, що літописні згадки є надзвичайно скупими і не дають можливості скласти повного уявлення про історію регіону. Цей недолік до певної міри компенсується археологічними пам'ятками. Обидва види джерел потребують детального розбору та висновків.

Болохівська земля, як східнослов'янська військово-політична одиниця уперше згадана в літописі під 1150 р.⁶⁸. В літописній згадці висвітлюються події, пов'язані з міжособною боротьбою князів Ізяслава Мстиславовича, що став Київським володарем не за правом старшого, а внаслідок підтримки бояр, які виступали у 1146 р. проти Ольговичів і Юрія Довгорукого⁶⁹. В боротьбу за великокнязівський стіл включилися також князі Володимир і Ярослав Галицькі та Святослав Ольгович. В 1150 р. військова дружина Галицького князя Володимира вийшла з Галича до Києва аби там підтримати Юрія Володимировича. Галичани, як оповідає літописець, пішли на Болохово, де на підступах до міста зіткнулися з болохівськими князями. Наслідки цієї "зустрічі" не відомі, але Болохово буде зайнято галицькою дружиною. Саме про цю подію гінці і повідомили негайно в Київ князя Ізяслава Мстиславовича "приде Изяславу вестъ иже Владимир перешел Болохово идет мимо Мунарев к Володареву"⁷⁰.

Вдруге літописець повідомляє про Болохівську землю під 1151 р., коли Галицький князь Володимир Володаревич, посилаючи на допомогу Юрію Володимировичу війська до літописного Божьска, дізнається, що Ізяслав Мстиславович, разом із своїми союзниками-

родичами Ростиславом Смоленським і В'ячеславом Володимировичем перемогли в двобої князя Юрія Володимировича, а його дружину і союзників половців побили⁷¹. При цьому про долю болохівських князів і їх дружин, а також саме населення і міста, літописець абсолютно нічого не повідомляє. На 80 років болохівці випадають з поля зору літописців. Така пауза тривала аж до 1231 р.

Втретє Іпатівський літопис згадав про болохівців у зв'язку з подіями війни угорського короля Енре II (1205-1235) проти галицьких бояр і князів в 1231 р.⁷² Енре II, заручившись підтримкою Белзького князя Олександра і боярина Гліба Зеремеевича, в спілці з болохівцями виступив проти дружин молодого княжича Данила Романовича, що зійшов на Галицький стіл в 1230р. завдяки Мстиславу Удатному, з дочкою якого Анною Данило узяв шлюб. Слід зазначити, що війна за галицький стіл точилася ще майже 15 років. Однак, переможцями все ж таки вийшли Романовичі. Ймовірно, що болохівці всі ці роки перебували в тісних стосунках спочатку з поляками, а далі знаходилися на службі в угорців. Гадаємо, що саме цим і пояснюється літописна пауза відносно наших героїв. Правда, не виключається і їхня підтримка або навіть контакти з галицькими боярами, що час від часу намагалися диктувати свою волю галицьким князям. Про події війни в 1231 р. літописець так відзначав: "...бе бо с королевичем Олександр и Глебъ Зеремеевичъ иные князи Болоховьсци и Оугоръ множество"⁷³.

Не добившись успіху, коаліція, яку на цей раз вже очолили галицькі бояри, в 1235 р. знову виступила проти князя Данила, з'явившись з дружинами під Кам'янцем. Головні сили на цей раз виставили болохівці: "В лето 6743 придоша Галичане на Каменец и всей Болоховьсци князи с ними"⁷⁴. Наміри галицьких бояр посадити нового князя на Галицький стіл стали відкритими. Через те, що в реалізації цих планів участь брали усі болохівські князі, можна сподіватися, що хтось один із їхнього середовища, мабуть, що і був головним претендентом на владу. Під Кам'янцем в кривавій січі союзники зазнали серйозної поразки, вочевидь, скоріше через те, що сили сторін були далеко не рівними: "и побежени быша невернии Галичане и вси князи Болоховьсци изамани быша и приведоша во Владимирь ко князю Данилови"⁷⁵. В полоні болохівцям тепер реально загрожувала смертельна участь. Ймо-

вірно, що Данило вирішив розправитися із ними раз і назавжди. Однак, про смертельну загрозу, що нависла над болохівцями дізналися князі Михайло Чернігівський і син князя Мстислава Романовича Ізяслав. Всі вони разом почали вимагати від князя Данила відпустити болохівців: “лету же наставши нача посылать Михаил и Изяслав и грозячи: дай нашу братию или пойдём на тя войною”⁷⁶. Скоріше усього, що “братию” не видали і згадані заступники виступили війною проти Данила, в якій він зазнав поразки і відпустив болохівців, а Михайло Чернігівський сів на княжий стіл в Галичі, його союзник Ізяслав зайняв стіл в Києві⁷⁷. Боротьба за владу на цьому не закінчується, проте політична ситуація зазнає докорінних змін в зв’язку з появою на Русі племінних монголо-татар, що прийшли помститися русичам за підтримку половців у битві на Калці в 1223 році. В цей же час у 1236 р. Михайло Всеволодович залишає Галич своєму сину Ростиславу і осідає в Києві, який ще в 1235 р. залишив Ізяслав Мстиславович. За цей час на великокняжому столі перебували Володимир Рюрикович, Новгородський князь Ярослав Всеволодович. Дізнавшись про наступ на Русь монголо-татар, Михайло Всеволодович злякався ординців і тікає з Києва. Стабілізувати ситуацію в Києві вирішує князь Данило Романович. Він садить там свого боярина Дмитрія воеводою, наділивши його княжими повноваженнями, а сам сідає на галицький стіл, витіснивши звіттіля ставленика бояр чернігівського князя Ростислава Михайловича⁷⁸. Під страхом смерті місцеве боярство змиралося з своєю участю. Залізний порядок, який твердою рукою встановив Данило в Галичі, змушує союзників тамтешнього боярства, князів болохівців стати під прапори Ростислава Михайловича. В літописному тексті під 1241 р. читаємо: “Ростислав собра князе Болоховьсци и остаток галичан, приде ко Бакоте”⁷⁹. Саме в цей час на Волині і Поділлі з’являються татари, які уже захопили Володимир і Звенигород⁸⁰. На їхньому шляху стала столиця Пониззя - Бакота. Саме тут біля стін стольного міста і зібралися дружини болохівців, вступивши разом з боярином Мілеєм – місцевим посадником в союз з монголо-татарами⁸¹. Очевидно, що їхнім союзником став і Ростислав Михайлович. Дізнавшись про ці справи, князь Данило, міста якого вже палили і руйнували татари, організував каральну експедицію в Послущчя і Побужжя, громлячи і руйнуючи дотла боло-

хівські міста: “устромяся на ня, грады их огневи предасть и гребля их раскопа”⁸². Літописець перерахував ці міста: “Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городец, Божеський, Дядьків”. Причина була одна: “оставили бо их татарове да им орють пшеницу и проса. Даниил же не большую вражду держа яко от татар большую надежду имаху”⁸³. Після цього вогняного смерчу по болохівських містах, галицька дружина відступила до сильно укріпленого Холма, який татари обійшли, вступивши в Польщу і Угорщину, а звідти подавшись на південь до Середземномор’я. В 1242 р., як відомо, вони повернули назад в азійські степи, утворивши в Поволжі нове місто Сарай Бату, яке невдовзі стане столицею Золотої Орди. А між тим, Галицько-Волинська земля лежала в руїнах. Новий і грізний ворог зближує Данила Романовича з угорським королем Белою IV. З цього часу на заході України розпочинається будівництво замків і нових міст. З поміж них виростає і Львів, який нарекли ім’ям старшого сина Данила Лева. В розпалі великого будівництва боротьба між романовичами і болохівцями ще більш загострюється. Болохівщина, як державне утворення поволі стає буфером між ординцями і галичанами. Зважаючи на обстановку, гадаємо, що саме в цей час, мабуть, як ніколи укріплюються деякі Болохівські міста, стаючи крупними військово-стратегічними центрами, тим більше, що князь Данило Романович побував в Сарай Бату і зумів порозумітися на якийсь час з ординцями. До числа таких міст належали в першу чергу Болохів, Губин, Дорогобуж, Тихомль і Возв’ягель. Проте відносини між монголами і галичанами складаються не на краще. В цій ситуації Болохівщина по суті стає яблуком роздору, ареною, де час від часу міряються силою як не одні, то інші. Галичани не покладають надії в цій ситуації на повне підкорення Болохівщини, оскільки сам соціальний устрій в цій державі і особливо тамтешні порядки, починають наводити на галичан страх більший, а ніж присутність на Русі татаро-монгольських орд. Саме це і служить головною причиною того, що в 1254-1255 і 1257 р.р. Д.Романович повторює розгром Болохівщини з новою силою. Літопис повідомляє, що на цей раз були підкорені Меджибож і Болохів, а також “Белобережы и Чернятинцы и все болоховци...”⁸⁴. Та мабуть, що не всі, бо у 1258 р. князь Данило оволодів ще й Возв’ягелем:...⁸⁵. Город запалив, а людей вивів і віддав їх на поділ, то брату

своєму, а то – Львові, інших – Шварнові”. Після цього загопи ханів Куремси і Бурундая з метою помсти за союзників болохівців пішли в наступ, грозючи великими бідами і розореннями, змусили Данила і Василька розібрати фортифікації та інші укріплення на Волині в знак “повного примирення”. І тільки Холм став єдиним містом, якого не посягла така участь⁸⁶.

3. Проблема визначення території

На цьому літописна версія історії Болохівської землі завершується. Всі літописні свідчення, що охоплюють події на Болохівщині з 1150 по 1258 р.р., як правило, скупі, і уривчасті. Однак, і їх було достатньо, щоб започаткувалася полемічна історіографічна традиція, найбільший спалах якої припадає на кінець XX - поч. XXI ст. З поміж багатьох спірних і ще далеко не з’ясованих питань, проблема територіальних меж і географії Болохівської землі є чи не найголовнішою. Так на думку В.І.Якубовського кордони цієї землі не мали чітко вираженої державно-охоронної функції і були, як, напевно, і скрізь на той час, доволі умовним⁸⁷. Автор, завдяки проведеним багатолітнім дослідженням в регіоні зазначає, що історична Болохівська земля у XII-XIII ст. знаходилася в порубіжній зоні Київської, Волинської і Галицької земель, охоплюючи сучасні північну і центрально-східну частини Хмельницької області, західні райони Вінницької і південні та західні Житомирської, простягнувшись в широтному напрямі на 140 км, меридіальному на 240 км. Звідси, ймовірна площа Болохівської землі складала біля 30,6 тис. км². Це приблизно 5% території України. Для порівняння: сучасна площа Бельгії складає 30,6 тис. км², Нідерландів – 36,6 тис. км². Висновки, стосовно територіально-географічних меж Болохівської землі В.І.Якубовський здійснив на підставі аналізу топонімічних даних, які зібрав і опрацював, а в 1878 р. опублікував М.П.Дашкевич. Саме тоді і було вперше визначено кордони цієї землі. Керуючись літописними вказівками, дослідник прив’язав їх до конкретних географічних назв. Так, західний кордон Болохівщини за М.П.Дашкевичем визначався по лінії Чернятин-Берегелі уздовж верхів’їв рік Случі, Ікопоті, Хомори і Бужка. Берегелі він ідентифікував з Білобережжям, яке вважається болохівським. За літописними даними вста-

новлювалася і північна межа Болохівщини. Вона витягнулася від Тихомля і Гнійниці до Полонного. Південні кордони землі М.П.Дашкевич обмежував верхньою течією р. Південний Буг і далі до Меджибожа. погоджуючись із цим, В.І.Якубовський уточнив цю межу: від Хмельницького до Літина⁸⁹. Східні рубежі Болохівщини М.П.Дашкевич обмежив водорозділом Случ-Тетерів, а саме від Чуднова до Літина.

Географічним розташуванням і межами літописної Болохівської землі цікавилися також К.І.Терещук, С.А.Липко. К.І.Терещук зумів привернути увагу вчених і громадськості до Болохівської землі, особливо у визначенні її меж, вказавши тим самим на вагомий вклад у справу відкриття та вивчення літописної землі М.П.Дашкевича. Полемізуючи з науковцями стосовно меж літописної Болохівської землі, К.І.Терещук вперше запропонував карту археологічних пам’яток цієї землі, окомірні плани, схеми і графічні реконструкції 4-х городищ. Автор, простеживши географію землі, прийшов до висновку, що літописні Полонний, Колодажин і Кам’янець не є болохівські, хоч знаходяться в межах землі. Побачивши в басейнах річок Тетерева і Сниводи східну околицю Болохівської землі дослідник, посилаючись на дослідження С.А.Липка, констатує, що рештки городищ в Любарі, очевидно, представляють літописний Болохів. Цікавою, на наш погляд, є й думка К.І.Терещука, що князь К.В.Острозький використав у 1561 р. під будівлю свого замку в с.Колишенці рештки літописного давньоруського Кобуда.

Висновки К.І.Терещука про те, що всі Болохівські городища були феодалними дворами на зразок західноєвропейських замків, не можуть вважатися остаточними. Аналіз всіх наявних даних про кордони Болохівської землі завершив В.І.Якубовський, запропонувавши її карту, яка в своїх контурах нагадує еліпс⁹⁰. (Рис. 1).

Нещодавно, межі Болохівської землі по своєму осмислив І.С.Винокур. Він запропонував перенести її північні кордони до Зв’ягеля і східні до Гнилоп’яті, включивши, таким чином, і Райковецьке городище⁹¹.

Отже, територіальні межі Болохівської землі визначалися і уточнювалися упродовж 130 років. В основу її територіальних меж були покладені літописна і топонімічна канва, що в принципі вдало ідентифікувалися з наявними городищами. Ці городища рельєф-

но виділяються за своїми історико-топографічними особливостями, найперше, багаторядним плануванням валів фортифікацій. Така традиція характерна для городищ Болохівської землі, де більшість літописних центрів добре ідентифікована з сучасними назвами. За нашими підрахунками, включаючи дані досліджень В.І.Якубовського і Б.А.Прищепи⁹², усього на території Болохівської землі нараховується 53 городища. (Рис.1,2,3). Беручи це до уваги, вважаємо, що територію Болохівської землі потрібно розширити на заході від Ізяслава до Дорогобужа, і на півночі від Дорогобужа до Зв'ягеля, а на сході від Зв'ягеля до Райків. Тоді відстань від Меджибожа до Зв'ягеля становитиме 220 км, а від Тихомля до Райків – 300 км. Таким чином, загальна площа Болохівської землі гіпотетично може становити біля 60 тис. км².

4. Археологічні джерела

Всі відзначені на карті Болохівської землі 53 городища вивчалися з допомогою візуального обстеження, а в 11 - проводилися розкопки. Територіально 23 міста фіксуються в Послуччі, 20 – на Південному Бузі. Стаціонарно в різні роки досліджувалися: Райки, Колодяжин, Городище (під Шепетівкою), Городище (на р.Згар), Полонне, Ізяслав, Теліженці (Городець), Дорогобуж, Зв'ягель, Кобуд і Губин. Окрім цього, за даними Б.А.Прищепи, в Погоринні зафіксувало ще 10 городищ IX-XII ст., які за топографією і системою фортифікацій мають болохівські ознаки. Однак, в порівнянні із добре вивченими болохівськими городищами, згадані “гради” слабо досліджені. Тому ми залучаємо тільки ті городища, які вивчалися стаціонарно.

За розмірами згадані городища можуть бути поділені на кілька груп. До групи найбільших входять Дорогобуж і Губин, площа яких відповідно становить 5,5 і 4,6 га. Городища, розмірами 3,0-3,6 га знаходяться під Шепетівкою (Городище), Теліженцях (Городець), Полонному і Зв'ягелі. Вони становлять другу групу. Городища, площею від 1,0 до 2,0 га досліджені в Райках, Колодяжині, Городищі (на р.Згар), складають третю групу. Городища цієї групи І.С.Винокур зараховує в ряд феодальних замків⁹³. На думку дослідника, різні розміри городищ свідчать і про різні соціально-політичні функції, які виконували з одного боку порівняно великі городища, мі-

ста (перша і друга групи) – адміністративні центри, осередки ремесел, торгівлі, а з іншого – укріплені садиби місцевих феодалів. Біля міст знаходилися підгороддя, навколишні села, а біля феодальних замків – переважали сільські селища. Б.А.Прищепи гадає, що усі городища в міжріччі Горині-Случі являлися типовими загалом для Русі замками – фортецями.⁹⁴ Всі городища цього регіону мали потужні багаторядні лінії укріплень, що включали кілька паралельних валів і ровів, а іноді й додаткові земляні насипи по зовнішньому краю ровів⁹⁵.

Історична топографія городищ другої і третьої груп дуже подібна, проте має відмінності від городищ першої групи. Так, городище на р.Згар має однодолну планувальну структуру, площею 1,3 га⁹⁶. З південного і західного боків городище омивається водами р.Згар. З північного заходу і північного сходу воно укріплено валом і ровом. Вал зберігся на висоту 3,4 м, а його довжина сягає 150 м. Рів має глибину 2 м, а ширину 6-7 м. У плані зовнішній, напільний вал нагадує собою лук. Аналогічний прийом зустрічаємо і в інших замках⁹⁷.

До другої групи городищ входить - Теліженецьке (Городець), топографія якого є тождоною Згарському городищу. Воно за планом однодолне, оточене з трьох боків трьома рядами валів і двома-ровів, що підковоподібно виходять до р.Іква.

Отже, як показують спостереження, історична топографія болохівських городищ різна, різні вони за площею, розташуванням фортифікацій, але всі вони, як правило, знаходяться на підвищеннях, омиваються відразу з кількох сторін водою або захищені болотистою місцевістю і мають міцні, напільні укріплення. Безумовно, зведення їх потребувало значних затрат людських сил і матеріальних ресурсів, городища першої групи можна віднести до залишків міст в умовах, що склалися у XII- на початку XIII ст. Різні групи городищ виконували відповідні економічні, соціально-політичні і військові функції. Міста репрезентують собою адміністративні центри, осередки ремесла і торгівлі. Городища другої та третьої груп, очевидно, і були феодальними замками, а також військовими фортецями і дозорними пунктами.

На підставі проведених спостережень, можна вважати, що в межах Болохівської землі постають 4 міські центри: на півночі землі –

Дорогобуж, на півдні – Губин, на сході – городища поблизу Любара, на заході – Тихомль.

Під час розкопок на городищах (Райки, Колодяжин, Городище (під Шепетівкою), Городище (на р.Згар), Теліженці (Городець), Дорогобуж, Губин, Полонне, Ізяслав, Зв'ягель) виявлено 313 будівель, з яких 190 наземні, 73 напівземлянки, а також 50 клітей господарського, рідше житлового призначення. Наземних жител найбільше відкрито на Городищі під Шепетівкою – 180 об'єктів. Як правило, в розкопах вони засвідчені рештками розвалів глиняної обмазки стін, ямками від стовпів, розсилами дрібного каміння, які разом нагадували прямокутну чи квадратну конфігурацію споруд, всередині яких обов'язково фіксувалися залишки глиняних печей, горілі плахи, різноманітні побутові знахідки. За розмірами наземні житла різні. Збудовані вони були за каркасно-стовповою або зрубною схемою з двоскатною покрівлею.

Заглиблені будівлі, долівка яких врізана в ґрунт на глибину, як правило, до 1,0м від сучасної поверхні – напівземлянки⁹⁸. Такі житла були, загалом, однокамерні, зводилися способом закладу спеціальних дилів у видовбані пази опорних кутових, а тоді і в проміжних, між кутками, стовпів. Дослідники зазначають, що в таких житлах на Русі встановлювалися дерев'яні топчани, глиняні лежаки. Під стінами на лавах або кам'яних плитах, стояли дерев'яні відра, рільниці, кужелі. Поряд з печами знаходилась глиняна посуда. В приміщенні дим з печі виходив через звод, що вмонтовувався за межами житла⁹⁹.

Поряд з одноповерховими, на окремих городищах Болохівської землі виявлені і залишки двоповерхових будинків, які знаходять аналогії у міських спорудах Києва, Галича та інших центрів Південно-Західної Русі.

Під внутрішніми валами городищ Болохівської землі розчищено і зафіксовано більше 50 клітей, як правило, порожнистого типу. Переважна більшість їх спалена в давнину під час штурму. До нас вони дійшли у вигляді решток горілих плах, що розчищені по периметру валів. Споруджені вони були в зруб, мали прямокутну форму, розмірами 3,0х2,0м, правда рідше траплялися і квадратні кліті, розмірами 3,0х3,0м, але, як правило, без печей. Всі кліті з'єднані між собою дерев'яними конструкціями, мають рівну, добре утрамбовану глиняну долівку із щільним шаром підмазки зверху.

Отже, рештки дерев'яних клітей на усіх 11 досліджених городищах Болохівської землі засвідчують доволі високий рівень фортифікаційної техніки, яку застосовували тут в XII-XIII ст. У цьому зв'язку зауваження, зроблені П.О.Рапопортом щодо нібито відсутності у валах болохівських городищ дерев'яних фортифікаційних конструкцій, необхідно переглянути. Сьогодні дослідники вважають, що на болохівських городищах існувала досить широко відома на Русі в XII-XIII ст. техніка спорудження дерев'яно-земляних фортифікацій¹⁰⁰.

Цікавим є і питання про співвідношення болохівських міст з погоринськими, зокрема – з Дорогобужем, Пересипницею та ін.¹⁰¹

Розкопки в Дорогобужі, Городищі під Шепетівкою, Колодяжному, Райках, Губині показують, що на городищах була поширена усталена планувальна система. Так, житла часто-густо супроводжувалися напільними вогнищами і глиняними печами, господарськими ямами-погрібами, утворюючи разом житлово-господарські комплекси-садиби. За планувальною схемою вони мали, як правило, лінійне спрямування. Скажімо, в Дорогобужі простежується аж 2 лінії забудови, інших городищах – по одній. Аналізуючи показники планувальної системи давніх болохівських міст, дослідники роблять спроби визначити кількість їх мешканців, встановити і провести демографічні розрахунки. Зокрема, В.І.Якубовський, користуючись методикою здійснення демографічних розрахунків М.Г.Рабиновича, поравував, що на Городищі (р.Згар) могло одночасно проживати не більше 130-195 чол. – мешканців.¹⁰² Очевидно, в Дорогобужі і інших великих містах такого населення було в 3-4 рази більше, від 800 до 1000 чол.

Примітки:

1. Дашкевич Н.П. Княження Данила Галицького. – К., 1873. – с.200-240. Він же. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. – К., 1876. – т.2. – с.89-129; Він же. Новейшие домыслы о Болохове й Болоховцах // Киевские университетские известия. – 1884. - №6.

2. Дашкевич Н.П. Княження ... с.200-240; Він же. Болоховская земля ..., с.89-129.

3. Зубрицкий Д.И. История древнего Галицкого Русского княжества. – Л., 1865. – ч.І-ІІІ; Шаране-

вич С.И. История Галицко-Волынской Руси с найда-
внейших времен до року 1453. – Л., 1868. – 462 с.

4. Літопис Руський. За Іпатівським списком.
Переклав Леонід Махновець. К., 1989. – с.399.

5. Дашкевич Н.П. Болоховская земля... с.69.

6. Антонович В.Б. Археологическая карта Во-
лынской губернии // Труды XI Археологического
съезда в Киеве. М., 1901. – т.1. – с.1-132.

7. Петров Н.И., Городецкий М.И. Подолия. Ис-
торическое описание, изд. Батюшковым Н.П. – СПб,
1891. – с.10-77; Він же. Волынь. СПб, 1888. – с.12.

8. Грушевський М.С. Історія України-Русі. К.,
1888. – т.ІІІ. – с.159-169. Він же. До Болохівщини.
Губинське городище //Записки Наукового товари-
ства ім.Т.Г.Шевченка. – Л., 1896. – т.Х. – с.2.

9. Сецинский Е.Й. Археологическая карта По-
дольской губернии // Труды XI Археологического
съезда в Киеве. М., 1901. – т.1. – с.197-395.

10. Рафальский Л.М. Путешествие по Острожс-
кому уезду Волынской губернии в 1864-1865 г.г.//
Волынские епархиальные ведомости. – 1872. - №№83-
93.

11. Петрушевич А.С. Дополнение к сводной Га-
лицко-Русской Летописи с 1600-по 1700 г.г. Л., 1891.

12. Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской
земли до конца XIV ст. – К., 1887. – с.5-55.

13. Иванов П.А. Исторические судьбы Волын-
ской земли с древнейших времен до к. XIV в. – Одес-
са, 1895. – с.10-77.

14. Самоквасов Д.Я. Сборник топографических
сведений о курганах и городищах России. Волын-
ская губерния. СПб., 1888. – с.1-99.

15. Спицын А.Д. Сведения 1873 г. о городищах
й курганах Волынской губернии // Записки русского
археологического общества. – СПб., 1896. – т.VIII. –
с.246-253.

16. Баторевич Л. Историческое значение горо-
дищ и известия о городищах, существующих в Во-
лынской губернии // Волынские губернские ведомо-
сти. – 1880. - №№89-93.

17. Яроцкий Я.В. Важнейшие вопросы, возни-
кающие при изучении первобытных древностей Во-
лыни // Труды общества исследователей Волыни. –
Житомир, 1902. – т.2 – с.12-20.

18. Штейнгель Ф.С. Раскопки курганов в Волы-
нской губернии 1897-1900г.г. – К., 1905. – с.3-47.

19. Дашкевич Н.П. Еще разыскания и вопросы
о Болохове й Болоховцах //Киевские университетс-
кие известия. К., 1899. - №1.

20. Андрияшев А. Літописне Болохово: Болохів-
ські князі // Записки історичної секції Всеукраїнсь-
кої Академії наук. – К., 1929. – т.ХХХІІ. – р.20-31.

21. Болдур А. История Транснистрии. К годов-
щине вступления румынских войск в Одессу. – Одес-
са, 1942. – 40 с; Див. також: Прокопчук В. Болохів-
ська земля в оцінці професора Олександра Болдура (до історіографії проблеми) // Болохівщина: Земля і
люди. – Хмельницький – Стара Синява – Любар,
2000, - С.283-286; Spinei V. In formatile isdorice despre

populata romaneassa de la est de Carpati in secolele XI-
XIV // In Anuarue Institutului de Istorie si Arheologie
“А.О.Хенорол”. – 1977, - XIV.- S. 3-4.

22. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.,
1948. – с.3-45.

23. Насонов О.Н. Русская земля и образование
территории Древнерусского государства. М., 1951. –
с.235.

24. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-
Волынской Руси. М., 1950. – с.137. Він же. Герои-
ческая борьба русского народа за независимость XIII
в. М., 1956. – с.245.

25. Тихомиров М.П. Древнерусские города. – М.,
1956. – с.4-37.

26. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. –
с.10-13.

27. Каргер М.К. Древнерусский город Изяславль
в свете археологических исследований 1957-1964 г.г./
/ Тезисы докладов советской делегации на Первом
Международном конгрессе славянской археологии в
Варшаве. – М., 1965. – с.39-41.

28. Раппопорт П.А. Города Болоховской зем-
ли //Краткие сообщения Института истории мате-
риальной культуры АН СССР. – М., 1955. – в.57.
– с.52-60.

29. Каргер М.К. Вказ. праця. с.41.

30. Раппопорт П.А. Города... с.59.

31. Джерелознавчі та історіографічні пробле-
ми історії України: теорія та методи. Міжвузівсь-
кий збірник наукових праць. Дніпропетровськ,
1995. – с.5-17.

32. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.,
1950. – с.3-216.

33. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологі-
чні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – т.ХІІ. – с.57-130.

34. Тиханова М.А. Разведки в районе верхнего
течения р.Горынь // КСИИМК. – 1962. – в.87. –
с.46-53.

35. Терещук К.І. До питання про локалізацію
Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-русь-
кої археології. – К., 1976. – с.166.

36. Кучера М.П. Дослідження городищ на Во-
лині і Поділлі // Археологія. – 1979. - №29. –
с.66-72.

37. Никитенко М.М. и др. Древнерусское жили-
ще в г.Изяслав Хмельницкой области // Советская
археология. – 1985. - №3- с.270-274; Він же. Де,
коли і ким був заснований Изяслав // Дивокрай. –
1995. – вип.1 – с.21-24.

38. Брайчевський М.Ю. Про інтерпретацію т.зв.
давньоруського Изяславля // Тези доповідей V По-
дільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам-
Под., 1980. – с.145.

39. Липко С.А. Де був давній Болохів // УІЖ. –
1971 - №4 – с.99-105; Він же. Археологічна розвідка
давньоруського міста Болохова // Археологія. – 1973.
- №12. – с.95-98. Він же. Старожитності верхів'я
р.Случ (матеріали до археологічної карти). Археоло-
гія. – 1982. - №41. – 83-90.

40. Моця О.П. Древнерусские пам'ятники в верховьях Случи // Археологические открытия в 1977. – М., 1978. – с.361.
41. Приходнюк О.М. Археологічна розвідка у верхів'ях р.Случ // Археологія. – 1978. - №29. – с.66-72.
42. Якубовський В.И. Древнерусские памятники XII-XIII вв. верхних Южного Буга и Случи // Автореферат канд дисс. – К., 1984.
43. Винокур І.С., Журко О.І. Волинський Ізяславль – Перлина на Горині // Дивокрай. – 1995. в.1.- с.25-32.
44. Винокур І.С., Мегей В.Ф. Археологічні дослідження в Полонному. // Полонному 1000 років. Матеріали Міжнародної наукової практичної конференції. – Полонне, 1995. – с.8-21; Винокур І.С. Літописний Полонний (До 1000-ліття міста). Київська старовина. – 1999. - №1. – с.33-39.
45. Звіздецький Б.А. Дослідження давньоруського Возв'ягеля у 1992-1993р.р. // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. – К., 1997. – с.60-61; Він же. Стародавній Зв'ягель // Зв'ягель древній і вічно молодий // Тези Всеукраїнської наукової конференції. – Новоград-Волинський, 1995. – с.11-13.
46. Толкачов Ю. Архітектурно-археологічні дослідження фортеці в Меджибожі // Меджибож. 850 років. – Меджибож, 1996. – с.14-15; Стопенчук С.С. Археологічні дослідження в Меджибожі. Наукова доповідь на Всеукраїнській науковій конференції “Дослідження пам'яток історії на Поділлі”. – Кам.-Под., 6-8 вересня 1999. – с.12.
47. Стопенчук С.С., Погорілець О. Археологічні дослідження в замку “Ракочі” під Меджибожем в 2000-2003 р.р. Ознайомлення з матеріалами і екскурсія на пам'ятці в липні 2003 р.
48. Виногородська Л.І. Археологічні дослідження у с.Пилява Старокостянтинівського району Хмельницької області // Пилявська битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції. Ст. Сиява, 1995. – с.31-32.
49. Виногородська Л.І. Археологічні дослідження у м.Старокостянтиніві в 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 р.р. Збірка наукових праць. в.5. К., 2003. – с.68-71.
50. Прищепка В.А. Погоринські і Болохівські міста в давньоруський час // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький-Стара Сиява-Любар, 2000. – с.76-82; Він же. Матеріальна культура волинського замку XIV-XV ст. (за результатами досліджень Дорогобужа) Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – с.218-222. Прищепка В.А., Нікольченко Б.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. – Рівне, 1996.
51. Бондаренко В.А. Археологічні розкопки в Острозі // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 р.р. Збірка наукових праць. в.5. К., 2003.
52. Ткач В.В. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV-XVII ст. //Острогіана в Україні і Європі.–Старок., 2001.–с.233-237; Прищепка В.А., Ткач В.П. Археологічне обстеження околиць Дубно //Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 р.р. К., 1998.
53. Липко С.А. Археологічна розвідка давньоруського м.Болохова // Археологія. – 1973. - №12. – с.95-98. Демідко С.Ю. Освоєння межиріччя Горині і Південного Бугу в XI-XIII ст. // Велика Волинь. Міжнародна наукова конференція. Ізяслав, 1994. – с.446-449. Липко С.А. Старожитності верхів'я р.Случ (матеріали до археологічної карти) Археологія. – 1982. - №41. –с.83-90.
54. Винокур І., Журко О., Мегей В., Якубовський В. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997-1999 р.р. // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький-Стара Сиява-Любар, 2000. – с.38-62.
55. Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории //Труды III АС, т.II, 1878, – с.69, 73-129.
56. Петров Н.И., Городецкий М.И. Подолия. Изд. Батюшковым Н.П. СПб., 1891. – с.10-11.
57. Спицын А.Д. Сведения 1873 г. о городищах и курганах Волынской губернии // Записки русского археологического общества. – СПб., 1896. – т.VIII, с.246-253.
58. Грушевський М.С. До Болохівщини. Губинське городище // Записки НТШ. – Л., 1896. – т.X – с.2.
59. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС в Киеве. М., 1901.
60. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли // КСИИМК АН СССР. – в.57. – М. 1955. - С. 52-60.
61. Терешук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі// Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976. – С.165-166.
62. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. – 29, К., 1979, - С.68, рис. 5, - 1.
63. Винокур І.С. Історія Лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя – Київ – Одеса, 1985, - С.103 –112.
64. Прищепка В.П. Дорогобуж у X-XIII ст. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 1998; Прищепка В.П., Нікольченко Б.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. Рівне, 1996; Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. Кам.-Подільський, 2001. – 142 с.
65. Якубовський В.І. Деякі історіографічні проблеми історії Болохівської землі // Студії з архівної справи та документознавства. – т.10. – К., 2003. – С. 40-52.
66. Болохівщина: земля і люди // Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Ред. О.І.Журко. – Хмельн., Стара Сиява, Любар, 2000; Острогіана в Україні і Європі // Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму. Ред. Журко О.І. Старокостянтинів, 2001.

67. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.Ф., Якубовський В.І. Дослідження літописного Губина у 2001-2002 роках // Археологічні відкриття в Україні в 2001-2002 р.р. К., 2003. - С.72-74; Винокур І.С., Якубовський В.І. Журко О.І., Мегей В.П. Речовий скарб із літописного Губина // Археологія. К., 2003. - 1. - С.54-66.
68. ПСРЛ. - М., 1962. - Т. II. - с. 398.
69. Толочко П.П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздроблености. К., 1978. - с.169.
70. Літопис Руський за Іпатівським списком. Переклав Леонід Махновець. К., 1989. - с. 291.
71. Літопис Руський ..., с. 249.
72. ПСРЛ., - с. 767.
73. ПСРЛ., - с. 767.
74. ПСРЛ., - с. 774.
75. ПСРЛ., - с. 774.
76. ПСРЛ., - с. 775.
77. Толочко П.П. Вказ. праця, - с. - 184.
78. Толочко П.П. Вказ. праця, - с. 184 - 185.
79. ПСРЛ., - с. 791.
80. Толочко П.П. Вказ. праця, - с.215.
81. Літопис Руський, - с. 413.
82. ПСРЛ., - с. 791.
83. ПСРЛ., - с. 792.
84. ПСРЛ., - с. 838.
85. Літопис Руський. - с. 399.
86. Історія України. За ред. Ю.Зайцева. - Л., 1996. - с.80.
87. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. - Кам. Под., 2001. - с.16.
88. БСЭ. - М., 1970. - т.3. - с.168; БСЭ. - М. 1974. - т.17. - с.578.
89. Якубовський В.І. Вказ. праця, - с.16.
90. Терещук К.І. До питань про локалізацію Болохівської землі // ДСРА К. 1976. Якубовський В.І. Вказ. праця, с. 14. рис.1.
91. Винокур І.С. Болохівська земля в історії Русі - України // Острогіана в Україні і Європі. Старокосянтинів, 2001. - с.205.
92. Якубовський В.І. Вказ. праця, - с.40; Прищеп Б. Погоринські і Болохівські міста в давноруський час // Болохівщина: земля і люди. - Хмельн., 2000 - с.82. - рис.1; 2.
93. Винокур І. Р. Вказ. праця, с.206.
94. Прищеп Б. Вказ. праця, с.77 - 82.
95. Прищеп Б. Вказ. праця, с. 80 - 82.
96. Якубовський В.І. Вказ. праця. - с. 43 - 44.
97. Винокур І.Р., Журко О.І. ін. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень (1997 - 1999рр.) Болохівщина: земля і люди. Хмельн., 2000 - с.38 - 62.
98. Журко О.І. Жилищні споруди племен черняховської культури. Автореф. дисс. канд. ист. наук. К., 1983. - с.5-10.
99. Струманський В.П. Прагматизм Болохівського повсякдення // Болохівщина: земля і люди. Хмельн., 2000. - с.32-37.
100. Якубовський В.І. Вказ. праця. - с.48, рис.21; Нікольченко Ю. Історія і культура літописного Дорогобужа // Болохівщина: земля і люди. Хмельн., 2000. - с.69 рис.1.
101. Михайлова И.Б. Городские общины Погорыня в XI- середине XIII в. // Вестник Санкт - Петербургского университета. - Сер. 2. - Вып.4 (№23). - Санкт - Петербург, 1994. - С.6-7.
102. Якубовський В.І. Вказ. праця, - с.48.

РОЗДІЛ II

ТОПОГРАФІЯ І СТРАТИГРАФІЯ
ГУБИНЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

1. Топографія

Перший опис городища Губина зустрічаємо у праці В.Б.Антоновича “Археологическая карта Волынской губернии”, що опублікована у 1901 році. Із неї дізнаємося, що Губин є “Один из упомянутых летописью Болоховских городов. Против села, на высоком левом берегу Случи есть круглое городище, 240 шагов в диаметре, окруженное пятью параллелями валов; среди его площадки две круглые, обнесенные валами цитадели.”¹

П’ятьдесят два роки пізніше територію літописного Губина відвідав російський археолог П.О. Раппопорт. Дані про план і розвідкові дослідження фортифікаційних споруд цього городища, які здійснено ним у 1953 році, він виклав у статті “Города Болоховской земли”.² Дослідник склав схематичний план і зазначав, що площадка городища має форму, близьку до півкола, що спирається основою у крутий берег р. Случ, при впадінні до неї річки Ладижки. Берег р. Ладижки більш похилый, і з цього боку площадка захищена чотирима паралельними валами і ровами між ними. З напільного боку до основної площадки примикає друга, відокремлена одним сильно знівельованим валом і ровом. З зовнішнього боку вона огорожена двома лініями валів і ровів. Розміри першої площадки приблизно 50x80 м., другої біля 100x70 м. (Рис.4)

З південно-західного боку є в’їзд на другу площадку, а східніше – ще один, більш вузький прохід. На першу площадку спеціального в’їзду не простежено. На внутрішньому валу, що захищав другу площадку, помітно ряд ям і невеликих підвищень, що залишились від якихось оборонних пристосувань, розритих ще у давнину.³

Шурфи, поставлені на городищі, показали, що культурний шар на першій площадці має товщину біля 1 м. На другій площадці культурний шар дещо тонший – біля 0,9 м. Прорізка верхньої частини внутрішнього валу, який захищав першу площадку, показала, на

думку П.О.Раппопорта, що вал начебто немає спеціальної дерев’яної конструкції і насипаний з чистого материкового лессовидного суглинка.⁴

У висновках вказаної праці П.О.Раппопорт припускає, що місто Губин спалив у 1241 р. галицький князь Данило Романович, попередньо вивівши звідти його населення.⁵ Крім того, до наукового спадку П.А.Раппопорта належить ще і план укріпленого центру Губина, який він вдруге опублікував у 1967 році у спеціальній монографічній роботі “Военное зодчество Западно-Русских земель в X – XIV вв.” Згідно його публікацій, видно, що Губинське городище має трьохчастинне планування.⁶

Своєрідну графічну інформацію про городище Губина залишив волинський краєзнавець К.І.Терещук, який обстежував його у 60-х роках. На основі візуальних спостережень і збирання підйомного матеріалу він створив власний уявний план і реконструкцію про укріплення і забудову центральної частини Губина.⁷ (Рис.5).

У 1973 р. під час розвідкових досліджень городищ на Волині і Поділлі Волино-Подільським загоном Інституту археології НАН України М.П.Кучера відвідав Губинське городище. Він обстежив його і зробив візуальний план пам’ятки. Дослідник відзначив, що дитинець на стрілці мису площею 0,33 га, захищений з більш небезпечного східного боку чотирима валами та трьома ровами, а посад (0,7 га) – двома великими валами та ровами. По краю зовнішнього рову посаду, зазначив М.П.Кучера, місцями зберігся невеликий додатковий вал; ще один аналогічний вал проходить на деякій відстані зі сходу по краю схилу до р. Ладижки, а з півдня посад укріплений валом і ровом. Тут він зберігся лише в окремих місцях, головним чином на внутрішньому схилі. Решта валу, як вважав М.П.Кучера, використана для записки рову під час прокладання тут дороги. Зі сходу, між зовнішнім валом і берегом Ладижки, і на пів-

день від городища на городах нинішнього села простежуються сліди селища з керамікою XII-XIII ст., де, як і на городищі, зібрано й уламки посуду трипільської культури. Під час господарських робіт селяни виявили дерев'яні зруби городень у валі посаду. М.П.Кучера відзначив, що у південно-західному куті посаду наявне додаткове мініатюрне укріплення з площадкою 10x15 м, оточене земляним валом, яке, на його думку, належить до пізніших часів.⁸ (Рис. 6).

Невелику довідку про Губинське городище вміщено і у “Довіднику з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області”.⁹

Коротко розглянуті описи та схематичні плани Губинського городища, здійснені В.Б.Антоновичем, П.О.Раппопортом, К.І.Терещуком, М.П.Кучерою, дали нам змогу продовжити вивчення планіграфії, історичної топографії та стратиграфії пам'ятки. Здійснена спеціальна інструментально-геодезична з'йомка дозволила уточнити не тільки загальну планувальну структуру Губинського городища, а й з'ясувати важливі елементи у спорудженні окремих його частин.¹⁰ А проведені протягом семи літніх сезонів археологічні розкопки у 1997-2003 роках дали можливість вивчити стратиграфію нашарувань, потужність культурного шару і важливі об'єкти фортифікації, житлові і господарські споруди давньоруського часу XII-XIII ст. Крім того, на різних ділянках північної площадки городища виявлені і залишки окремих житлово – господарських споруд трипільської культури, а також рештки культурного шару скіфського часу.

Городище досліджуваного Губина збереглося на південному краю села з одноіменною назвою у Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Воно займає, зокрема, вершину великого мисового виступу правого берега річки Случ (а не лівого, за В.Б.Антоновичем), при впадінні у неї р. Ладжики. Вказане урочище і городище місцевому населенню відоме під назвою Замок.

Укріплена частина літописного Губина, або городище, площею 4,6 га без валів і ровів має чотирьохдольне планування. Тобто рештки фортеці складаються із чотирьох укріплених частин, умовно зафіксованих у польовій документації під назвами Північної, Південної, Південно – Західної і Південно-Східної площадок. Із них Північна має самостійну завершену фортифікаційну лінію у вигляді внутрі-

шнього рову і валу. Обидва кінці валу спроектовані на захід, безпосередньо у круті скалисті схили правого берега р. Случ. Крутизна внутрішнього схилу валу по горизонту досягає 18°, крутизна зовнішнього схилу - 45°. Найбільша висота його у порівнянні з дном валу на півночі досягає 9 м, на півдні 1 м. Форма площадки подібна до овалу, витягнута з півночі на південь, понижуючись по вказаній лінії на 4°. Площа її 0,45 га. Площа, що прилягає до північної площадки – 0,75 га.

Ця частина городища з північного і північно – східного боку додатково укріплена ще трьома паралельними рядами валів з ровами між ними, які захищають собою і Південно – Східну площадку, площа якої – 1,1 га. Кінці валів і ровів на півночі сплановані до берега р. Ладжики, а на південному сході – до в'їзду на територію всього укріпленого центру Губина.

Таким чином, Північна частина укріплення має внутрішню однорядно – замкнену, незалежну від інших частин укріплення, фортифікаційну систему у вигляді валу і рову. Зовнішню (північна і північно – східна сторони) оборонну систему додатково зміцнюють ще три ряди валів і ровів. Тобто наявні ще зовнішня друга, зовнішня третя і четверта фортифікаційні лінії.

За даними інструментальної зйомки, вал другої лінії досягає висоти 5 м, третьої – 2 м. Поверхня валів задернована, схили їх стрімкі. Так, крутизна внутрішнього схилу валу по горизонту (друга лінія) 21°, зовнішнього – 26°; третя лінія: внутрішній нахил валу 30°, зовнішній – 30°. Четверта лінія: внутрішній нахил валу 12°, зовнішній – 22°. Відповідно довжина валу другої лінії 100м, третьої – 100 м і четвертої – 75 м. Відстань між вершинами валів першої і другої ліній – 20 м, третьої лінії – 10 м, четвертої – 10 м. З цього боку його захищає прямий високий, крутий схил р. Случ. Тому західний бік площадки неукріплений. До описаної частини укріплення примикає Південна площадка Губинського городища загальною площею 1,6 га. Вона оточена двома паралельними рядами валів і ровів, які півколом охоплюють її із південної і південно – східної сторін. Західна сторона прилягає до річки. Загальна довжина валів 435 м, із них внутрішній вал досягає довжини 175 м, зовнішній – 260 м. Відповідно висота їх 5м і 3,5 м. Відстань між їхніми вершинами по лінії захід – схід до 35м, по лінії північ – південь до 25 м. Із пів-

денно – західного боку вали розірвані дорогою, яку проклало місцеве населення колись. Із східної сторони у валах помітні також окремі западини – сліди якихось земляних робіт, здійснених у минулому. Поверхня валів задернована, схили їх круті. Зокрема, внутрішній вал переднім схилом по горизонту досягає 26° , зовнішній вал (із лицевого боку) – 30° .

У межах цієї частини помітно виділяється укріплення, зазначене у документах експедиції як Південно – Західна площадка. Вона – невеличка. Площа її разом із фортифікаціями ледве складає 200 м^2 ($0,02$ га), а також до неї прилягає територія площею $0,1$ га. Її територія навколо обмежена невисоким однорядним валом довжиною 70 м. Спеціального в'їзду на цю площадку нема. Знаходиться це мініукріплення безпосередньо над р. Случ у місці, з якого добре проглядається місцевість далеко по річці та із навкілля. Місце дуже мальовниче і привабливе. На ньому могли бути споруджені феодальний терем – двір, або дозорна башта для спостережень. Адже, русло р. Случ у цьому місці із східного круто мінє напрям на північний, що створює можливість широкого огляду самої річки та навколишньої місцевості.

Південно – Східна площадка складає значну долю центральної частини літописного Губина. Площа її разом з прилягаючою до неї територією між валами складає $1,1$ га. Півколом охоплюючи фортецю із півдня і сходу, на півночі, - з боку р. Случа, - її захищає трьохрядна фортифікаційна система Північної площадки. З інших сторін площадку прикриває замкнутий однорядний вал, один кінець якого на заході спрямовано до р. Случ, другим кінцем спадає до лівого берега р. Ладижки. Рештки його добре збереглися із східної сторони, із півдня його повністю розсунули у час розбудови південної околиці теперішнього села. (Рис. 7).

Губинський укріплений центр знаходиться на висоті 9 м вище від літнього рівня води у річці. Вся територія задернована і у літній сезон, як толока, використовується під пасовища власної худоби селян. Місцями вона вкрита ялинами посадженими у 1947 році.

Із півдня і сходу до центру Губина примикає неукріплене селище, про що засвідчує кераміка XII – XIII ст., виявлена там під час землеробських робіт.

2. Стратиграфія

Археологічні дослідження $1997 - 2003$ рр. були зосереджені на території північної площадки Губинського городища, яку ми ототожнюємо з дитинцем літописного міста. Як вже зазначалось, площа дитинця становить $0,45$ га. Детально проведені стратиграфічні спостереження дають можливість характеризувати північну площадку як пам'ятку багатопарову із добре збереженим культурним шаром XII – XIII ст., який спирається на культурні шари трипільської культури і скіфського часу.

Початок археологічного сезону 1997 р. був пов'язаний із закладанням розколу площею 357 м^2 , спланованому у самій крайній північній точці площадки, з тим, щоб охопити і кінець внутрішнього схилу валу, і прилягаючу до нього зсередини територію. У послідуочі сезони $1998 - 2003$ рр. територія досліджень розширювалася у південному і південно - східному напрямках за умови розкриття її суцільною площею. У 1998 р. розкрито $240,5\text{ м}^2$, у 1999 - 270 м^2 , у 2000 р. - 244 м^2 , у 2001 р. - 332 м^2 , у 2002 р. - 164 м^2 , у 2003 р. - 288 м^2 . Таким чином, за час досліджень $1997 - 2003$ рр. на північній площадці було відкрито $1895,5\text{ м}^2$ суцільно дослідженої площі.

Крім того, в процесі досліджень для з'ясування стратиграфії нашарувань всієї північної площадки було поставлено траншею, яка пролягла від північного валу до погано збереженого - південного. Площа вказаної траншеї $77,4\text{ м}^2$. Отже загальна площа, відкрита в процесі досліджень $1997 - 2003$ рр. становить $1972,9\text{ м}^2$.

Розкопи, які закладені протягом $1997 - 2003$ років на північній площадці городища, у нашій польовій документації відповідним ділянкам, позначають римськими цифрами. А площу ділянок розбито на сітку двохметрових квадратів, які по осі з півночі на південь позначено арабськими цифрами, по осі схід - захід буквами сучасного українського алфавіту. При плануванні та проведенні розкопок нами були встановлені реperi: 1-й - на гребені північного валу (ділянка III, південно - східний кут); 2-й - на XXI ділянці (південно - західний край, кв. 5-А); 3 -й - на XXIII ділянці (південно - східний кут, кв. 5 - 0); 4-й - на VI - ділянці (на краю її південно - східної частини, пов'язаної з південним кінцем траншеї). Вказані реperi позначені металевими штирями, які забиті в ґрунт на глибину 1 -

1,5 м. Вони використовувалися і будуть надалі використовуватися при розбивці нових ділянок для розкопок. Зняття дернового шару і виймання ґрунту на всіх ділянках (а їх досліджено за сім польових сезонів від I - ої до XXIII включно) здійснено вручну, силами студентів — практикантів історичного факультету Кам'янець - Подільського державного університету. Ґрунт у місцях досліджень вийнято на глибину залягання материка. Засипку досліджених ділянок проводили при допомозі бульдозера, повністю рекультивуючи ґрунт з посівом на зовнішній поверхні трави або клеверу. Таким чином, досліджені ділянки, включаючи і ті, що прилягали до внутрішнього схилу оборонного валу, де були відкриті господарські і окремі житлові кліти, дали можливість з'ясувати стратиграфію нашарувань. Окремо були зроблені стратиграфічні спостереження по зачищених стінках вже згаданої розвідувальної траншеї, що перерізала центральну частину північної площадки городища з півночі на південь. Розглянемо стратиграфію нашарувань у тих місцях, внутрішнього боку валу, де виявлені кліти, а також на території центральної частини північної площадки, яка пов'язана з рештками забудови житлових і господарських споруд.

Стратиграфічний переріз у місцях досліджених порожнистих клітей від 1-ої до 15-ої включно виглядає у середньому так:

1. - Дерновий покрив - 0,10 - 0,12м.
2. - Темний ґрунт - 0,20 - 0,30 м.
3. - Мішаний ґрунт - 0,10 - 0,20м.
4. - Пересип - 0,15 - 0,20м.
5. - Горілий шар з камінням і перепаленою глиною 0,75 - 0,80 м.
6. - Обгоріле дерево - 1,2 - 1,4м.
7. - Перетліле дерево - 1,5 - 1,6м.
8. - Материк - 1,8 - 2,2м.

У темному і мішаному ґрунтах виявляються уламки гончарного давньоруського посуду XII - XIII ст., кістки тварин. Горілий шар з камінням і перепаленою глиною пов'язаний із верхніми перекриттями дерев'яних конструкцій порожнистих клітей. Він лежить стратиграфічне над стелями - перекриттями клітей. Обгоріле дерево, представлене головним чином дубовими колодами, відповідає конструкції стін порожнистих клітей. Перетлілі частини дубових колод збереглися переважно дещо глибше, їх не зачепило полум'я пожежі. Материкова основа фіксується на глибині від 1,8 - до 2,2 м. (Рис. 8-12).

Вказану стратиграфічну колонку, зафіксовану при дослідженні порожнистих клітей, подано, як вже зазначено у середніх величинах, хоч кожна з клітей мала і деякі стратиграфічні особливості. Так, наприклад, при вивченні клітей №2,3, 13 і 14 глибше від основи долівок вказаних приміщень були виявлені підвальні приміщення або підкліти. Найкраще ці підкліти збереглися під клітями № 13 і 14. Тут, безпосередньо під згорілими дубовими колодами стін приміщень на глибині 2 м. виявлені порівняно добре збережені дерев'яні конструкції підклітей. Речовий інвентар із вказаних клітей і підкліть представлений типовою гончарною давньоруською керамікою та іншими побутовими знахідками XII — XIII ст., що засвідчує одночасність спорудження дерев'яних конструкцій порожнистих клітей і підвальних приміщень - підкліть. Відзначимо також, що підкліти іноді перетинали залишки трипільського культурного шару. Так, у підвалі - підкліті кліті №13 виявлені окремі фрагменти кераміки трипільської культури, а також уламок глиняної антропоморфної (жіночої) статуетки.

Цікаві стратиграфічні спостереження пов'язані з горілим шаром з камінням і перепаленою глиною, що залягав над стельовими перекриттями порожнистих клітей. Над окремими клітями (№№7,8,9,10,12,13,14) простежені добре збережені перепалені дубові колоди, які йшли паралельно до лінії внутрішнього боку валу. Очевидно, це залишки бойового ходу, який використовували під час оборони. Можливо, що горілий шар з камінням і перепаленою глиною - це рештки вимостки, яку простежено по бойовому ходу. Цілком зрозуміло, що бойовий хід завершувався і примикав до вертикальної дерев'яної стіни, яка йшла по гребню валу і мала спеціальні щілини — бійниці.

Крім стратиграфічних спостережень, пов'язаних з порожнистими клітями з внутрішнього боку валу, зафіксовані і окремі значною мірою перетлілі дерев'яні колоди, які збереглися в торцевій частині у вертикальному розрізі валу над клітями (№№ 1, 3, 4, 5, 13, 14). Це, очевидно залишки городень - дерев'яних конструкцій, споруджених при насипці зовнішнього боку оборонного валу.

Таким чином, наявність дерев'яних конструкцій у структурі валів Губинського городища можна вважати доведеною.

Що ж до стратиграфії центральної частини північної площадки Губинського городища, то вона добре зафіксована при вивченні тут жител і господарських споруд XII - XIII ст., які перерізали трипільський культурний шар. Трипільську кераміку і кремневі вироби виявлено на ділянках I, II, III, IV, VII, VIII, XI, XII, XIII, XIV, XVI, XVIII, XIX, XXI і XXII. Разом з цим на окремих ділянках центральної частини північної площадки виявлені гірше збережені, ніж рештки культурного шару трипільля, залишки шару з фрагментами кераміки скіфського часу (ділянки I, II). Стратиграфічна колонка центральної частини північної площадки Губинського городища має такий вигляд:

1. Дерновий покрив - 0,10-0,12м.
2. Темний ґрунт - 0,20-0,30м.
3. Горілий шар з рештками давньоруських жител і господарських споруд. - 0,45 - 0,90 м.
4. Шар трипільської культури – 0,30-0,45 м.
5. Шар культури скіфського часу - 0,30 - 0,45 м.

6. Материк - 1,4-1,7м. (Рис. 13-18). Це означає, що давньоруські споруди, XII - XIII ст., виявлені у центральній частині північної площадки перерізають шари трипільської культури і скіфського часу. Разом з цим, виявлені окремі господарські ями із заповненням, що складається з уламків трипільського посуду, кременевих виробів і кісток свійських тварин. Так, на ділянці IV розчищено господарську яму діаметром 1,7 м у її верхній частині. Верхній край цієї ями зафіксовано на глибині 0,40 - 0,45 м. Дно ями знаходилося на глибині 1,2 м. від сучасної поверхні і на 0,8 м від давньої денної поверхні. В ямі виявлені кістки тварин, трипільську кераміку і окремі кремневі вироби.

На ділянках XXI - XXII на глибині 0,40 - 0,45 м виявлені залишки трипільської площадки. Вона представлена глиняною обмазкою від стін і долівки. Форма площадки прямокутна 6,8х5,6 м. На всій її площі зафіксовані уламки трипільського посуду без розпису. Виявлено також кам'яну зернотерку, трапилися і окремі кремневі відщепи ножевидної форми. Поруч з трипільською площадкою, у північно - західному куті ділянки XXI, розчищено дві округлі в плані (діаметром першої - 2м, другої - 1,3 м. і глибиною 0,90 - 0,95 м. від давньої денної поверхні) господарські

ями, в яких разом з кістками тварин знайдено кераміку трипільської культури. У цьому ж самому місці одна з господарських давньоруських ям діаметром - 3,10 м з кістками тварин і уламками гончарного посуду XII - XIII ст. стратиграфічне перерізала рештки культурного шару трипільля.

Як вже зазначалось, рештки культурного шару скіфського часу були виявлені на ділянках I і II. Вони лежали на глибині 0,40 - 0,45 м. На жаль, крім типової ліпної кераміки VII - V ст. до н.е. та окремих кісток тварин, ніяких споруд цього часу поки - що не виявлено.

Таким чином, історико - археологічним підґрунтям Губинського городища XII — XIII ст. були поселення трипільської культури, очевидно, судячи з кераміки, кінця III тисячоліття до н.е. і скіфського часу VII - V ст. до н.е. Пізніших нашарувань - рубежу н.е., першої і другої половини I тисячоліття н.е., які б підстиляли фортифікаційні споруди, житлові і господарські об'єкти XII - XIII ст., під час досліджень 1997 - 2003 років не виявлено. Але, враховуючи, що розкопки зосереджені тільки на північній площадці городища, за умов, коли решта території пам'ятки, яка складає понад 4 га, буде вивчатися пізніше, не виключено, що вони можуть бути виявлені. Адже природний високий мис правого берега р. Случ, на якому розміщене Губинське городище, не міг не привернути увагу людських колективів на різних етапах давньої та ранньосередньовічної історії.

Важливим елементом для з'ясування стратиграфії Губинського городища є виявлений в процесі розкопок 1997 - 2003 рр. на північній площадці рів, який проходив з північного заходу на південний схід, вздовж оборонного валу - з його внутрішньої сторони. Форма рову коритоподібна. Верхні контури стінок хвилястої форми. У вертикальному перерізі вони майже рівні, а нижче мають уступи і при переході до дна рову - конусовидні. Глибина рову - 2,3 м, ширина у верхній частині - 3,4 м. Дно рову заповнював щільний ґрунт темного кольору, вище над ним був потужний улежаний пересип із сірої землі, що йшов впереміш із вкрапленнями глиняної обмазки на межі переходу до зафіксованої материкової глини. Над ровом, прокопаним у давнину, залягав темносірий (сажистого відтінку) шар ґрунту із трав'яним покривом на рівні сучасної денної поверхні. Як показали розкопки, описа-

ний рів було викопано під час спорудження оборонного валу дитинця. Оскільки роботи проводились у порівняно короткий час, коли могло не вистачити землі із зовнішнього рову, земля із відкритого рову, очевидно, використовувалася для підсипки валу. З часом, коли основні фортифікаційні споруди були зведені, внутрішній рів засипали. Цікаво, що на окремих ділянках північної площадки, як з'ясувалось при наших дослідженнях, на місці описаного і засипаного в давнину рову були споруджені окремі житлові і господарські будівлі. У заповненні рову під час розчистки виявлено змішану фрагментарну кераміку давньоруських часів XII - XIII ст. і часів трипільської культури. Це ще раз підтверджує наявність на городищі решток трипільського культурного шару.

3. Спостереження за системою фортифікацій

Візуальні спостереження, здійснені при з'ясуванні системи фортифікацій Губинського городища, показують, що для будівництва укріплень XII - XIII ст. було обрано надзвичайно зручний природний підвищений мис правого високого корінного берега р. Случ у місці, де зправа до Случа впадає р. Ладижка. Отже, завдяки особливостям рельєфу місцевості місто і фортеця були природно добре захищені. Планування і зведення дерево-земляних фортифікацій в Губині було повністю узгоджено з вказаними особливостями рельєфу. Літописний Губин, як і деякі інші «гради» Болохівської Землі XII - XIII ст., був розташований у місці злиття двох річок. Це певною мірою визначило ту систему валів і ровів, яку реалізували давньоруські зодчі - фортифікатори у XII столітті. Ми говоримо саме про XII ст., оскільки, по - перше, в Іпатіївському літописі під 1150 р. е, вже згадка про Болохівську Землю,¹¹ а по - друге, - археологічні матеріали, відкриті в Губині, показують, що у першій і другій половині XII ст. це місто вже активно функціонувало. Однією з цікавих і надзвичайно цінних знахідок, що підтверджують існування Губина у першій половині XII ст., є висла свинцева печатка, виявлена під час розкопок 2003 року на долівці житла № 9. Вона, як з'ясувалось, належала новгородському князю Володимирі Всеволодовичу, сину Всеволода Мстиславича і датується 1136 роком.¹²

З'ясування особливостей планування губинських фортифікацій, разом з матеріалами їх часткового дослідження у 1997-2003 рр., засвідчує, що фортифікаційні споруди були зведені за добре продуманим планом і на протязі порівняно невеликого відрізка часу. Очевидно, йдеться про міри оборони і безпеки, які були реалізовані протягом відносно короткого часу за розпорядженням місцевих болохівських правителів з використанням великої кількості підневільних людей.

Оскільки з північного та західного боку площадка дитинця мала добрий природний захист (крутий берег і течія р. Случ), то давні будівельники обмежилися тут спорудженням тільки однієї лінії валів. Що ж стосується східного і південне — східного схилів городища, то там фіксується багаторядна система валів і ровів. Це безсумнівно, пояснюється тим, що зі сходу та південного - сходу (тобто з напільного боку) городище літописного Губина було найбільш вразливим. Тому висота валів зі східного та південне - східного боків більша ніж у північній та північно-західній частинах. Так, у північній точці городища висота валу по відношенню до літнього рівня води у Случі становить 10,5 м, а у південній - 13,25 м. По лінії захід - схід на південній площадці висота валів від 11 м - до 13,25 м. (Рис. 7, 19, 20, 21).

Обстеження валів у східній та південне - східній частинах Губинського городища показало, що там по вершині зовнішньої лінії місцями наявні заглиблення очевидно, від башт, які контролювали цю найбільш вразливу частину літописного міста. З південного боку між потрійною лінією валів і ровів збереглися залишки давнього в'їзду на городище. Тому наявність тут в давнину башт і підйомного моста є цілком вірогідною.

У північно-східній частині городища при наявності трьох ліній оборонних валів і ровів так само, як зі східного та південно-східного боків, простежується другий в'їзд чи прохід на територію посаду. На вершинах валів, над цим проїздом, простежуються западини, очевидно сліди - залишки від башт, що контролювали вказаний в'їзд. Для того, щоб потрапити на місце північної площадки (на дитинець) з боку посаду використовували прохід у південній лінії фортифікацій дитинця, на місці південного валу тут простежується вузький прохід, над яким у давнину міг бути підйомний міст.

Надзвичайно цікавою і водночас важливою в оборонній фортифікаційній системі Губинського городища є самий північно-східній край трьох паралельних валів і ровів, які своїми північними кінцями похило опускаються до місця, де р. Ладижка впадає у р. Случ. Вказана похилість і напрям валів не випадкові. Вона певною мірою пояснюється літописним текстом. Під 1241 р. у Іпатіївському літописі читаємо: «Ростислав собра князе Волоховьсци й Галичан, приде ко Бакоте».¹³ Річ у тім, що Данило Романович, почувши про похід з боку протидіючих йому ворожих сил за участю болохівців, організував каральну військову експедицію і, як повідомляє той же Іпатіївський літопис, «устремился на ня, гради их огневи предасть й гребля их раскопа.» Літописець указує які саме «гради» Болохівської землі були спалені: «Деревич, Губин й Кобуд, Кудин, Городецъ, Божський, Дядьков».¹⁴

У перекладі на українську мову Іпатіївського літопису, здійсненому Леонідом Махновцем, у вказаному контексті слово «гребля» подано чомусь як «вал»: «Данило ж почувши (про) прихід Ростислава з князями болохівськими на Бакоту, відразу кинувся на них: городи їх вогневі оддав і вали їх розкопав.»¹⁵ Очевидно, дослідник вважав, що греблі не можна розкопати, а тільки – вали. Між тим, на прикладі Губинського городища очевидно, що земляні вали збереглися добре. Були спалені лише дерев'яні стіни, що стояли на гребені валів. Пожежа охопила також житлові і господарські будівлі.

У Галицько-Волинському літописі текст, який нас в даному разі цікавить, подано так: «Слышавъ же Даниль приходъ Ростиславльсь князи болоховьскыми на Бакоту, абіе устребися на ня: ихъ огневи предасть и гребля ихъ раскопа».¹⁶

Таким чином, в літописі йдеться про спалення Данилом Галицьким у 1241 р. міст Болохівської землі та про розкопані їх греблі.

Те, що в літописі, поряд із спаленням «градів» болохівців, згадуються і греблі – не випадково. Губин та інші літописні міста Болохівської землі були розташовані таким чином, що греблі на річках могли служити важливим елементом їх оборонної системи. У самій північно-східній точці Губинського городища,

де вказані зовнішні лінії трьох валів і ровів опускаються до устя р. Ладижки, і була, очевидно, у XII - XIII ст. гребля. Призначення її полягало в тому, щоб піднімати рівень води при впадінні Ладижки у Случ і тим самим сприяти заповненню водою глибоких ровів, які разом з валами опоясували територію дитинця і посаду літописного міста. (Рис.23).

Уособлене місце займає мініукріплення у південно-західній частині городища, яке ми згадували при описі топографії. Його призначення може бути з'ясоване при подальших археологічних дослідженнях.

ПРИМІТКИ:

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI Археологического съезда. – Т. I. М., 1901. – С. 26

2. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Вып. 57. – М., 1955. – С. 52 – 60.

3. Там само. – С. 56.

4. Там само.

5. Там само. – С. 59.

6. Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно – Русских земель X – XIV вв. Л., 1967. – С. 72

7. Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно – руської археології. – К., 1976 С. 166. – Рис. 2, 4.

8. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія, Вип. 29. – К., 1979. – С. 68-69.

9. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – С. 78

10. Інструментальну геодезичну з'йомку і план Губинського городища здійснила маркшейдер Криворізького підприємства «Батьківщина» Л.В.Лисенко.

11. Полное собрание русских летописей (надалі ПСРЛ). – т. II. – М., 1962. – С. 396.

12. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – т. 1. – Печати X – начала XIII в. – М., 1970. – С. 194. – табл. 13, - 138.

13. ПСРЛ. т. II. – С. 791.

14. ПСРЛ. т. II. – С. 792.

15. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець, - К., - С. 399.

16. Галицько – Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За редакцією члена – кореспондента НАН України М.Ф.Котляра. – К., 2002, - С. 104.

РОЗДІЛ III

ПОРОЖНИСТІ КЛІТІ

1. Порожністі кліті

Важливу категорію будівель, матеріали досліджень яких дозволяють повніше з'ясувати картину воєнно-оборонного зодчества Київської держави в XII-XIII ст. складають, порожністі кліті. Вони являють собою приміщення типу зрубів, які складали частину основи давньоруських фортифікацій у вигляді військово-оборонних смуг, що оточували внутрішню територію середньовічних міст, сторожових центрів і феодалських садиб.

Організація будівництва аналогічних споруд мала також місце і при спорудженні лінії укріплень на городищі літописного м. Губина. Свідченням цього є руїни спалених 15-ти таких клітей, відкритих поки що лише у межах однієї території Північної площадки. Разом із городнями та ровом, якими також охоплено площадку з півночі і сходу, кліті складають невід'ємну частину фортифікацій.

Означена площадка - це частина укріпленої території міста, що нагадує у плані форму овала, витягнутого з півночі на південь. З напільного боку площадку захищає підковоподібне укріплення, яке зараз має форму вала, вкритого зверху різнотрав'ям. Загальна довжина його 160 м.

Виявлені кліті сплановано вздовж внутрішнього периметра валу, утворивши перший суцільний ряд оборонних зрубів, які затильною частиною заблоковані до зовнішнього суцільного ряду приміщень, так званих клітей - городень, забутованих глиною. Сліди порожністих клітей знайдено також із західної сторони площадки, де вони одним суцільним рядом замикають вузол оборони зі сторони урвистого берега р. Случ. (Рис.8-12, 24).

Залишки клітей - зрубів збереглися, головним чином, у вигляді одного - двох, іноді, трьох рядів спалених чи напівспалених колод, вертикально поставлених одна на одну на висоту від 0,25 до 0,5 м. Переважна більшість із них мають прямокутну форму. Виключення складають кліті №№10,11,12, які сплановані у точці повороту валу. Вони вужчі і обриси їх ромбовидні. Не стабільні також і розміри клітей: у північній частині валу вони

занімають площу від 6 до 9 кв.м., а у східній - від 2 до 8,24 кв.м.

Причому кліті №№ 2,3, 11, 12,13, 14, 15 досліджено як будівлі з підвальними приміщеннями, що вказує на їхнє двоярусне планування. Решта клітей - одноповерхові.

Виявлені рештки спалених дерев'яних перекриттів свідчать про наявність у клітях стелі, каркас якої створено з обтесаних дерев'яних брусків та каміння, встановленого поверх дерев'яного настилу на глиняно - пісчаному розчині. Такі конструктивні елементи стелі виявлено обваленими в заповненні 15 клітей. Аналогічні конструкції стелі зафіксовано також у західній частині площадки, вздовж схилу стрімкого берега р. Случ, що засвідчує про наявність решток оборонної смуги у вигляді одного ряду клітей. (Рис. 24-33).

Отже, ці дані дозволяють зробити попередній висновок про те, що верхні частини клітей, вкритих кам'яним панцирем, регулярно колись використовувалися, як бойовий хід - доріжка для воїнів. В такому разі відкриті кліті мали воєнне призначення. Їх могли використовувати як приміщення для амуніції, зброї, в них могли відпочивати воїни гарнізону, вільні від чат, та з яких, в часи війни, вони захищали городище від ворога. На це вказують людські кістяки оборонців городища, виявлені у клітях №4,15. Підтверджують сказане ще знахідки зброї, розбиті і цілі форми давньоруського посуду, розрубані кістки тварин (рештки м'ясної їжі) і, власне, скарби прикрас, які виявили риси культури дружинного середовища. Крім того, кліті використовувалися і як складські приміщення для зберігання сільськогосподарського інвентаря, ремісничих інструментів та запасів харчування, про що засвідчують знайдені в них ковальські інструменти, черело від плуга, побутові вироби, прикраси тощо. Є підстави стверджувати також, що окремі кліті були житловими. Таке призначення виявляє кліть №13, у верхньому горизонті якої у 2003 р. було виявлено глинобитну піч. Формою і розмірами вона нічим не відрізняється від печей, які були зведені у житлах на території двору Північної площадки. Але найголо-

вніша функція означених клітей, як вказують дослідження, була військова: оточуючи щільним овальним кільцем двір Північної площадки, вони складали першу (внутрішню) оборонну смугу фортифікацій. Власниками їх були дружинники, окремі сім'ї яких проживали у клітях і несли відповідальність за стан збереження та оборону їх у часи війни.¹

Досліджені порожнисті кліті, разом з візуальними спостереженнями, дають можливість хоч би коротко розглянути фортифікації Губинського городища на фоні оборонних споруд всієї Південно-Західної Русі XII-XIII ст. Як відомо, широке застосування дерев'яних конструкцій у валах давньоруських городищ припадає в цілому на X-XIII ст. Наприкінці X-XI ст. найбільш інтенсивне будівництво укріплень відбувалось у Середньому Подніпров'ї, а також на землях Волині та Галичини.² Цікаво, що у валах на деяких давньоруських городищах Волині дерев'яні конструкції відсутні. Прикладом таких пам'яток, як зазначав М.П.Кучера, можуть бути городища Білів, Шепель, Мельниця, Тихомль.³ Не виявлено слідів дерев'яних конструкцій і у насипу валу дитинця літописного міста Дорогобуж на р. Горині.⁴ Разом з цим, дослідники відзначають, що на частині городищ Волині внутрішні дерев'яні конструкції існували (Бабка, Головно, Загурці, Чорторійськ).⁵

На території Галицької землі дерев'яні конструкції у валах давньоруських городищ X-XIII ст. широко побутували (Горішні Шерівці II, Ленківці, Ломачинці, Перебиківці та ін.).⁶ Крім того, на деяких городищах зафіксовані і рештки кам'яних стін - крепід (Ревне).⁷

На окремих городищах Середнього Подніпров'я у валах, крім дерев'яних конструкцій, виявлено кладу з сирцової цегли, яка розміщувалася з зовнішнього боку оборонної стіни, безпосередньо перед городнями, зміцнюючи таким чином зовнішній схил валу (Білгород, Переяслав, Василів та Заріччя на р. Стугна).⁸ У давньоруському Києві, крім системи дерев'яних конструкцій у валах, зафіксовані і – кам'яні. Так, Золоті ворота являли собою двоjarусну споруду. Нижній ярус складався з двох кам'яних стін з арочним перекриттям проїзду, до яких з обох боків примикав вал. Над ними розміщувалась сторожова площадка і Благовіщенська церква.⁹ З цегли і каменю були зведені Єпископські ворота у м. Переяславі. До воріт примикав оборонний вал.¹⁰

Потужні дерев'яні конструкції, від яких зберігся шар горілого дерева, простежено і при дослідженнях валів літописного Галича.¹¹

Таким чином, відкриті у валу дитинця літописного Губина порожнисті кліті необхідно розглядати у зв'язку із загальними досягненнями фортифікаційної техніки на території Південно – Західної Русі у XII-XIII ст. Разом з цим, найближчі за територією городища, які стаціонарно вивчалися, дали важливі матеріали для характеристики техніки фортифікацій XII-XIII ст. Це, насамперед, Колодяжинське городище, розташоване на правому березі середньої течії р. Случ. У південній частині цього городища було виявлено цілий ряд житлово-господарських клітей, витягнутих вздовж внутрішнього схилу валу. Всього на городищі відкрито 24 кліті.¹² Техніка їх спорудження цілком аналогічна клітям Губинського городища.

Широко використані дерев'яні кліті і при спорудженні Райковецького городища.¹³ На цьому ж городищі відкрито дві потерни.¹⁴ На городищі давньоруського Іскоростеня також виявлені дерев'яні конструкції, забутовані піском та камінням.¹⁵

На Болохівських городищах під Шепетівкою, Теліженці та на березі р. Згар також зафіксовані житлово-господарські кліті, які аналогічні таким же спорудам Губинського дитинця.¹⁶ Територіальне віддалене від Болохівської землі XII-XIII ст. літописне давньоруське місто Воїнь, розташоване в усті р.Сули, при її впадінні в Дніпро, також мало цілу систему дерев'яних житлово-господарських клітей. Вони були витягнутими в один ряд у південно-східній частині дитинця Воїня.¹⁷ Виявлені кліті і у західній частині дитинця.¹⁸ У Воїні, як і на городищах Болохівської землі, представлені порожнисті кліті з печами і без них. Всього у літописному Воїні відкрито 52 кліті, а детально описано – 47. Зверху кліті, як і в Губині, були перекриті дерев'яною покрівлею, на яку насипали землю, точніше глину, яка менше пропускає воду.¹⁹ Дослідники літописного Воїня припускають, що житлами були не лише ті кліті, де виявлені виразні ознаки печей. Можливо, - відзначають вони, - що і в інших клітях печі існували, але не збереглися, або погано збереглися.²⁰

Отже, розглянуті матеріали дають можливість з'ясувати місце літописного Губина стосовно його фортифікаційних споруд серед інших укріплених осередків Південно – Захід-

ної Русі XII-XIII ст. Губинські порожнисті кліті, як частина внутрішнього боку оборонного валу, були споруджені на рівні тодішньої європейської військової фортифікаційної техніки. Важливим елементом перекриття клітей були дерев'яні настили, вкриті камінням, покладеним на глиняно – пісчаному розчині. Якщо вказані спостереження підтвердяться в процесі подальших досліджень, то будемо вважати вказану деталь специфічною для фортифікацій дитинця літописного Губина.

2. Опис порожнистих клітей Північної площадки

Опис почнемо із решток клітей, які розчищені під внутрішнім схилом валу першої лінії.

Кліть 1. (розкопки 1997). Являє собою зрубну будівлю. Знаходиться на ділянці ІУ, в квадратах 3,4 – Ж, 3, І, нависаючи над берегом р. Случ. Простежено по рештках спалених дубових колод, які збереглися на висоту чотирьох нижніх вінець і мають товщину 0,25 м. На розі колоди виявились зв'язаними технікою врубки “в руські вугли”.

Судячи по решткам поздовжньої і поперечної стін кліть мала розмір 3,2х2 м. Долівка, глиняна із щільним шаром підмазки зверху. Печі не виявлено. На долівці знайшли роздушену кераміку, яка належала горщиком XII – XIII ст. Крім того, в ній виявили розрізнені тваринні кістки, деякі господарсько – побутові речі і зброю. Нижню частину приміщення доповнював шар із суміші глини, попелу, піску і спалених шматків дерева. Вище, - на відмітці від 0,75 м від сучасного горизонту, - лежали руїни верхнього перекриття кліті. Товщина шару біля 0,4 м. Він складався із глини і каменю, перемішаного із спаленими колодами і брусами – протесами. Останні є рештками стелі, або за термінологією населення Карпат, повалу. Тобто, це дерев'яний настил із протесаних подовжених колод. Саме в ньому розчищено найбільше знахідок. Це, зокрема, замки і уламки замків трубчастого типу, гудзик, дзвоник, прясло, скляні браслети, металевий браслет, срібний колт і рештки стрічки до нього. Вище знаходиться ґрунт темного відтінку із щільним трав'яним покриттям вгорі.

Кліть 2. (розкопки 1997 р.) Відкрита за 4 м на схід від попередньої будівлі. Це – також зруб, простежений по двох спалених нижніх

рядах північної поздовжньої і східної стін. Розмір 3х2 м. Кутове з'єднання стін виконано технікою “в обло”.

Руїни стін зафіксовано на глибині 0,75 – 1 м від внутрішнього схилу і 2,5м відносно вершини валу. Їх розчищено у мішаному культурному шарі: світло – жовта глина, перемішана із камінням. Безпосередньо на долівці знаходився попіл із дрібнесенькі шматочки спаленого дерева. Верхню частину кліті прикривав шар землі темного відтінку. Долівка простежена на глибині 1,7 м від схилу валу. Безпосередньо на ній знайшли господарсько – побутові речі. Слідів печі не було. Долівка являє собою 2 – сантиметровий спресований шар глини. Під ним простежується підвальне приміщення. Проте вловити його розміри не вдалося.

Кліть 3. (розкопки 1997 р.) – суміжне приміщення із кліттю 2. З нею вона з'єднана поперечною (західна) стіною. Стіни зафіксовані по розвалу спалених дубових колод на висоту двох нижніх вінець. Розмір 3,2х2м. Долівка глиняна, вигнута і опущена на глибину 1,7 м від внутрішнього схилу валу і 3,3 м від його вершини. Печі на ній не було. На долівці лежали браслет, кутник, металевий виріб невідомого призначення і черепки XII – XIII ст. Заповнення кліті аналогічне заповненню кліті 2. Причому обриси підвального приміщення, як і у попередньому випадкові, фіксації не піддаються.

Кліть 4 на розкопі 1997 року є крайньою східною будівлею порожнистого типу. Судячи по західній поперечній стіні, яка є спільною і для кліті 3, та по північній поздовжній, зафіксованій на довжину 2 м по двох найнижчих вінцях спалених дубових колод, її розміри не відрізняються від решти вивчених клітей. Слідів печі не виявлено. На глинобитній долівці розчистили кісткові рештки, зафіксовані хаотичною купкою. Крім того, на ній розчистили ще уламки кераміки XII – XIII ст. Горизонт залягання долівки -1,7 м від внутрішнього схилу валу. Заповненням кліть не відрізняється від заповнення інших клітей. Під завалами цієї кліті, у північно-східній її частині було розчищено два людські кістяки.

Характерно, що згідно з даними розкопок 1997 –го року, сліди ще двох клітей спостерігалися у західній частині ділянок I-IV по рештках печей (черні). Оскільки кліті були споруджені на межі урвистого берега р. Случ, то зафіксувати їх рештки не вдалося.

У час розчистки завалу над піччю, що на ділянці I, знайшли фрагмент стремена, уламки скляних браслетів, скроневе кільце, два фрагменти кухонних ножів, кресало та черепки XII – XIII ст. На рівні горизонту залягання черіня печі розчистили ще й цілі форми посуду. Це, зокрема, три глечики, горщик, характеристику яких подано нижче.

Глечики. Найбільший досягає висоти 24 см. Належить до кружальних з однією ручкою (відсутня), з вузьким горлом, видовженою шийкою, округлим тулубом і плоским дном. Горло у плані трапецеєвидне із ледь помітним жолобком для зливу. Поверхня гладка, має світложовте обличкування. Діаметр дна 10,5 см.

Другий глечик також одноручний (ручка відсутня). Являє невисоку (14,5 см) посудину із ледь відхиленими вінцями, вузьким циліндричним горлом і шаровидним тулубом. Поверхня добре випалена, гладка, світложовтого кольору. Діаметр горла 4 см, тулуба 11 см, дна – 6,8.

Третій глек – найменший. Його висота 12 см. Горло у діаметрі досягає 5 см, діаметр тулуба 10 см, діаметр дна – 6 см. Поверхня сіра, частина тулуба, шийки і вінця відбиті.

Горщик виявляє тип кружальних посудин з широким горлом, косо зрізаним вінцем, коротенькою, ледь вираженою шийкою і конічно звуженим до дна тулубом. Висота 17 см. Діаметр горла 14 см, діаметр тулуба 17,5 см, діаметр дна – 8,5 см. Поверхня темносіра, місцями помітні темні сліди від пожежі. Плечики посудини прикрашає врізний лінійний орнамент.

У завалі (діл. IV) печі 2 виявлено чересло, кресало, 2 ножі кухонного типу, 2 цвяхи, фрагмент стремена і давньоруську кераміку XII – XIII ст.

За 6 м на схід від печі №2 розчистили будову, зафіксовану під назвою підвальне приміщення, або підкліть. Нижня його частина (розмір 3х3 м) простежена на глибині 2 м від схилу валу. Долівка нерівна, добре утрамбована. Над нею залягав потужний шар із змішаної глини і каміння. Вище знаходився ґрунт сажистого відтінку, перекритий дерном і землею темного кольору. З заповнення будівлі походять 2 точильних бруски, 2 кухонних ножики, наконечник списа, скроневе кільце, кераміка XII – XIII ст. і кістки тварин.

Кліть 5. (розкопки 1999 р.) Рештки вказаної будівлі знаходяться у південно – схід-

ній частині ділянки XI Л. Розміри кліті 3,45х3 м. Являє собою прямокутний зруб, виявлений по чотирьох нижніх вінцях північної поперечної стіни і двох вінцях поздовжніх стін. Довгими стінами будівля орієнтована з північного заходу на південний схід. Згорілі колоди поперечних стін трохи зсунуті до середини приміщення. Печі у приміщенні не виявлено. Долівка глиняна, рівна, виявлена на відмітці 1,4 м від внутрішнього схилу валу.

На долівці кліті 5 знайдено розрізнені уламки давньоруської кераміки XII – XIII ст., ажурну намистину, декоровану зерню, ключ від щілинного замка, закривальну штабку із щілинним прорізом, носок серпа. У час розчистки ділянки XI виявлено ще ажурну намистину, шиферний натільний хрестик, скляні браслети, кістяний гудзик, точильний брусок і ін.

Кліть 6 (розкопки 2001 р.) є крайньою в розкритій південно – західній частині ділянки ХVIII. Сліди її уцілілої частини розміром 3х3м зафіксовано по одному ряду вінець дерев'яного зрубу. Характерно, що глина обіч вінець сильно обгоріла і мала цегляний колір. На долівці лежали уламки зруйнованої стелі: обмазка впереміш з уламками згорілих колод. Над нею простежено шар необробленого каміння. Печі у приміщенні не знайдено. У кліті №6, на рівні долівки, виявлені: уламки кераміки XII – XIII ст., залізний цвях і срібний натільний хрестик.

Кліть 7, (розкопки 2001 р.), як і попередня, виявилась спаленою. Вона являла собою дерев'яний прямокутний зруб розміром 3х3,2 м. Його західна поздовжня стіна уціліла на висоту двох нижніх вінець, а східна поздовжня – простежена по перетрухлявілих, напівспалених уламках одного нижнього вінця. Долівка трохи нахилена зі сходу на захід. Глибина залягання долівки в західній частині 0,96 м від сучасного рівня схилу валу, а ближче до його вершини 1,2 м від його поверхні. Печі у приміщенні не було.

Заповнення цієї кліті таке. Нижче дернового шару, яким вкрита поверхня всього городища, на глибині 0,25 – 0,30 м. залягав розвал необробленого каменю. Ще нижче, аж до долівки, заповнення складала глина жовтого відтінку. Особливо вона добре проявилась ближче до вершини валу. Враження таке, що глина сповзла з валу на руїни кліті у час згорання, порушивши нижню її частину вінець. Під шаром глини, на долівці, трапилися знахідки часу життя і загибелі городища.

Це, зокрема, цілі та роздушені горщики XII–XIII ст., фрагменти скляного браслета, кухонний ніж, лезо списа, ножиці для стриження овець та кресало. Під настилом глини, в долівці, було виявлено і розчищено ямку овальної в плані форми (0,3x0,6 м), в якій знаходився речовий скарб. У його складі 40 срібних прикрас загальною вагою 260 г 0,12 мг.²¹

Кліть 8 (розкопки 2002 р.) є крайньою на розкритій північній частині ділянки ХУІІІ. Будівля спалена. Являє собою прямокутний дерев'яний зруб. Його розміри реконструйовано по уцілілих уламках одного нижнього ряду вінець. Згідно з даними досліджень, довжина стін кліті 3,5 м., ширина – 2,6 м. Довшою частиною кліть спланована по лінії північ – південь. Долівка цієї будови ґрунтова, добре утрамбована і підмащена органічно – глиняною сумішшю. Глибина залягання долівки у західній частині (схил валу) 0,96 м. від сучасного рівня, а ближче до вершини валу – 1,2 та 1,3 м.

Стратиграфія кліті №8. Під щільним трав'яним покриттям, товщина якого 0,25 м., із західної частини схилу валу, місцями проявилися сліди пожежі: обгоріла глина цегельного відтінку і спалені шматочки дерева та окремі камені, випалені і покриті сажею. Нижче, до долівки кліті, залягала жовта, перепалена місцями, глина, перемішана зі спалениною та великими фрагментами обгорілих колод. В окремих місцях поверхня кліті була вкрита щільним шаром каміння. Безпосередньо на горизонті долівки виявили рештки найнижчого ряду (один ряд) спалених вінець.

Згідно з даними розкопок, на долівці кліті №8, у північно – східному кутку, знайшли роздушений давньоруський горщик з уцілюю покришкою та значну кількість уламків синхронного кружального посуду.

Кліть 9. (розкопки 2002 р.) розташована на північ від кліті 8. Являє собою спалений дерев'яний зруб розміром 3,58x2,68 м. Його рештки простежено на висоту одного ряду нижніх вінець. Поздовжніми стінами будівля витягнута у напрямку на північний захід. Стратиграфія кліті така ж сама як і стратиграфія кліті №8.

Долівка кліті – глинобитна, опущена в ґрунт на глибину 0,52 м від рівня західної частини внутрішнього схилу валу. З її поверхні, яка була присипана щільним, злежаним шаром необробленого каміння, перемішаного з ґрунтом темного відтінку, зібрали дві заліз-

ні скоби і роздушену кераміку XII – XIII ст.

З числа наявних уламків вдалося реставрувати три горщики. Вони належать посудинам з сірою заглаженою поверхнею. Один горщик, зокрема, має прямі вінця, решта – з скошеними назовні вінцями, мало вираженою шийкою, широким горлом і опуклобоким і струнким пірамідално звуженим до дна тулубом. Плечики посудини вкриті врізними горизонтальними лініями. Висота горщиків відповідно: 15,8 см, 18,5 см, 21,6 см; діаметр горла: 14 см, 9,5 см, 18,5 см; діаметр тулуба: 18 см, 17,5 см, 22 см; діаметр дна 9 см, 8,5 см, 9,3 см.

У невеликому заглибленні долівки кліті №9 було виявлено речовий скарб. До його складу входять виготовлені із срібла 30 скролевих кілець – підвісок, 9 ажурних намистин, орнаментованих зерню, 4 підвіски у вигляді медальйонів, 1 підвіска – лучниця, 1 кільце (каблучка), 2 скляні і 1 керамічна намистини. Загальна вага речей скарбу – 266 гр, 0,12 мг.²²

Наступні кліті – кліті №№10,11,12 – сплановані у точці повороту валу на північний захід. Мають вузькі розміри і ромбовидну форму.

Кліть №10 (розкопки 2002 р.) спланована на північний захід від кліті 9. Вона зв'язана з тією за допомогою випускних колод, які простежені на повороті одним рядом спалених нижніх вінець.

Руїни спаленої кліті №10 у північно східній частині проявилися двома рядами нижніх вінець, а в південно – західній частині – одним рядом вінець. Кліть займає площу розміром 2,60x2,20 м. Поздовжніми стінами будівля зорієнтована з південного сходу на північний захід. Долівка кліті глинобитна, опущена в ґрунт на глибину 0,9 – 1,0 м. від поверхні схилу валу. Решток печі, як і у попередніх клітях, не простежено. Поверхня долівки кліті 10 виявилася вкритою товстим – 0,40 м. – шаром обгорілого каміння. Вище, вся північна сторона, була присипана шаром глини, яка сповзла з вершини валу. На долівці, та у земляно – кам'яному шарі заповнення кліті, трапилися фрагменти кераміки XII – XIII ст. Інших речей не виявлено.

Далі, на повороті і круто на захід – сплановані наступні кліті.

Кліть №11 (розкопки 2002 р.) з'єднана з попередньою (№10) знову ж таки за допомогою випускних колод. Проміжок між ними складає 0,4 м (західна сторона) і 0,6 м. (півні-

чна сторона). Поздовжніми стінами кліть збудована у напрямку з північного сходу на південний захід. Кліть займає площу розмірами 3,0x2,20 м. Залишки кліті простежено по двох рядах спалених нижніх вінець. Долівка, глиняна, опущена в ґрунт на глибину 1 м від поверхні західної частини схилу валу. На межі цих клітей знайдено верхній жорновий камінь. Діаметр каменю 45 см., товщина 5 см, діаметр отвору 4 см.

Крім означеного жорнового каменю, як на долівці, так і у шарі, що залягав над кліттю, знайдено фрагменти кераміки XII – XIII ст.

Кліть №12 (розкопки 2002 р.) представлена рештками вінець, які збереглися на висоту нижніх трьох вінець розміром 2,4x2 м. Причому ця кліть з'єднана з кліттю №11 однією спільною поперечною спаленою стінкою довжиною 2 м.

Долівка кліті №12 являє собою утрамбовану жовту глину. Глибина її залягання така сама як і глибина залягання долівки з кліті №11. На поверхні долівки та у кам'яному настилі, що лежав на глиняній основі знайдено кераміку XII – XIII ст.

Слід зазначити, що під долівками клітей №11,12 виявилася глиняна підсипка, яка прикривала нижній горизонт будівельних решток у вигляді спалених колод, що виходили за межі західного краю ділянки XX і тягнулися у напрямку розкопу 1998 – го року. Товщина глиняної підсипки 0,27 – 0,30 м.

Кліть 13. (розкопки 2003 р.) досліджена на території XI та XXIII ділянок.

Її нижня частина виявлена на глибині 2,8 м від гребеня внутрішньої частини валу. Судячи по спалених будівельних рештках, які вдалося простежити на вказаній глибині, довжина кліті №13 була 3,2 м, а ширина 2,8 м. Довшою частиною кліть було сплановано по лінії північ – південь, тобто вздовж внутрішньої частини валу. Долівка цієї споруди ґрунтова з підмазкою глини. На ній виявлені сліди пожежі у вигляді окремих уламків згорілого дерева та обпаленої глини товщиною 0,27–0,30 м., а також сажистих плям. У західній частині глибина залягання кліті становила 2 м від поверхні схилу валу.

Слід відзначити, що у кліті №13 зафіксовано залишки глинобитної печі. Її рештки в плані мають овальну форму розміром 0,6x0,5 м. Черинь цієї печі зведено на земляній підсипці товщиною 10–12 см.

Стратиграфічні спостереження, отримані

у час дослідження кліті №13, показують, що під щільним трав'янистим шаром, (товщина 0,25–0,30 м), на глибині 0,40–0,60 м появилися сліди пожежі верхнього перекриття споруди. Це обпалена глина цегельного кольору, фрагменти спалених брусів – протесів, а також скупчення обпаленого каміння, вкритого сажею. Нижче (глибше) до долівки кліті залягала жовта, глина, перемішана зі спалениною та великими уламками обгорілих і перетлілих дубових колод. Безпосередньо на рівні долівки кліті виявлені по вертикалі три ряди спалених дубових колод (вінець) основи будови.

На відстані 0,6 – 0,8 м від західної стінки кліті № 13 зафіксовано перетлілий дерев'яний настил товщиною 2 –3 см. У квадраті 1-Л на глибині 1-1,2 м виявлено вогнище у вигляді залишків обгорілої глини, попелу і каміння, розміром 1x1,5 м. У заповненні кліті №13 знайдено 75 фрагментів давньоруської гончарної кераміки XII –XIII ст., а також майже цілий горщик, в середині якого знаходився уламок обгорілої дерев'яної ложки. Крім того, на долівці кліті знайдено 2 срібних скроневих кільця у півтора оберти, 3 залізні ножі, навісний замок, цвях і 3 фрагменти скляних браслетів.

Таким чином, описаний комплекс кліті №13 дозволяє вважати, що вказане приміщення використовувалося як житло.

Кліть №14. (розкопки 2003 р.) знаходиться південніше від кліті 13, маючи з нею спільну поперечну стінку. Являє собою згорілий дерев'яний зруб 4,6x1,8 м. Причому західною і південною стороною зруб заходить в недосліджену основу валу.

Довгими стінами кліть витягнута по лінії північ – південь. Її рештки простежені на висоту трьох нижніх рядів спалених вінець. Їх діаметр 10–20 см . Між клітьями №13 і №14 зафіксовано перетліле дерево. Ймовірно західна поздовжня сторона цих будівель з'єднувалась між собою дерев'яними колодами. Їх діаметр 10–18 см. В процесі розчистки також було виявлено зітлілий дерев'яний настил товщиною 2–3 см.

Долівка вказаної кліті – глинобитна, опущена в ґрунт від вершини валу на 1,8 м, а із західної сторони на 2,4 – 2,6 м.

Стратиграфія кліті № 14. Під трав'янистим шаром товщина якого 0,15 – 0,20 м розчищено скупчення каміння, яке залягало на глибину 0,35 – 0,40 м. від сучасної поверхні

валу. Далі появилися сліди пожежі верхнього перекриття будівлі. Це обпалена глина, фрагменти спалених брусів, дерев'яне вугілля. На глибині 1,8 м від внутрішнього схилу валу з східної сторони зафіксовано сліди згорілих колод (товщина 0,10 – 0,20 м) і згорілий шар товщиною 0,35 – 0,40 м. На глибині 2,8 – 2,9 м від сучасної поверхні внутрішнього схилу валу виявлено еліпсоподібну випалену пляму діаметром 1 м. В заповненні будівлі №14 були знайдені 73 фрагменти кераміки XII – XIII ст., точильний брусок, шиферне прясло, кістяний виріб, залізні ніж, ключ і дужку від відра.

Кліть №15. (розкопки 2003 р.) зафіксована на південь від кліті 14. Більша частина площі будівлі заходила в основу нерозкритого валу. Кліть займає територію на площі розміром 2х2 м. Поздовжніми стінами споруда витягнута по лінії північ – південь. Її рештки зафіксовані на висоту двох нижніх рядів спалених і перетлілих колод. Їх діаметр 10 – 15 см. На глибині 2,6 м західної стіни будівлі, зафіксовано еліпсоподібну випалену пляму. Її розміри 0,4х0,6 м. У цьому місці вогонь пропалив долівку на глибину 2-4 см.

Стратиграфія кліті №15 така ж сама як і стратиграфія клітей №13, №14. В заповненні означеної будівлі знайдено 70 фрагментів кераміки XII – XIII ст. та кістяки двох людей, що загинули у північно-західному куті кліті.

Стратиграфічно глибше від долівок клітей №№13,14 та частково-№15 простежено залишки підвальних приміщень. Вони залягали глибше від основи клітей на 0,9-1 м. Це, очевидно, господарські підкліті.

Примітки.

1. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. –

Видання друге, доповнене. – Кам'янець – Подільський, 2003. – С.109.

2. Кучера М.П. Городища // Археологія Української ССР, - т.3. – К., 1986. – С.377.

3. Там само. – С.382.

4. Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях. – Рівне, 1996. – С.39.

5. Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: Археологія та історія. – Луцьк, 2002. – С.38.

6. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К., 1982.- С.38-100.

7. Там само. – С.42-43, рис.25.

8. Кучера М.П. Городища... – С.382.

9. Толочко П.П., Ивакин Г.Ю. Киев // Археологія Української ССР. т.3. – К., 1986. – С.259.

10. Юра Р.А., Кучера М.П. Переяславль // Археологія Української ССР, - т.3. – К., 1986. – С.283-284.

11. Аулих В.В. Галич // Археологія Української ССР, - т.3. – К., 1986. – С.289.

12. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – т.ХІІ. – К., 1962. – С.63,65 – 80.

13. Гончаров В.К. Райковецьке городище. – К, 1950, - С.23, рис.11.

14. Там само. – С.24.

15. Там само. – С.23.

16. Якубовський В.І. Вказ.праця. – С.31-89.

17. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь, - К., 1966, - С.29, рис.9.

18. Там само. - С.30, рис.10.

19. Там само. - С.54.

20. Там само.- С.56.

21. Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О.І., Мегей В.П. Речовий скарб із літописного Губина // Археологія. – 2003. - №1. – С. 54-66.

22. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Дослідження літописного Губина у 2001-2002 роках // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. – К., 2003. – С.73-74.

РОЗДІЛ IV

ЖИТЛОВІ І ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ

1. Житла і господарські споруди

В літописному Губині на Північній площадці городища виявлено 9 жител, 1 господарську будівлю, 4 напільні вогнища, погріб і смітєву яму (Рис.34-39). На розкопаній площі усі вони мають відповідне розташування і характеризуються своїми певними ознаками. Дотримуючись цього, ми подаємо розгорнутий аналіз усіх виявлених споруд згідно з такими параметрами: топографія, планіграфія, опалювальні пристрої, облаштування, будівельні матеріали і зведення, реконструкція.

ТОПОГРАФІЯ

На дослідженій площі всі наявні об'єкти мають різне розташування на місцевості. Дотримуючись нульової точки (репера), ми і поведемо відлік відстаней між об'єктами згідно заявленої бази, узявши за основу польову нумерацію будівель, відкритих під час розкопок.

На плані, де зазначені об'єкти, особняком виступає тільки житло №1, яке виявлено ще на початку розкопок (1997 р.) під час прокладання траншеї №1 у південній стороні Північної площадки. Більш чітко уявлення до топографії дають будівлі, розчищені на суцільній розкопаній площі з північного боку площадки. Усіх їх 15. На розкопаних ділянках вони виступають, як правило, трьома витягнутими з півночі на південь рядами. Перший ряд представляють два житла (№№2, 3) і два напільні вогнища, які разом по суті являють єдиний житлово-господарський комплекс. На плані він знаходиться на відстані 25 м на південний схід і за 30 м на південь від базового репера північного валу. Його площа (18x12 м) складає приблизно 220 м². В самому дворі відстань між житлами становить 4 м. Між житлами і вогнищами відповідно 6 м (житло №2) і 10 м (житло №3). Житла різної конструкції і з різним орієнтуванням опалювальних споруд в їх приміщеннях (Рис. 13-18,41,42).

Другий ряд представляють заглиблена господарська будівля, два житла (№№6, 7) і смітєва яма. Зважаючи на їх розташування на

місцевості, усі три споруди розташовані одна від одної по периметру на відстані 10-12 м. Вони, очевидно, не пов'язані з якимись іншими спорудами. Виділяється хіба, що житло №7, з західної сторони якого розміщена земляна яма, викопана у материковій глині. Якщо взяти до уваги її ймовірні функції в якості підвалу біля житла, то дану будівлю можна було б розглядати виключно як господарську, оскільки в ній з південної сторони розташовані неподалік одна одної аж дві печі виробничого, скажімо, хлібопекарського, призначення, а поруч із нею знаходилася яма для смітєзвалища.

Третій ряд формують житла №№4, 5, 2 напільні вогнища і господарська яма-погріб. Розташовані вони за 30 і відповідно 50 м на захід від базового репера складають, мабуть, що другий двір, площею 190-200 м². На відміну від першого двору, відстань між житлами складає майже 16 м, але на цьому просторі розташувалися 2 напільні глинобитні вогнища і погріб. Остання споруда більше тяжіє до житла №5, а згадані вогнища, навпаки, до житла №4. Господарський зв'язок між цими об'єктами сумніву не викликає, оскільки знайдено там речі, як правило, виробничого призначення.

Накінець, ще один господарський комплекс представлено житлами №№8, 9. Вони розташовані поруч на відстані майже 60 м на південний схід від нульового базового репера. Житла за розмірами і конструктивними особливостями різні, але є вкрай цікавими з точки зору їх реконструкції.

Отже, топографічно відзначені об'єкти представляють на дослідженій ділянці Північної площадки, як на нашу думку, 4 житлово-господарські комплекси-двори, частина споруд яких використовувалася для житлових, інша – господарських потреб.

ПЛАНІГРАФІЯ

В зазначених комплексах-дворах житла мають свої завершені планіграфічні і розмірові ознаки та особливості. Сім жител характеризують прямокутні і два житла підквадратні окреслення. Із них 8 споруд із врізаними

в материк долівками – заглиблені і одна будівля – наземна. За розмірами вони діляться на три групи. До першої належать будівлі, площею від 9,0 до 10,5 м². Це житла №№1, 2, 8. Усі прямокутні. До другої групи належать об'єкти, розмірами 12,0-14,0 м². Це також прямокутні споруди №№3, 4, 5, 7. Їх найбільше. Третю, незначну групу складають житла №№6, 9, площею 20-25 м². Це великі споруди. За виключенням житла №7 усі напівземлянки заглиблені на 0,75-1,1 м від сучасної поверхні. Споруда №7, очевидно, була землянкового призначення, оскільки мала заглиблення долівки на 1,45 м від сучасної поверхні. (Рис.38).

В прямокутних житлах, одна стінка (західна чи східна) має, як правило, 3,0-3,2 м, інших (південна чи північна) від 3,3 до 4,2 м. Всі житла за виключенням будівлі №8, орієнтовані стінами за сторонами світу. Підквадратна напівземлянка №8 зорієнтована кутами.

Господарські будівлі: заглиблена споруда №1 без опалювальних об'єктів, зорієнтована кутами за сторонами світу і за розмірами близька до першої групи напівземлянок, заглиблена в материк на 1,0 м від сучасної поверхні. Напільні вогнища глиняні – округлої або еліпсоподібної форми, мають земляну з домішками дрібного каміння і битої кераміки підсипку. В ряді випадків черинь має 2-3 рівні підмазки і сильний випал. Серед вогнищ є 2 споруджені з каменю. Всі вони підпрямокутної форми, розмірами 1,0-1,2х 0,8-0,9 м, теж на підсипці.

Господарські ями округлої або овальної форм з прямими вертикальними чи грушевидними стінками. Їхні розміри різні: 2,2-2,5х1,3-1,5 м, глибина 1,5-2,0 м від сучасної поверхні. Зважаючи на характер зведення і заповнення, їхнє господарське призначення безсумнівне.

Всі житла за виключенням споруди №9 однокамерні. Єдина наземна будівля (№9) має двокамерне планування (Рис. 37,39,41,42).

ОПАЛЮВАЛЬНІ ПРИСТРОЇ

В усіх 9-ти житлах виявлені опалювальні пристрої – глинобитні печі. Усього їх 12. В житлах №№1, 7, 8 зафіксовано по дві печі, в інших – по одній. Всі печі округлі або еліпсоподібні у плані, знаходяться в південних частинах жител, у більшості випадків в кутах, рідше в центрі помешкань. Печі куполовидні, вирізані в стінках заглиблених котлованів

і виходять за межі жител (№№1, 2, 3, 7). Вусть таких печей підковоподібні і звернуті в бік приміщення жител. Куполи печей збереглися на висоту до 0,2-0,4 м. Їхні черині рівні і мають сильний випал, що вказує на інтенсивне використання таких опалювальних споруд. Як правило, такі печі мають розміри від 0,8-1,4 х 0,4-1,0 м.

Печі, судячи з усього, мали повсякденне побутове і господарське призначення. Печей повсякденного призначення переважна більшість. Піч №2 в житлі №7 мала скоріше усього, господарське (хлібопекарське), як ми думаємо, застосування.

Глинобитні печі купольної конструкції в житлах відрізняються від відкритих напільних глинобитних печей. Тотожна напільним виявлена тільки піч в житлі №9.

ОБЛАШТУВАННЯ

Зважаючи на характер збереженості решток житлових споруд, можемо, до певної міри говорити і про їхнє облаштування. Житла в Губині, як напевно, і скрізь на той час облаштовувалися, насамперед, лавами, топчанами тощо. Щодо долівки, то вона в усіх об'єктах рівна, глиняна, а в окремих випадках навіть підмащена (житло №6) органічною глиняною сумішшю. В житлі №7 не виключено, що земляна долівка була встелена дерев'яною брущаткою. В житлах №№1, 7 із західного боку стінок виявлені у вигляді земляних сходиночок входи, розмірами 0,8-0,9м. Досить оригінальною спорудою в житлі №4 є лаз-патерна, яким користувалися, мабуть, ті, хто полишав фортецю і спускався до Случі. Напівземлянка №5 була пов'язана з підвалом, який примикав до неї із північного боку.

БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Яким же був той будівельний матеріал з допомогою якого давні мешканці літописного Губина будували свої житлові і господарські будівлі? Мабуть, що в першу чергу це дерево, глина і камінь. Відбитки дерев'яних конструкцій на обпалених кусках глиняної обмазки вказують на наявність при будівництві тесаних колод різних порід дерева. Яку ж кількість дерева використали будівничі, скажімо, при зведенні житла №9. Наші підрахунки показують, що для цієї справи тільки цільних дерев'яних тесаних колод потрібно було до 10 складометрів. Якою була покрівля? Зважаючи на етнографічні аналогії, скоріше всього, солом'яною. Так, до дерев'яних плах у в'язку кріпилися солом'яні снопки. Житні добре

влежані снопки неабияк захищали житла від випадів снігу та дощу. Окрім цього, вони достатньо щільно утеплювали житла. На жаль, сноп'яна покрівля мала одну суттєву ваду, вона була легко займана під час пожежі.

В житлах №№6, 8 виявлені добре випалені фрагменти керамічних плиток типу плінфи розмірами 13,5x10 см; 20x18 см товщиною 4,2-4,5 см. Поверхня плиток світло-жовтуватого кольору, добре заглажена. Вони мали, безсумнівно, будівельне застосування. Особливо чітко це простежено на прикладі житла №6, де плитки – плінфи складали основу другого поверху будинку.

Зводилися заглиблені і наземні житла, зважаючи на характер їх решток, за зрубною і каркасно-стовповою конструкцією. Крім одноповерхових будинків в Губині зафіксовані і двоповерхові (житла №№1,6,8).

РЕКОНСТРУКЦІЯ

Із 9 жител, найкраще піддаються реконструкції рештки наземних будівель №9 і №6. Судячи з решток, житло №9 було наземним, зрубним, двокамерним, з влаштованим входом з північної сторони. Фрагменти спалених колод, які збереглися, указують на те, що житло було збудоване за технікою зрубу. В більшій кімнаті мешкали люди. Тут в північно-західному куті приміщення стояла глинобитна піч, а поряд із нею знаходилася передпічна яма, яка була заповнена дерев'яним вугіллям, дрібним камінням і керамікою. Долівка житла рівна, підсипана і вірно спланована, поверх вимащена глиною. Якихось інших конструктивних елементів в приміщенні житла не зафіксовано.

Житло №6. Стіни його заглибленої частини являли собою дерев'яний каркас, що утримувався на 9 стовпах. Сліди таких опор (стовпів) визначалися по ямках від них, що розміщувалися на кутах котловану та посередині долівки і стін. Осмислюючи планувальну структуру будівлі, ми схильні вбачати в ній доволі велику (двоповерхову) каркасну споруду, яка утримувала весь другий поверх. Аналогічні споруди були виявлені в Києві. Дослідженнями П.П.Толочка і В.А.Харламова доведено, що нижні котловани стовпових і зрубних будинків являли лише частину двоповерхових споруд, розміри яких були значно більшими ніж сама площа заглиблених в ґрунт котлованів¹.

Проаналізовані житлові і господарські будівлі з Губина дають можливість з'ясувати

техніку домобудування, побачити загальні давньоруські риси, а також і деякі особливості, що притаманні житлобудуванню Губинського городища.

Житла, як до речі і кліті, будувалися на Північній площадці, головним чином, в зруб за технікою врубки в “руські вугли”. Вони, за незначним виключенням, одночастні, на місцевості розташовані рядами і представляють собою разом з господарськими об'єктами рештки дворич, своєрідних житлово-господарських комплексів, які в більшості випадків включали одноповерхові будинки. Саме така схема, мабуть, що була найбільш характерною для Болохівської землі. Разом з цим на Губинському городищі наявні і двоповерхові будинки, що характерно для давньоруських міст.

В ряді жител опалювальні пристрої збудовані в стінках і виходять за межі котлованів, в інших будівлях вони або в центрі приміщень, але в більшості випадків знаходяться в одному з кутів. Таке ситуативне розміщення печей в житлах, на наш погляд, вимагає спостережень при подальших розкопках. В опалювальних пристроях і їх розташуванні, ми зможемо з'ясувати доволі виразні особливості, що характеризують болохівську домобудівну техніку у цілому. Ми схильні до думки, що житлобудуванню в Губині притаманна не стільки міська, скільки селищна традиційна, ще із слов'янських часів, домобудівна схема, в якій житло обов'язково має бути пов'язане з розміщеними поруч господарськими будівлями. Саме це і виділяє Губинський домобудівний комплекс на фоні давньоруського житлобудування, яке добротно представлене і проаналізоване в працях П.А.Раппопорта². Сподіваємося, що подальші дослідження в Губині уточнять наші попередні висновки.

2.Опис жител і господарських споруд Північної площадки

Житло №1. Дослідженнями на ділянці V зафіксовано житлову будівлю. Це – зруб. Його рештки знаходяться за 46 м на північ від ділянки II, у квадратах 34, 35 – А, А, Б. Нижня заглиблена його частина розміром 3,2x3м добре проглядалася на фоні материкової жовтої глини. Вхід шириною 0,8 розчищено у західній поздовжній стіні по рештках згорілих стовпів.

Приміщення обігрівали дві печі, які були врізані у материк і виходили за межі заглибленої частини. Найкраще збереглася піч, яка займає південно – східний кут приміщення. Купол печі уцілів на висоту 0,2 м. Вустя звернено на захід, до входу. Черінь нахилений всередину житла. На ньому лежали шматки обваленого купола і роздушений горщик XII – XIII ст.

У діаметрально протилежному куті (північно-західний) знаходилася друга піч, вустя якої також направлено на захід.

За 0,5 м на південь від неї, у шарі, який перекривав долівку, розчищено рештки печі другого поверху приміщення. Черінь цієї печі споруджено на утрамбованому підвищенні міжповерхового перекриття, що являв собою прошарок спресованої жовтої глини. У цьому перекритті, на схід від печі другого поверху, знайдено невеличкий скарб прикрас. У його складі 18 срібних скроневиких підвісок. Дві із них являють не повністю збережені (без кульок) сережки київського типу, решта – підвіски дротині - півторавиткові. Крім скарбу прикрас, у верхній частині обваленої стелі виявлені спалені уламки дерева та гончарна кераміка XII – XIII ст.

На розкритій ділянці VI, яка була закладена впритик до розвідкової траншеї на південній частині валу Північної ділянки, на глибині 0,3 – 0,75 м від поверхні, спостерігалося скупчення спалених шматків якихось дерев'яних конструкцій. Уламки хаотичним нагромадженням лежали у шарі світло – жовтої глини. Нижче, на споді, - знаходився прошарок попелу впереміш із спалениною, який вкривав горизонт щільно спресованого ґрунту.

Безпосередньо на вказаному горизонті, - у двох місцях, - розчистили людські кістки і кісткові рештки тварин та різноманітні речі давньоруської культури XII – XIII ст. Серед них привертає увагу знахідка хреста – складня, на одній створці якого є зображення Богоматері із дитиною на руках, на другій створці – Спасителя. Зображення у медальйонах нерозбірливі. Фігури зображених пропорційні. Під час камеральної обробки з'ясовано, що вказаний хрест – енкалпійон був загорнутий у полотняну тканину, рештки якої “прикипіли” до його поверхні. Отже, мова може йти про своєрідний речовий скарб. За сюжетом і технікою виготовлення аналогічний хрест-енкалпійон знайдено у 1962 році в культурному

шарі XIII ст. Мстиславського городища. Подібний хрест зберігається у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею із розкопок болохівського городища в околицях Теліженець, хрест XII – XIII ст. є у колекції матеріалів середньовічного Корсуня. Крім енкалпійона, на ділянці VI виявили ще ножики кухонні (3 шт), пряжку, цвях, кільце господарське, пружинний механізм замка, браслет дротяного типу (бронза), уламки скляних браслетів, кераміку та наконечник кістяної стріли.

Житло №2. Його руїни було відкрито за 4 м на південь від рову, на ділянці VIII, у квадратах 10, 11, 12 – А, Б. Споруда розмірами 3х3 м належить до будівель стовпової конструкції із заглибленою в ґрунт нижньою частиною. Долівка житла глиняна, добре утрамбована, рівна. Вона опущена в ґрунт на 0,8 м від сучасної денної поверхні. У центрі та у південно – західній частині житла виявлена фрагментарна кераміка, уламки скляних браслетів витого і гладкого типів, ручку амфори і шматки залізного виробу невизначеного призначення. Речі знайдено безпосередньо на рівні залягання долівки та у шарі завалу стелі будівлі (товщина завалу – 0,10 – 0,15 м). Вище, над завалом стелі, наявний шар змішаного ґрунту світлосірого відтінку, а далі – темний ґрунт товщиною 0,20 м із трав'яним покривом на сучасній денній поверхні.

У північно – східному кутку житла знаходилися рештки глинобитної печі. Вони являють собою підковоподібну у плані споруду розміром 1,4х1 м, врізану у материк за межі котловану. Устя печі звернуто на захід. Черінь добре випалений, мав увігнуту поверхню. Вхідна, біля устя, частина топки укріплена двома каменями. Купол глинобитний, сферичний, зберігся на висоту 0,15 – 0,18 м.

На ділянці VII виявлено ще два черіні печей. Так, рештки одного з черіней знаходилися у квадратах 7,8 – В. Цей черінь напівзруйнований. Його зафіксовано на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Розчистка показала, що піч первісно мала еліпсоподібну форму розміром 1,2х0,90 м.

На черіні цієї печі лежали два шиферних пряслиця, купка обробленого будівельного каменю і роздушена кераміка XII – XIII століть. Поблизу черіня знайшли ще половинку бронзового браслета, дві ручки амфор, срібну підвіску, стамеску, залізний предмет невідомого призначення та фрагменти давньорусь-

кої кераміки. В ході подальших досліджень, пов'язаних із вийманням заповнення відкритого рову, черінь довелося розібрати.

Черінь другої печі було відкрито на межі ділянок VII і VIII у квадраті 9 – Д. Форма печі у плані еліпсоїдна. Рештки її мали розмір 0,80x0,40 м. Черінь знаходився на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Поблизу черіня, на глибині 0,35 м, було знайдено ряд речей: бронзову шпильку, пінцет, долото, залізний предмет невідомого призначення і фрагменти давньоруських горщиків.

Спостереження та наявний інвентар показують, що у місцях виявлених печей у XIII ст. функціонували житлові будівлі. Але оскільки їх збудували на місці засипаного рову, то зафіксувати розміри нижніх частин жител практично виявилось неможливим.

Таким чином, крім житла №2, виявлені і повністю зруйновані житлово – господарські комплекси, єдиною фіксованою ознакою яких є рештки описаних черінів печей та фрагменти згорілого дерева і глиняної обмазки. Особливо рельєфно ця картина простежується на північно – східному краю розкопу. Там виявлено і значну кількість інвентаря: фрагменти кружальної давньоруської кераміки XIII ст., деякі ремісничі інструменти (молоток, 2 долота), жорнові камені, окремі прикраси. Ці речі, безперечно, пов'язані із комплексами порожнистих клітей внутрішньої частини валу Північної площадки, які розкопками навмисно планово не були охоплені і не зруйновані.

Житло №3. Виявлено на ділянці IX. Руїни цього житла мають вигляд підпрямокутного котловану розміром 3,8x3,5 м. Житло орієнтовано своїми стінами за сторонами світу. Стіни будівлі були дерев'яними. Їх рештки простежені у фундаментних ровиках заглибленої частини споруди. Заглиблення незначне – від 0,4 до 0,6 м від давньої денної поверхні. Долівка житла глиняна, рівна.

Із західної сторони, ближче до південно – західного кута заглиблення, розчищено глинобитну пічку, зведену за дерев'яним каркасом. Пічка мала округлий, але близький до грушоподібного, в плані вигляд і виходила за межі заглибленої частини житла №3. Купол печі зберігся на висоту 0,30 м. Своім вустям піч звернута до внутрішньої частини приміщення, тобто на схід.

Долівку вказаного приміщення вкривав шар темного ґрунту, перемішаного із згорілими уламками дерев'яних колод. Сама основа

долівки виявилася присипаною прошарками попелу. Вздовж північної стінки приміщення виявлені поганої збереженості кістяк дорослої людини та дитячий кістяк, що лежали ближче до печі.

З верхньої частини перекриття цього житла походить три залізні кухонні ножики, цвях, дужка від замка циліндричного типу, наконечник залізної бронебійної стріли і ніж спеціального призначення (можливо – скальпель).

Житло №4. Вказане житло – прямокутна будівля розміром 4x3м. Заглиблена частина цього приміщення опущена в ґрунт, на глибину 1,10 м від сучасної поверхні. З глиняної долівки зібрали фрагментовану кераміку XII – XIII ст. ручки і стінки амфори вістря стріли, бронзовий пластинчастий браслет із незведеними трубчовидними кінцями, намістинку, ключ для закривання циліндричних замків та кістки тварин і риби. Стіни будинку орієнтовані за сторонами світу. Їх рештки в згорілому стані зафіксовані вздовж матерікових стін заглиблення. У південно – східному куті знаходилась піч. Про її місце вказує черінь, збудований на рівні горизонту долівки. Черінь мав еліпсоїдну форму розміром 1x1,10 м. Вустя печі направлено на північний схід, до дверей житла. Сліди дверей простежено по вхідному в'язку шириною до 1 м. Перед вустям печі знаходилась передпічна яма глибиною 0,30 м, заповнена попелом та уламками давньоруських горщиків XII – XIII ст.

На захід від передпічної ями розкопано підземний лаз – потерну, споруджену вздовж поперечної стінки житла у напрямку до річки Случ. Із житла лаз далі впоперек перетинає схил річкового берега. Стіни, стега лазу в минулому були облицьовані тесаним деревом. Залишки його виявили на дні лазу в обгорілому стані. На утрамбованій основі лазу знайшли також вістря кістяної стріли, уламки давньоруської кераміки, скляних браслетів та бронзовий пластинчастого типу браслет. Розміри підземного лазу на виході із житла: висота 1,3 м, ширина 1,6 м. За межами будівлі, на схилі річкового берега, його висота 1,3 м, ширина – 1,5 – 1,6 м. На час дослідження лаз виявився заповнений чорним ґрунтом, що наплив туди після припинення життя на городищі. Верхня частина заповнення лазу являє собою шар дерев'яно – глиняного перекриття товщиною 0,65 м у вигляді спалених шматків дерева, закурено-

го каменю впереміш з уламками кераміки XII – XIII ст. Він є рештками верхнього покриття житла 4, яке у час пожежі на городищі згоріло і зсунулось у береговий схил, прикривши і лаз.

За межами потерни знайдені уламки давньоруської кераміки, фрагменти скляних браслетів, пінцет, 2 цвяхи, наконечник кістяної стріли, уламок стінки амфори та круглу срібну накладку від ремінного оголов'я кінської упряжі.

Житло №5. Основа його являла собою заглиблення розміром 3,8x3,7 м з давньоруськими матеріалами XII – XIII ст. Сліди дерев'яних стін простежено у спаленому стані по контуру заглиблення. Своїми кутами нижня частина будинку орієнтована за сторонами світу.

У південному куті нижньої частини житла розчищено рештки глинобитної печі, черинь якої вимощено на останцевому матеріковому підвищенні висотою 0,15 м. Стінки склепіння печі не збереглися. Черинь печі еліпсоїдної форми розміром 1,20x0,80 м, трохи нахилений на захід, в сторону до передпечної ями.

Долівка житла №5 – глиняна, виявлена на глибині 0,70 – 0,75 м від сучасного рівня. Її поверхня, будучи нахиленою на північ, була встелена шаром попелу впереміш зі спаленими шматками дерева. Вище, в ґрунті темного забарвлення, залягав шар кам'яної вимостки. Особливо щільним і потужним є шар вимостки простеженої у західній частині житла. Товщина кам'яної вимостки 0,60 м. У час розчистки долівки та розбирання каміння знайдено значний речовий інвентар: пряжу, прямокутну пластинку, фрагменти горщиків та глеків XII – XIII ст., шматок грузила від рибальської сітки, шпору, глиняну бусинку, уламки скляних браслетів, цвях, дверний пробій, перстень пластинчастого типу, кресало, фрагмент кінських пут.

За 2 м на північ від житла №5 розчистили підвал. Він являв собою яму підпрямокутної форми розміром 3,20x2,40 м, заглиблену в материк на 1,40 м. Довшою частиною підвал орієнтовано з південного сходу на північний захід. В заповненні підвалу виявили половинку ковальських кліщів, уламки давньоруської кераміки XII – XIII ст., фрагменти пружинних механізмів замків, уламок кухонного ножа, 2 екземпляри деревозапних шипів.

До давньоруського культурного шару на-

лежить також господарська яма. Вона еліпсоїдної форми розміром 1,20x0,80 м. Дно ями коритоподібне, знаходилося на глибині 0,55 м від сучасної поверхні.

Житло №6. Його рештки простежено по контуру заглибленої частини, що має розмір 5,12x5,12 м. Стіни заглибленої частини являли собою дерев'яний каркас із дев'яти стовпів. Їх сліди визначилися по стовпових ямках на кутах котловану та посередині долівки і стін. Долівка залягала на глибині 1,05 м від поверхні, являючи собою рівну, добре утрамбовану і підмащену органічно – глиняною сумішшю поверхню. Майже посередині долівки було відкрито і розчищено черинь печі, повернутий вустям на південний захід. З цього боку наявна і передпечна яма, заповнена попелом. (Рис.16,37). Заповнення заглибленої частини житла добре проявилось на глибині 0,35 м від сучасної поверхні по уламках необтесаного каменю у вигляді своєрідного кам'яного розвалу, який чітко простежено у північно-східній частині котловану. Посередині розвал увігнутий до долівки. Під камінням виявили шар світло – жовтої обмазки, вкритої зверху прямокутними випаленими керамічними плитками. Розмір решток плиток близько 15x15 см, товщина – 4,2 та 4,4 см. Поверхня плиток світло – жовтуватого кольору, добре заглажена. Найбільше плиток зафіксовано у північно – східній частині описаного заглиблення, але ряд фрагментів таких же плиток зустрічався також і в інших частинах заглиблення.

На обмазці, впереміш з камінням лежали тваринні кістки, шматки корчаги, фрагменти горщиків та глеків XII – XIII ст., 26 екземплярів цвяхів, уламки скляних браслетів, бронзовий браслет, вістря бронебійної стріли, 15-ть ножів, 4 замки трубчатого типу, 2 ключі та гудзик.

З числа виявлених керамічних уламків вдалося реставрувати два горщики і верхню частину корчаги. Остання посудина виявилася грушовидною за формою з вузькою та видовженою шийкою, що у верхній частині закінчується прямими вінцями, краї яких зрізані назовні. Плечі і частково шийка прикрашені заглибленим хвилястим орнаментом. Поверхня заглажена, має брудно – жовтуватий колір, що місцями переривається темними плямами, які утворилися у час пожежі на городищі. Висота реставрованої частини 41 см, діаметр горла – 28 см, ширина плічок 49 см, товщина стінок 1,5 см. За формою та ор-

наментом ця форма дуже близька до однієї з трьох корчаг, виявлених на городищі давньоруського літописного Колодяжина.

В житлі виявлена також мініатюрна мисочка висотою 3 см, на дні якої (діаметр 7,5 см) зображено клеймо у вигляді двозубця з невисоким хрестиком над основою. Виробами із золота є невеличкі прикраси у формі трикутника і сердечка. Останній виріб прикрашений перегородчастою емаллю, виконаною у темно – небесному та білому кольорах. По контуру серцевидної прикраси наявні отвори, за допомогою яких вона закріплювалась, очевидно, до одягу або головного убору. До групи виробів з інкрустацією слід віднести кухонний ніжик, виготовлений з заліза. Одна його щока вздовж спинки прикрашена інкрустованим золотом узором. Довжина леза цього ножа 12,3 см, довжина черешка – 4,7 см.

Стратиграфічні спостереження показали, що котлован житла №6 був заповнений будівельними рештками, які склали два горизонти. Нижня частина представлена, зокрема, рештками дев'яти стовпових ямок, добре утрамбованою долівкою з руїнами глинобитної печі та передпечною ямою. Другий поверх зафіксовано розвалом каміння та уламками випалених керамічних плиток типу плінфи, які лежали у прошарку обмазки стельового перекриття. Ця деталь, на нашу думку, показує, що житло мало двоповерхову будову.

Житло №7. Це рештки прямокутного зрубу розміром 4,20x3,20 м, нижня частина якого опущена в ґрунт на глибину 1,44 м від сучасної поверхні. Повздовжніми стінами житло орієнтовано із заходу на схід. Вхід споруджено у вигляді сіней розміром 1,60x1,60 м до основної частини будівлі з західної сторони. Долівка самого житла, як і сіней, глиняна, сильно обпалена пожежею.

Руїни двох глинобитних печей, які виявлені вище рівня долівки у північно – східному кутку будівлі, виступають за її межі. Склепіння печей не збереглися.

В обваленому стані вони лежали на черінях, вустя яких повернуто на північ, всередину будови. Під уламками склепінь виявилися фрагменти кераміки XII – XIII ст. Розмір східної печі №1 1,20x0,90 м, західної №2 - 1x1 м.

У час досліджень долівка житла була встелена шаром попелу, перемішаного з уламками спалених колод. Безпосередньо на ній знайшли фрагменти кераміки XII – XIII ст.; 2 екземпляри ножів (один цілий, а другий –

фрагментований), 2 екземпляри вістря стріл, хребет риби, 3 екземпляри цвяхів, шматки різнокольорових скляних браслетів, долото, 1 екземпляр фрагмента ланцюга з кільчастим наконечником та один уламок сокири.

Решта знахідок походить з верхньої частини заповнення житла. Ними є залізна петля від дверей, два уламки цвяхів, одне кресало, один ніж (цілий), уламки скляних браслетів, два цвяхи, одна голка та шматки горщиків і глеків XII – XIII ст. Одне з донець горщика має клеймо у вигляді колісчатка.

Спостереження показали, що в руїнах опинився житловий зруб, знищений вогнем у час пожежі на городищі. Це засвідчують рештки дерев'яних згорілих конструкцій, виявлених у його нижній частині. Дія вогню була такою сильною, що стеля і стінки котловану випалилися до цегляного кольору, а частина необробленого каміння, що була зверху, перетворилася у мучку. Судячи з наявності двох печей, будівля виконувала, очевидно, подвійну функцію: крім житлового призначення, вона використовувалася і як пекарня. (Рис.17,38).

Із заходу до входу у житло – пекарню знаходилася яма, викопана у материковій глині. Дно ями залягало на глибині 1,5 м від сучасної поверхні.

Житло №8. Його рештки представлені окремими каміннями, що лежали по периметру основи будинку, а також глинобитною пічкою, верхню частину якої було зафіксовано ще на глибині 0,22м. Цікаво, що вказана споруда виявлена у верхній частині засипаного в давнину внутрішнього рову. Житло було підквадратним у плані з розмірами 3,3x3,2 м. Воно зорієнтовано своїми кутами за сторонами світу. При розчистці долівки вказаного наземного житла було простежено попелястий шар з дрібними вкрапленнями печини та горілого дерева.

Глинобитна пічка знаходилася в центральній частині житла і мала, судячи по її череню, розміри 1,2x0,8 м. Черень мав товщину 2 – 2,5 см. У плані пічка була овальної форми. Черень зберігся не повністю, але те, що залишилося від нього, дає підстави думати, що він був зведений на дерев'яній основі. При подальшій розчистці стратиграфічно частково під верхньою пічкою з черенем із зміщенням у східний бік на 0,7 м на глибині 0,6 м виявлено залишки ще однієї печі. Вона мала в плані грушоподібну форму з розмірами 1,16x1 м. Устя цієї печі шириною 0,55 – 0,60

м було звернуто на захід. Від цієї (стратиграфічно глибше розташованої) печі добре збереглися випалені частини глиняного зводу і решток, але значно гірше – тут представлені рештки черіня, що залягали на глибині 0,75 – 0,80 м від сучасної поверхні і на 0,25 – 0,30 м від давньої денної поверхні долівки житла.

Таким чином, спостереження, проведені під час розчистки основи житла №8, а також, особливо, стратиграфічне розміщення верхньої і нижньої печей дозволять припустити, що ми маємо справу з рештками двоповерхової будівлі. Під час пожежі, очевидно, рештки другого поверху впали на перший, а залишки печі з другого поверху опинилися частково над піччю – першого.

Важливим є питання про конструктивні особливості двоповерхової споруди, особливо стосовно стін будинку. Стовпових ямок по периметру решток житла не виявлено, але на площі його долівки, як зазначалось, простежено попелястий шар з вкрапленнями печини та горілого дерева. Це дає підстави припускати, що будинок мав зрубну конструкцію стін.

На площі дослідженого житла, у його заповненні і на долівці, на глибині від 0,25 – 0,30 м до 0,75 – 0,80 м були знайдені 64 – рифрагменти давньоруського гончарного посуду XII – XIII ст., кам'яний точильний брусок, а також залізні: цвях, навісний замок, два виробу невідомого призначення, одне шило і чотири уламки скляних браслетів.

Житло №9. Контури його виявлені на глибині 0,30 м. Обриси цієї споруди простежені за скупченням каміння, що були розташовані по її периметру з західного, північного, північно – східного і південного боків. Це дає підставу окреслити межі будівлі, яка мала у плані підквадратну форму з розмірами 4,4x5,6 м. Будинок був зорієнтований своїми стінами за сторонами світу.

Поблизу і впритик до кута північної стіни було виявлено залишки глинобитної печі у плані овальної форми розмірами 1,2x1,4 м. Верхня частина черіня цієї печі виявилася ще на глибині 0,3 м. Спостереження, які були проведені під час розчистки глинобитної печі у житлі №9, дають можливість виділити три рівня черіня. Ймовірно, що пічка існувала тривалий час і її черінь неодноразово підмащувався. Розміри нижнього черіня – 1,2x1,4 м по повздовжній осі, середнього – 0,65 – 0,70

м і верхнього – 0,45 – 0,50 м. З'ясовано також, що основа печі була зведена на земляній підсипці товщиною 10 см. Поряд з пічкою розчищено передпічну яму.

На площі всієї долівки житла простежено потужний попелястий шар з вкрапленнями горілого дерева.

Житло №9 було, безсумнівно, наземним. Межі будівлі, як зазначалось, були визначені за каменями, що були розташовані по периметру споруди, а також по залишках глинобитної печі. По всьому периметру стін збереглися горілі дерев'яні дубові колоди товщиною 0,20 – 0,25 м. А у південно – східному і північно – східному кутах чітко простежені конструктивні особливості зрубною будівлі, зведеної за технікою врубки в “руські вугли”. По кутах і вздовж західної стіни житла також виявлені рештки горілих колод, але збереженість їх гірша, ніж у південно – східному і північно – східному кутах.

У східній частині житла, на рівні підлоги розчищені дубові горілі бруси товщиною 10-12 см, що лежали паралельно до східної стіни. Вони відстояли від східної стіни на 1,5 м. Створюється враження, що вказана будівля мала у плані двохчастний характер. Житло складалось з основного приміщення з пічкою та передпічною ямою діаметром 0,9 м і глибиною 0,5 від долівки, а також, очевидно, сіней, які не опалювалися. (Рис. 18,36).

На площі дослідженого житла, у його заповненні і на долівці було знайдено 261 фрагмент гончарної давньоруської кераміки XII – XIII ст., вінчик горловини амфори, кам'яний точильний брусок, а також залізні: навісний замок, цвях, два ножі, одне кільце, один наконечник стріли, одна скоба, одне вудило, два кістяних виробу, один виріб з рогу оленя, два срібних скроневих кільця, одна пряжка, шпора і два уламки скляних браслетів.

Примітки:

1. Толочко П.П. Киев и Киевская земля XII-XIII веков. – К., 1980. – С.67-87; Харламов В.А. Древнерусское жилище // Археология Украинской ССР. – т.3. – К., 1986. – С.340-350.
2. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 104-155: ил.; Його ж. Древнерусское жилище. - Л., 1975. – 180 с.: ил. (Археология СССР. – САИ / АН СССР, - ИА; Вып. Е I – 32).

РОЗДІЛ V

РЕЧОВИЙ ІНВЕНТАР

1.Кераміка

Вивчення керамічного комплексу Губинського городища з розкопок 1997 – 2003рр. здійснено із залученням спеціальної наукової літератури. Звернуто увагу на технологію керамічного виробництва Київської Русі, яка розкрита у працях Б.О.Рибакова¹, О.А. Бобринського², М.П.Кучери³, П.П.Толочка⁴ та інших дослідників. Крім того, використані наукові розробки щодо керамічного виробництва на території Південно-Західної Русі XII-XIIIст., зокрема у стольному Галичі⁵. Взяті до уваги також спеціальні статті, присвячені кераміці Галицької землі та західно-руських земель в цілому⁶. Використані і останні розробки по кераміці XII-XIIIст., з території Волині⁷. Все це, разом з керамічними матеріалами, виявленими на інших городищах Болхівської землі, дозволило, скласти певну уяву про керамічний комплекс літописного Губина.

За функціональним призначенням керамічний комплекс Губинського городища представлений: кухонним, столовим і тарним посудом, який в свою чергу поділяється на: горщики, глеки, глечики, миски, черпаки, накривки.

Керамічні вироби з розкопок Губинського городища 1997-2003рр. включають понад 7 тисяч фрагментів гончарної кераміки XII-XIIIст., а також чотирнадцять цілих і реставрованих посудин.

У культурному шарі городища виявлені знахідки трипільської культури – фрагменти кераміки, ціла форма кубка, кремневі пластини, скребки, фрагмент скребла, сокира-молот, виріб із рогу, глиняну антропоморфну жіночу статуетку, грузило. Знайдено також фрагменти кераміки скіфського часу. Присутність трипільської кераміки і раннього залізного віку на Губинському городищі – явне свідчення про заселення цієї території у давнину (IIIтис. до н.е. – VII-VIст. до н. е.). (Рис.43-48).

Серед різноманітного інвентаря на городищі найчисельнішу групу знахідок складають керамічні вироби XII-XIIIст. Це горщи-

ки із округленими у профілі вінцями, закраїною для кришки, короткою шийкою і конічно звуженим до дна тулубом. Поширені були також глечики з однією ручкою. Представлені фрагменти ручок з отворами, фрагменти амфорної тари і посудин з двома ручками, фрагмент глиняного підсвічника. (Рис. 49-52; 56-75).

Керамічні вироби XII-XIII ст. дають можливість поділити весь посуд з розкопок Губинського городища на 8 основних функціональних категорій: горщики, глечики, глеки, миски, корчаги, черпаки, амфори, накривки.

Посуд першої категорії за формою вінець, профілями шийки і тулуба відноситься до двох видів. Вид I – високі і стрункі посудини з широкими плічками, короткою шийкою і круто відігнутими на зовні вінчиками та плоским дном. (Рис. 49, 51).

У межах Виду I можуть бути виділені певні типи горщиків (при наявності реставрованих форм).

Вид II – округлобокі горщики з косо зрізаними назовні вінчиками, виїмкою, для накривки і дуже короткою шийкою. У межах цього виду є горщики з вертикально зрізаними вінцями та вінцями у вигляді пташиного дзьоба, кінець якого повернуто всередину. Серед горщиків обох видів, фрагменти II виду переважають. Привертає увагу також і те, що більшість горщиків прикрашена на плічках врізним орнаментом у вигляді паралельно-горизонтальних і хвилястих ліній. (Рис. 50,-5; 58, II, 1,2,5).

Чисельну групу фрагментів представляють глеки, які ілюструють цю категорію знахідок двома видами.

Вид I. Це вузькогорлі посудини, на плічках яких наявні парні вушка. Поверхня вушок не орнаментована. (Рис. 49,-3).

Вид II. Це – глеки, шийки яких прикрашені горизонтальними (прямокутними у перерізі) виступами, а плечики – заглибленими лініями.(Рис. 49,-3).

Миски представляють фрагменти з шаровидним профілем стінки.

Амфорна тара представлена уламками (ручок, стінок), які не дають детального уявлення про форму. (Рис. 53,54,-1,5).

Корчага – грушевидна за формою з вузькою та видовженою шийкою, що у верхній частині закінчується прямими вінцями, краї яких зрізані на зовні. Плічки і частково шийка прикрашені заглибленим хвилястим і лінійним орнаментом. Поверхня заглажена, має брудно жовтуватий колір, місцями вкрита темними плямами, які утворилися під час пожежі на городищі. Висота реставрованої частини - 41см, діаметр горла – 28см, ширина плічок – 49см, товщина стінок – 1,5см. За формою та орнаментациєю ця форма дуже близька до корчаг, виявлених на городищі давньоруського літописного Колодяжина та Райковецького городища. (Рис.51,-4).

Черпаки представлені уламками стінок і ручок. Накривки, виявлені на городищі, являють собою фрагменти і цілі форми. (Рис. 52,-1; 53,-1).

Крім фрагментів, знайдені цілі форми посуду, а також посуд який піддається реставрації. Серед них – горщики і глечики. (Рис. 49-52). Висота горщика – 17см. Діаметр горла – 14см, тулуба - 17,5см і діаметр дна - 8,5см. Поверхня темно-сіра, місцями помітні сліди пожежі. Плечики посудини прикрашає врізний лінійний орнамент.

Горщик належить до широкоплечих посудин висотою 27,5 см, з дуже відігнутими назовні валикоподібними вінцями і плоским дном. Діаметр горловини - 18 см, дна – 12 см. У тісті наявні великі зерна піску, які місцями добре помітні на поверхні. Внутрішня сторона горщика добре заглажена, має світлосірий відтінок. Зовнішня поверхня, будучи ушкоджена пожежею, має сліди темних плям. Поверхня горщика неорнаментована.

Другий горщик виявлено майже цілим. Це широкоплеча посудина світлосірого кольору з ледь вираженими вінцями, краї яких скошено всередину. Поверхня плечиків і шийки горщика прикрашена заглибленим лінійним і хвилястим орнаментом. Висота посудини - 20 см, діаметр горла- 12 см, дна – 9 см.

Третій горщик – належить до широкоплечих посудин з відігнутими назовні вінцями, вузькою шийкою і плоским дном. Його поверхня шерехата, світлосірого відтінку. Висота горщика 15,5 см, діаметр горла – 13,5 см, шийки – 12 см, тулуба – 16 см, дна – 8 см.

Четвертий горщик виявлено майже цілим.

За формою він подібний до попереднього. Його розміри: висота - 16,7 см, діаметр горла - 14 см, шийки – 13 см, тулуба – 18 см, дна – 10 см. Поверхня горщика шерехата, сірого кольору з темними плямами.

П'ятий горщик. Належить до широкоплечих посудин з прямими вінцями скошеними всередину. На тулубі розміщені дві округлі ручки. Поверхня світлосірого кольору, заглажена, дно пряме. Його розміри. Висота - 19 см., діаметр горла - 9 см, шийки – 10,5 см, тулуба – 17 см, дна – 8,5 см.

Шостий горщик. Це широкоплеча посудина з відігнутим назовні округлим вінчиком, який з внутрішнього боку має виїмку для накривки. Округлобокий тулуб звужується до дна. Плечики горщика вкриті врізними горизонтальними лініями. Висота його - 15,5 см, діаметр горла – 14 см, шийки – 13 см, тулуба – 17,5 см, дна – 9 см.

Сьомий горщик. Належить до опуклобоких з відігнутим назовні округлим вінчиком, який має з внутрішнього боку виїмку для накривки. Поверхня плечиків заглажена, сірочорного відтінку, орнаментована ногтевими насічками, врізними горизонтальними і хвилястими лініями. Його розміри. Висота - 13 см, діаметр горла – 13 см, шийки – 12 см, тулуба – 16,5 см, денця – 9 см.

Восьмий і дев'ятий горщики. Належать посудинам з сірочорною заглаженою поверхнею. Вінчики відігнуті назовні мають з внутрішнього боку виїмки для накривки. Шийка мало виявлена з широким горлом і струнким пірамідально звуженим до дна тулубом. Плечики горщиків прикрашені врізними горизонтальними лініями. Висота горщиків відповідно: 21,7; 26 см; діаметр горла: 19 см; діаметр шийки: 18,5 см - 19,5 см, діаметр тулуба: 22 см - 25 см; діаметр дна: 9 см - 11 см.

Глечики. Перший найбільший досягає висоти - 24см. Належить до кружального посуду з однією ручкою (ручка відбита), вузьким горлом, видовженою шийкою, округлим тулубом і плоским дном. Горло у плані трапецевидне із ледь помітним жолобком для зливу. Поверхня глечика гладка, світло-коричневого кольору. Діаметр тулуба – 16см, дна – 10,5см. Шийка глечика прикрашена врізним лінійним орнаментом.

Другий глечик. Також одноручний. Являє невисоку (14,5см) посудину із ледь відхиленими вінцями, вузьким циліндричним горлом і кулястим тулубом.

Поверхня глечика гладка, світло-коричневого кольору, у верхній частині шийки простежуються сліди поливи. Діаметр горла 4 см, тулуба - 11 см, дна - 6,8 см.

Третій глек – найменший. Його висота - 12 см. Горло у діаметрі досягає 5 см, діаметр тулуба 10 см, дна - 6 см. Поверхня сірого кольору. Частина тулуба, шийки і вінця відсутні. Глек виявляє тип кружальних посудин з широким горлом, косо зрізаним вінцем, коротенькою, ледь вираженою шийкою і конічно звуженим до дна тулубом.

Дві накривки. Вони мають конусовидну форму. Поверхня світло-сірого кольору, заглажена і орнаментована врізними хвилястими лініями. Розміри першої. Висота - 5,5 см, зовнішній діаметр - 12,5 см, край накривки заокруглений. З внутрішньої сторони вона має виїмку, внутрішній діаметр виробу - 9,5 см. Розміри другої накривки - висота 4,5 см, зовнішній діаметр - 18,9 см, внутрішній - 13,8 см. До цілих форм належить також мініатюрна мисочка. Висота її - 3 см, діаметр вінця - 11 см, діаметр дна - 7,5 см. На дні зображено клеймо у вигляді двозуба з невисоким хрестиком над основою. (Рис.108,-2). Масовий гончарний посуд Губинського городища знаходить аналогії у керамічних виробах Райковецького городища⁸, літописних Колодяжина⁹ і Дорогобужа¹⁰.

2.Інші керамічні вироби

До цих виробів зараховуємо світильники, іграшки, плитку-плінфу. На Губинському городищі виявлені фрагменти: світильника, іграшки (Рис. 76,-17), а також фрагменти плиток – плінфи, яка використовувалася у будівельній справі. Виготовлення її було окремою професією, що зумовлювалося розвитком архітектури в XII-XIII ст.¹¹ Плитку репрезентують прямокутні форми трьох розмірів. Перший - довжина плитки - 11,8-13,8 см; ширина - 9-13 см; товщина - 4,5-5 см. Другий - довжина 19 см, ширина - 20,5 см, товщина 4,5 см. Третій відповідно – 25 см, 24 см, 4 см. (Рис. 77,- 1-5).

Керамічний комплекс з Губинського городища за типологічними ознаками, технікою виготовлення і орнаментациєю знаходить аналогії серед гончарного виробництва Волині,¹² Галицької землі,¹³ а також у матеріалах Київщини¹⁴ і північно-західних земель Давньої Русі¹⁵ (Новгород¹⁶, Псков¹⁷). Більша частина

кераміки орнаментована. Орнамент переважно розміщується у верхній частині посуду, що відрізняє його від хронологічно попереднього давньоруського посуду IX-X ст. Найбільш поширеним орнаментом є врізні, прямі і хвилясті лінії, що прикрашають більшість посудин. Застосовували штамповий орнамент, різні насічки, видавлення, валики, а також нанесення фарби і поливи. Аналогічні матеріали відомі і з інших городищ та поселень XI-XIII ст.¹⁸ Серед фрагментів амфор на Губинському городищі виявлено графіті у вигляді літери «Л». Аналогічні матеріали походять із Воїня і Києва.¹⁹ Серед фрагментів посуду зустрічаються денця з клеймами у вигляді кола, концентричних кіл, хреста, кола із радіусами і клейма типу “князівських знаків”. Аналогії знаходимо у давньоруських пам'ятках XI-XIII ст. на городищах Вал в Надстир'ї²⁰, Дорогобуж²¹, Гринчук²² та в інших місцях.²³ В літературі існує ряд припущень щодо трактовки клейм. Їх визначають у зв'язку з:

1. релігійно-символічними знаками;
2. знаками гончарів;
3. знаками замовників;
4. символами – оберегами;
5. князівськими знаками.

На нашу думку, смисл, який вкладався у ці знаки – клейма залежить від конкретного часу, приналежності виробів до тої чи іншої майстерні.

У Керамічному комплексі Губинського городища прослідковується, що переважна більшість посуду виготовлялась із добре відмудленої глини, серед домішок присутні шамот, жорства, а також виявлені “золотисті” вкраплення. Таку технологію ми знаходимо у горщиках VI -го, більшості VII-го типу із Дорогобужа²⁴.

Розглянуті нами матеріали керамічного комплексу Губинського городища повністю відповідають територіальному розміщенню Болохівської землі. Саме тому серед кухонного і столового посуду присутні форми і орнаменти, які характерні для Галичини, Волині та Київщини до-монгольського періоду. Керамічний посуд XII-XIII ст. з літописного Губина цілком відповідає рівню розвитку тогочасної гончарної справи на території Південно-Західної Русі-України.

Окремо зауважимо, що наявні в Губині керамічні плитки – плінфи засвідчують і виготовлення місцевими керамістами спеціаль-

ного будівельного матеріалу на зразок плінф, виявлених у Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку та інших міських осередках Південно-Західної Русі.

3. Знаряддя сільського господарства

При аналізі писемних і археологічних джерел з'ясовується, що в XI-XIII ст. у Київській Русі основним заняттям населення було сільське господарство. Провідну галузь у сільськогосподарському виробництві займало землеробство, яке своїми коріннями уходить вглиб століть – до першої половини і середини I тис.н.е.

Територія Болохівської землі належить до Горинь - Слуцького округу і Случ – Хоморського геоморфологічного району.²⁵ У цьому районі поширені глибокі і опідзолені чорноземи, які мають високу родючість²⁶ і сприяли успішному розвитку землеробства в давньоруський час.

Важливу роль у розвитку сільського господарства відігравали вироби орного землеробства. Для цього існували відповідні знаряддя: плуги, коси, серпи, жорна. Слід відмітити, що дерев'яні вироби на Губинському городищі не збереглися (борони, граблі, ціпи для обмолоту зерна, лопати), про які згадується в “Руській правді”.²⁷ Б.Д. Греков відзначав провідну роль плужного землеробства в цей період, порівнюючи з попереднім.²⁸

Знахідки які походять з Губинського городища репрезентують землеробські знаряддя – чересла, серпи, кам'яні і штучні жорна. Чересла являли собою конструктивну частину плуга разом з лемішем.

Перше чересло походить з ділянки IV.

Воно відковано з цілого куска заліза. Це довгий чотирикутний в перерізі стержень розміром 2,5x4,5 см, один кінець якого переходить у коротке одностороннє лезо. Загальна довжина – 51,5 см, леза – 26 см. Найбільша ширина його становить – 6,5 см, товщина спинки – 1,8 см, у перерізі лезо має трикутну форму.

Другий зразок різачка – чересла знайдено на ділянці X. Репрезентований тільки черенком (лезо відсутнє). Загальна довжина – 19 см. У перерізі стержень має прямокутну форму 1,4x3,7 см (Рис. 78,-1,2); (Рис. 134, - II).

Чересла з Губинського городища XII-XIII ст. за формою і технікою виготовлення анало-

гічні сільськогосподарським знаряддям із інших пам'яток Давньої Русі – України.²⁹

Крім знарядь орного землеробства, на Губинському городищі знайдені вироби для збирання врожаю – серпи. Вони представлені трьома уламками, знайденими на ділянках: I, XI, XXII. Їх розміри: перший – довжина леза – 13 см, ширина – 2 см, товщина спинки – 4мм, у перерізі лезо трикутної форми. Другий – довжина леза – 16 см, ширина – 2 см, товщина спинки – 2,5 мм; Третій – відповідно – 16 см; 2,2 см, 2 мм. У перерізі другий і третій фрагменти серпів мають також як і перший трикутну форму. (Рис. 78,-5-7).

Майстри, виготовляючи ці знаряддя застосовували складні технологічні прийоми – наварку сталеві смуги на лезо серпа, що свідчить про високу майстерність ковалів.

За формою, технікою виготовлення вказані знаряддя належать до південно - руського типу. Аналогічні вироби походять із інших пам'яток XI-XIII ст. Давньої Русі.³⁰

Типологія сільськогосподарських знарядь детально розроблена такими дослідниками (А.В. Арциховський, В.П. Левашова, А.В. Кирьянов, В.Й. Довженок, А.В. Чернецов, Ю.А. Крассов)³¹ та ін.

Жорнові камені

Для перемелювання зерна використовували жорнові камені, вони виготовлялися з вапняку, пісковика, трапляються також уламки жорен зроблених з добре випаленої глини з домішками жорстви.³² Жорнові камені з колекції Губинського городища знайдені на Північній площадці. Вони репрезентують п'ять зразків, із них два зроблені із моноліту, а три з добре випаленої глини з домішками жорстви (Рис.78,-8-11). Їх розміри наступні:

Перший. Це нижня частина жорна, яка зроблена з каменю овальної в плані форми розміром 34x39 см, товщина – 4 см, діаметр отвору 3,5 см, який дещо зміщено відносно центру диска. Другий виріб зроблено з каменю. Частина його відсутня. Діаметр жорна – 48 см, товщина – 10 см, діаметр отвору – 8 см. Третій. Цей зразок, а також інші жорнові камені зроблені із добре випаленої глини з домішками кварцу, польового шпату, вапняку, ракушок, шамоту.³³ Четвертий, розміри цього диска в діаметрі – 46 см, товщина – 7 см, діаметр отвору – 7 см. П'ятий жорновий камінь, що складався з п'яти фрагментів було реставровано. Діаметр його – 40 см, товщина – 10

см, діаметр отвору – 4,5 см. Особливу увагу привертає те, що верхня частина цього виробу була спеціально покрита обмазкою по всій його площі товщиною до 1 см.

Таким чином, жорнові камені, виявлені на Губинському городищі, репрезентують зразки, які виготовляли з природнього і штучного матеріалу. Їх середні розміри: у діаметрі – 39-48 см, товщина – 4 – 10 см, діаметр отвору – 3-8 см. Вони поділяються на нижні і верхні камені. Робоча поверхня нижніх жорен має опуклу поверхню, а верхні – ввігнуту. Переважно в центрі диска зроблено отвір для центрації жорен.

Аналогічні вироби виявлені на Райковецькому городищі³⁴, на Княжій горі біля Канева³⁵, у Воїні³⁶, Дорогобужі³⁷ та в інших давньоруських пам'ятках XI-XIII ст.

Як зауважувала Г.Г.Мезенцева, з розвитком виробництва на Русі у XI-XIII ст., почали застосовувати нові матеріали. Для будівництва – (плінфа, черепиця), а також у сільськогосподарському виробництві – жорнові камені. Кількість останніх (штучних) збільшувалась бо займала менше часу для їх виготовлення.³⁸

4. Побутові залізні та кам'яні вироби

За час розкопок на Північній площадці Губинського городища виявлено понад 50 залізних ножів. Вони походять із об'єктів (житла порожнисті кліті, господарські споруди), а також з культурного шару поза межами дослідження об'єктів.

Усі ножі черешкові, за винятком одного, що має мегалеву ручку, інші були оздоблені ручками з дерева або кістки, які набивалися на черешок. Переважна більшість ножів з колекції має пряму спинку. Зустрічаються також вироби з дуговидною спинкою. (Рис. 79).

Слід відмітити, що при переході від клинка до черешка зверху і знизу ножа є прямий уступ. Ширина леза 0,7-1,6 см, довжина від 4 см до 12,5 см, черешка від 2,5 см до 5 см, товщина спинки 2-4мм. За загальною довжиною кількість ножів розподіляються так: 1. 7,7-5 см.- 17 шт; 2. 5-5,5см – 14 шт; 3. 8-8,5 см. 6 шт; 4. 4-4,5 – 5 шт. Незначну групу складають ножі загальною довжиною 4-4,5 см; 8-8,5 см; 11-11,5 см, 17 см; 18,5см.

За функціональним призначенням ножі з Губинського городища можна поділити на кі-

лька типів – побутові, господарські, хірургічні і особливі. Переважна більшість виявлених ножів складають господарські. Для них характерна пряма ручка, вісь якої проходить паралельно прямій спинці клинка. У робочих ножів вісь черешка завжди проходить вище загостреного кінця леза.³⁹ Вони використовувалися для обробки дерева.

Слід відмітити ножі, які мають гостре закінчення леза заокруглене і виїмки на одній із сторін.

Переважна більшість залізних побутових ножів з літописного Губина знаходить аналогії у таких же виробках з Райковецького городища,⁴⁰ городища Колодяжин,⁴¹ городища під Шепетівкою,⁴² літописного Дорогобужа⁴³ та інших на території Болохівської землі. Широко представлені вони у багатьох населених пунктах на території Волині.⁴⁴ Виявлені вони і у суміжному регіоні Середнього Подністров'я.⁴⁵

Особливий інтерес виявляють два ножі. Перший з ділянки IX. Це залізний ніж – скальпель.⁴⁶ Довжина леза 6 см, ширина 1 см, довжина ручки 12,5 см, діаметр 1 см. На ручці помітні 7 спералевидних витків. Ми вважаємо, що цей виріб використовувався як хірургічний інструмент.⁴⁷

Другий з ділянки XVII, виявлений у житлі №6. Він являє собою залізний ніж, одна його сторона вздовж прикрашена інкрустованим золотим узором. Довжина леза - 12,5 см, черешка – 4,5 см. Оскільки цей ніж знайдений у двоповерховому будинку разом із двома золотими нашивками для одягу або головного убору, з керамічною мискою із зображенням двозуба, то він, очевидно, належав одному з бояр Губина. Це рідкісний екземпляр такого роду виробів. Можливо, що цей ніж використовували і в якихось магічних, ритуальних дійствах. (Рис. 115, -II).

Аналогії побутовим виробам з Губинського городища ми знаходимо і в інших пам'ятках XII-XIII ст. Давньої Русі. До побутових виробів належать ножиці, шила, голки, пінцети тощо. Серед речового матеріалу Губинського городища присутні ножиці пружинного типу. Вони мають масивне пружне кільце, від якого відходять два стержні з трикутними в плані лезами на кінцях. Ножиці мають довжину – 23,5 см, діаметр пружного кільця - 2,8 см, ширина його - 1,4 см довжина леза 12,1 см - ширина 1,9 см. Шила і голки представлені фрагментами.

5. Замки, ключі, кресала і цвяхи

Серед речового інвентаря Губинського городища значне місце посідає колекція, утворена із замків і ключів до них. (Рис. 80-82).

Замки. Колекцію складають 17 знахідок, з яких 4 виявилися цілими, решта – у фрагментах. Їх знайдено у кліті №1, у житлі №6 та у культурному шарі городища, за межами виявлених археологічних об'єктів.

Уцілілі зразки показали, що у жителів м. Губина найпопулярнішою формою замків були замки циліндричного типу. Тобто, каркас цих замків складають спаровані обойми у вигляді великого циліндра зі щілиною для ключа на денці та пірамідальної трубки, вершина якої перевернута вниз. У великому циліндрі знаходяться пружинні механізми із закривальними дужками, кінці яких вільно вміщені у пірамідальних трубках. Ці замки датуються XII-XIIIст. і на території Київської держави мали повсюдне поширення.⁴⁸

Ключі. Колекцію складають 16 знахідок. Із них 14 одиниць утворюють групу пристроїв, якими відкривали замки циліндричного типу. Вони являють собою тонкі, прямокутні у перерізі стержні довжиною від 9,5 до 15см зі складеним цілинним профілем пластинки на одному кінці і кільця для підвішування з діаметрально протилежного кінця. Тобто корпус ключів гакоподібний.

Крім того, колекція утримує ще 2 ключі до щілинних замків з плоскою обоймою, типу сучасних навісних, так званих, колодок. Довжина меншого – 5см., довжина більшого – 10,5см. Конструкція таких замків і ключів до них була знайома і зрозуміла у використанні населенню Давньоруської держави. Такими замками і ключами користувалися, зокрема, мешканці літописного м. Воїня.⁴⁹

Отже, цим оглядом з'ясовано, що за час історичного життя м. Губина, його мешканці користувалися двома типами висячих замків з висувною закривальною дужкою: 1) замки, корпус яких складався з циліндра і лійковидної трубки; 2) замки, корпуси яких були плоскими.

Кресала і цвяхи

Кресала. Серед знахідок Губинського городища виявлено 7 кресал (6 цілих і 1фрагмент). Ці вироби належать до двох типів – овальні і прямокутні дволезові кресала. (Рис. 83).

Овальний тип репрезентують 3 зразка, а прямокутний – 4. Розміри овальних виробів: довжина – 6,5-8,5см., ширина – 2,5-2,7см., товщина – 3,5-5мм., ширина кожного леза – 3-5мм. Розміри прямокутних кресал: довжина – 6-11см., ширина – 2-2,6см., товщина – 3-4мм., ширина кожного леза – 4-8мм.

Ці типи кресал замінюють калачеподібні.⁵⁰ Останні виявлені в культурних шарах X– першої половини XIIст. у Новгороді, Дорогобужі, Воїні.⁵¹ Аналогії кресалам з Губинського городища відомі на давньоруських пам'ятках XII-XIVст. Південно-Західної і Південної Русі.⁵²

Цвяхи. На городищі в житлових і господарських спорудах виявлено понад 40 цвяхів. За формою стержня у перетині вони поділяються на прямокутні і квадратні. (Рис. 84).

Серед виробів переважають цвяхи з прямокутним стержнем. Головки мають овальну і квадратну форму. За довжиною вони поділяються на малі, середні і великі. Переважають вироби середнього розміру 4-7см.

Аналогічні вироби походять з інших пам'яток XI-XIIIст.⁵³

6. Побутові кам'яні, залізні вироби та знаряддя

Точильні бруски

Основним інструментом для заточки ножів, голок, бритв, серпів, кіс та інших знарядь були кам'яні бруски⁵⁴. На давньоруських пам'ятках вони трапляються часто.

Колекція знахідок з Губинського городища нараховує п'ятнадцять точильних брусків (Рис.85). За матеріалами їх можна поділити на дві групи. До першої належать вироби, довжина яких становить – 5,6 – 8,5 см, до другої групи – відповідно 12-14,5 см.⁵⁵

Слід відмітити, що для першої і другої груп характерна майже однакова товщина заготовок з яких робили бруски. Їх розміри від 1,3 до 2 см, при ширині виробу від 2 до 5,8 см. На поверхні брусків помітні заглиблення (Рис.85,-1,4,5,8) і значна спрацьованість внаслідок тривалого користування. (Рис. 85,-4,6,8).

Інші побутові залізні вироби

Серед багатого і різноманітного комплексу речових знахідок із Губинського городища певне місце займають залізні вироби навісних дверних засувів. Це закривальні планки, за-

віси, скоби, петлі, клямки, штаби, кільця (Рис. 86).

Частина цих виробів могла використовуватися і для закривання скринь.

Аналогічні вироби відомі із інших пам'яток X-XIII ст. Давньої Русі.

Ковальські знаряддя

Під час дослідження на городищі літописного Губина виявлені окремі знаряддя, виготовлені ковалями. До них належать: долота, зубила, пробійники, молоток-ручник та одна половина від ковальських кліщів. Всі ці речі, очевидно, використовувались як знаряддя праці коваля та слюсаря, тобто майстрів по металу. Недарма Б.О. Рибак об'єднував у одну групу ковальсько-слюсарські інструменти.⁵⁶ Долота та зубила з Губинського городища виготовлені з добре прокованого заліза, вони загартовані. Їхні розміри: довжина – 18-18,5 см; ширина – 1,2 см; товщина – 1,2 см. (Рис.87,-1,2,5). Те ж саме можна сказати і про пробійники. Їхні розміри: довжина 17-19 см, діаметр – 0,7 см. (Рис.87,-3,6). Молоток - ручник має з одного боку обушок, а з другого – вузьке робоче лезо. У середній частині (в місці отвору для дерев'яної ручки-держака) товщина знаряддя – 1,4 см. Висота молотка – ручника – 14,8 см. Ширина отвору для держака 1,1 x 2 см (Рис.87,-4). Кліщі, від яких збереглася одна половина, мають такі розміри. Загальна довжина – 27 см; довжина знаряддя від основи до отвору шарнірного з'єднання – 21 см; діаметр отвору – 0,9 см; ширина робочої частини кліщів – від 2 до 2,5 см; товщина рукоятки – від 0,9 – до 1,2 см (Рис. 87,-7).

Ковальські та слюсарські знаряддя широко представлені і на інших городищах Болохівської землі, а також у суміжних районах Південно-Західної Русі-України XII-XIII ст. Речі, аналогічні губинським, виявлені: на Райковецькому городищі⁵⁷, на городищі літописного Колодяжина⁵⁸ у літописному Дорогобужі⁵⁹ та на інших болохівських пам'ятках.

У більш широкому територіальному діапазоні ковальські та слюсарські інструменти виявлені не тільки у таких великих давньоруських містах як Київ⁶⁰, Галич⁶¹, а і на цілому ряді інших городищ Південної Русі. При цьому дослідники відзначають, що давньоруські майстри по металу використовували ковальське зварювання, цементацію та термічну обробку виробів.⁶² Яскравим прикладом

цього є і матеріали монографічно дослідженого городища літописного міста Воїнь.⁶³

7. Предмети озброєння і кінської зброї

Завдячуючи археологічним дослідженням, з Губинського городища походить значна кількість предметів військової справи. Згідно з функціональним призначенням вони поділяються на: 1) зброю далекого бою; 2) зброю ближнього бою; 3) захисний обладунок; 4) спорядження вершника і коня.

Зброю далекого бою репрезентують залізні і кістяні вістря стріл, виявлені у кількості 32 одиниць. Із них 24 знахідки зафіксовано у непошкодженному стані, решта – у фрагментах.

Із числа уцілілої зброї 17 одиниць знайдок склали колекцію черешкових наконечників, а 15 – колекцію втулковидних. Причому, черешковидні у свою чергу поділяються на наконечники з плоским вістря та наконечники з гранованим вістрями. (Рис. 88,-1-24).

Групу плоских утворили 3 типи: 1) наконечник з розширеним подвійним (ножецевидним) вістря. Таких наконечників знайдено один зразок. Його довжина 72 мм., довжина вістря – 37 мм., ширина вістря – 18 мм.

Зразки датуються у межах XII-XV ст., знайдених у культурних шарах давньоруських міст Василева⁶⁴, Воїня⁶⁵, Старої Рязані⁶⁶ та ін.; 2) листовидний наконечник (один зразок) з тригранним вістря і добре вираженим валиком – упором для дерев'яного направляючого стабілізатора. Загальна довжина знахідки 65 мм., довжина леза – 38 мм., ширина леза – 12 мм. Подібний тип наконечників, який мав широке розповсюдження на території України-Руси, був на озброєнні військ монголо-татар⁶⁷; 3) зрізні у вигляді видовженої вузької лопаточки з упорами для хвостового дерев'яного стабілізатора. Їх у колекції 3 зразки. Взагалі ж це дуже поширений наконечник стріл, які появились на давньоруських поселеннях у зв'язку з монголо-татарським нашествям⁶⁸.

1. Двошипні наконечники з трубковидною втулкою для закріплення з дерев'яним направляючим стабілізатором – 5 зразків. Загальна довжина наконечників визначається у межах 42-58 мм., довжина шипів – від 12 до 22 мм. Аналогічні наконечники відомі з матеріалів, отриманих у час розкопок окремих давньору-

ських поселень в'ятичів⁶⁹ та в процесі дослідження на городищі Старої Рязані⁷⁰.

2. Шиловидний наконечник, вістря якого виготовлено з кістки.

3. Наконечник у вигляді дуже короткого (22 мм.) трьохгранного вістря. Цей наконечник повністю відповідає будові наконечників татарських стріл XIII-XIV ст.⁷¹

Зброя ближнього бою представлена 2 зразками наконечників списів, які колись являли потужну метално-ударну зброю вершників. Наконечники, виявлені на Губинському городищі двох типів:

1. Наконечник, якому властиве видовженно-плоске чотиригранне лезо з довгою лійчастою втулкою (Рис.88,-26). Загальна довжина знахідки 115 мм., довжина вістря 80 мм., найбільша ширина вістря – 30 мм.

2. Наконечник з видовженим шилоподібним вістрям, у перерізі округлим, та лійководною втулкою. Довжина наконечника 215 мм., довжина вістря 110 мм., діаметр втулки 35 мм. (Рис. 88.-25).

Захисний обладунок. У даний час цілого захисного обладунку поки ще не виявлено. Знахідка ж фрагмента прямокутної пластини (Рис. 88,-27). розміром 47x22 мм з трьома наскрізними отворами на кутах засвідчує, що дружинники літописного м. Губин мали захисний одяг модифікації лускато-пластинчатого панциру.

Спорядження вершника і коня. Колекцію спорядження утворюють 7 знахідок: 5 шпор (4 зразки цілих, 1 фрагмент), вудила і фрагменти 2 стремен. (Рис. 89).

Шпори. Згідно з формальними ознаками, складають групу шпоровидних предметів чотирьох типів: 1) шпори XII-XIII ст. з напівкруглого масивного стержня з направленим вниз пірамідальним шипом – 1 зразок (Рис. 89,-1); 2) шпори з різко загнутими дугами та гострими шипами пірамідальних форм – 1 зразок (Рис.89,-4); 3) шпори із притупленим шипом – 1 зразок (Рис.89,-6); 4) шпори з гострим пірамідальним гранованим шипом та гранованим протитравмуючим обмежувачем – 2 зразки (Рис.89,-3). Аналогічні шпори А.М. Кіріпчников відносить до типу IV А і датує їх XII – першою половиною XIII ст.⁷²

Стремена. Цілих форм поки що не виявлено. Найвні 2 фрагменти знахідок. Вони являють собою овалні пластинчасті підніжки стремена (Рис. 89,-8)⁷³

Вудила – 1 зразок (Рис. 89,-9). Ця знахідка репрезентує собою розповсюджену форму, добре відому з матеріалів розкопок давньоруських міст. Вказаний зразок складається із двох кілець-псалів, з'єднаних з двома ланками стержнів, округлих у перерізі. Довжина вудил – 19,4 см.

Цими оглядом, звичайно, неможливо відповісти на всі питання, пов'язані з організацією військової справи у м.Губині. Тут, власне, здійснено першу попередню спробу відповісти лише на одне із питань – озброєння і спорядження воїна – дружинника, але, навіть, цей невеликий огляд вже зараз дозволяє зазначити, що воєнно-технічний прогрес, який був властивий Давньоруській державі XII-XIII ст., природно, не обминув стороною і болохівське м.Губин.

8. Деревообробні інструменти та вироби з дерева

Одним із основних матеріалів, які використовувалися на Русі X-XIII ст. було дерево. Майстри були добре обізнані з якістю деревини. Вони застосовували у виробництві 19 місцевих і 8 привізних порід дерев для різних потреб⁷⁴.

На пам'ятках давньоруського часу, крім гончарного, зустрічається і певна кількість дерев'яного посуду: відер, мисок, чашок, ложок, тощо. На жаль, ці вироби гірше зберігаються в землі ніж керамічні, кам'яні та скляні. Вони виявляються у сирих ґрунтах, а також на пам'ятках, що зазнали пожежі.⁷⁵

Про вузьку спеціалізацію майстрів, які виконували різноманітні роботи по обробці деревини, нам відомо із Печерського патерика, „Русской Правды” та інших джерел.⁷⁶

Цікавий археологічний матеріал походить з досліджених спеціалізованих майстерень: гребінників, ложкарів, бондарів, де виявлені і окремі інструменти або їх частини для виготовлення речей з дерева.⁷⁷

У колекції із Губинського городища деревообробні інструменти репрезентують: долота, сокири (два фрагменти), стамески, скобелі, шила, ножі. Вони виконані за технологією наварки сталюого леза на залізну основу⁷⁸, яка характерна для цього періоду Давньої Русі.

Аналогічні деревообробні інструменти походять із давньоруських пам'яток Новгороду,⁷⁹ Києва,⁸⁰ Райків,⁸¹ Воїня,⁸² Дорогобужа⁸³.

На Губинському городищі виявлені обгорілі залишки порожнистих клітей, жител, а також один фрагмент дерев'яної ложки (Рис. 90,-8). Трапилися три металеві дужки від дерев'яних відер і фрагменти обручів від них (Рис. 90,-1,2,3,4). Дві дужки у перерізі мають круглу форму, а одна квадратну.⁸⁴ Їх розміри: довжина першої – 47см, товщина – 0,6см; другої довжина – 35см, товщина – 0,5см; третьої відповідно – 28,5см і 0,6см. Фрагменти обручів довжиною 22-26см. Такий же дерев'яний посуд знайдено і на Райковецькому городищі та у літописному Дорогобужі.⁸⁵

9. Окремі вироби із кістки, заліза, глини та каменю

Кістяні речі представлені на Губинському городищі заготівками, незакінченими у виготовленні та цілими виробами. Серед них: два вістря стріл, вухочистка, амулет – підвіска із кінчика рога, гудзик, підсвічник, виготовлений з рогу оленя, яйце, шахова та шашкова фігурки. (Рис. 91).

До заготівок і незакінчених у виготовленні виробів належать: обрізаний з обох сторін шматок рогу оленя (висота – 4,5 см; діаметр – 2,5 см); дві заготівки для рукояток ножів (довжина першої 9,5 см; другої – 7,5 см); трубочка з тваринної кістки (довжина – 5,5 см; діаметр – 0,9 см).

Цілі вироби: підсвічник, виготовлений з рогу оленя (його висота – 4,5 см; діаметр основи – 7 см.); яйце (висота – 5 см; діаметр у середній частині – 4 см.); амулет із кінчика рога (висота – 3,6 см; отвір у верхній частині діаметром – 3,5 мм); вухочистка (довжина – 7,8 см; отвір у верхній частині діаметром – 2,5 мм); сильно заполірований виріб із рога (довжина – 8 см; має отвір видовженої форми - 2x0,5 см); прясло (діаметр – 2,5 см; товщина – 0,6 см; діаметр отвору – 0,5 см); гудзик з отвором (діаметр – 2,5 см; товщина – 0,5 см; діаметр отвору – 0,4 см; виріб добре прикрашений циркульним і геометричним орнаментом); шахова фігурка тури (висота – 2,5 см; діаметр основи - 2,4 см); шашкова фігурка у вигляді диску (діаметр – 3,5 см; товщина – 0,4 см.).

Привертають увагу кістяні мисливські наконечники стріл, залізний рибацький гачок, грузила, дереволазні шипи, шиферні і керамічні прясла. Подаємо їх опис.

Кістяні наконечники стріл втульчасті, добре відполіровані. Один із них має трикутну форму з тупим кінцем. Його розміри: довжина – 2,7см, ширина сторін – 1,2см, діаметр конусовидної втулки – 0,83см, довжина її – 2см. Другий наконечник конусовидної форми, довжина його – 5,8см, діаметр втулки – 0,6см, довжина останньої – 1,7см. Аналогічні вістря стріл походять із літописного Дорогобужа⁸⁶.

Залізний рибацький гачок, являє собою фрагмент нижньої частини виробу. Виготовлений він із прямокутного в перерізі стержня. На кінці гачок має зуб-борідку. Його розміри: довжина – 3,7см, товщина – 0,4см.

Керамічне грузило діаметром – 5,5см, товщина його – 4см, діаметр отвору – 1,8см. Поверхня виробу пролощена.

Дереволазні шипи⁸⁷ з Губинського городища представлені трьома зразками (один – цілий, а два у фрагментах). Їх розміри: висота скоб 4,3-4,7см, ширина – 5,3-6,8см, товщина – 0,3см, висота шипів – 1,3-1,8см. (Рис. 90,-5-7).

Шиферні прясла на Губинському городищі біконічної форми. Їх розміри: діаметр – 2,1-3,6см, товщина – 1,3-1,8см; діаметр отвору – 0,5-0,8см. Аналогічні вироби зустрічаються і на інших пам'ятках X-XIII ст. Давньої Русі.⁸⁸ (Рис. 91,-14,16).

Керамічні прясла являють собою вироби біконічної і круглої форми. Три прясла зроблені із стінок посуду. Розміри біконічного прясла: діаметр – 3,6см, товщина – 2см, діаметр отвору – 8мм. Розміри прясел із стінок посуду: діаметр їх – 2,8-3,2см, товщина – 6-8мм, діаметр отвору – 7-7,5мм.

10. Окремі знахідки прикрас, свинцеві, скляні вироби та культові речі

Певне місце в колекції побутових виробів займають різноманітні прикраси. Вони представлені срібними скроневими підвісками, ажурною бусинкою, кільцями, перснями, золотом нашивною бляшкою з перегородчастою емаллю, бронзовими пластинчастими і дротяними браслетами, шпильками, гудзиком-дзвоником, серіжкою-підвіскою, залізними і бронзовими пряжками, скляними намистинками. (Рис. 92).

Скроневі кільця виготовлені із гладкого круглого в перетині срібного дроту, один кі-

нець яких має пряму або заокруглену в трубочку. Їх розміри: внутрішній діаметр кілець – 1,7-2,0см., діаметр дроту – 0,17-0,20см., довжина розгортки – 10-14см. Це типові жіночі прикраси, які були поширені на пам'ятках XI-XIIIст. Давньої Русі. Аналогічні вироби ми знаходимо у літописному Дорогобужі⁸⁹, на Райковецькому городищі⁹⁰ та в інших пам'ятках.

Бронзові браслети пластинчатого типу. Ці прикраси зроблені із тонкої пластини, кінці якої закручені у трубочку. Зовнішня поверхня браслетів прикрашена геометричним і рослинним орнаментом. Їх діаметр – 4,2-5,2см., довжина пластини – 12,5-17,5см., товщина її – 0,7-1мм.

Бронзові браслети дротяного витого типу. Вони являють собою прикраси скручені із трьох дротин, кінця яких утворюють петлі. Їх розміри: внутрішній діаметр – 6,8см, товщина дроту – 1,2мм.

Срібна бусинка ажурного типу. Вона виготовлена із тонкого дроту і прикрашена зерню. Її розміри: діаметр – 2,7см, товщина – 1,75см, діаметр отвору – 2,5см. (Рис.92,-12).

Шпильки. Являють собою бронзові стержні, один кінець яких загострений, а другий – завершується округлою голівкою. Їх розміри: довжина – 13-14,5см, діаметр – 1,2мм. (Рис. 92,-18,19).

Срібні кільця. Вони виготовлені із тонкої пластинки, поверхня якої прикрашена геометричним орнаментом, кінці її заокруглені. Внутрішній діаметр – 2,1см, товщина – 1,2см. (Рис.92,- 8,9).

Срібний перстень. Ця прикраса виготовлена із тонкої пластини, має овальний щиток в якому містився дорогоцінний камінь (останній відсутній). Розміри персня: діаметр – 2см, товщина – 1,2мм, діаметр щитка – 2,3см.

Незначну кількість знахідок становлять скляні намистинки і металеві гудзики.

Пряжки з Губинського городища представлені залізними і бронзовими виробами. За формою вони поділяються на прямокутні, овальні та круглі. Це типові прикраси, які були поширені і Південній у Південно-Західній Русі-Україні.⁹¹ (Рис. 92, - 29-31, 33,34,36).

Свинцева висла печатка

Вона була знайдена у літньому сезоні 2003 року в наземному зрубному житлі №9. На лицевій стороні печатки зображено постать Іона Предтечі на повний зріст; права рука піднята догори у двохперсному благословляючо-

му жесті. Біля лівого плеча піднятий до голови великий хрест.

На зворотній стороні – зображення Благовіщення. Обидві постаті подані на повний зріст. Зверху і зправа – нечіткий напис, який за аналогією, приведеною у праці В.Л.Яніна,⁹² є ,очевидно, таким: БЛГОВЬ

У
А
НН
Б

Печатка датується 1136 р.

Розміри печатки: діаметр – 2,4 см; товщина – 3 мм; вага – 7г. 140 мг.

(Рис. 113, - 1, 2; Рис. 114, - 1, 2).

Свинцевий злиток

Серед знахідок Губинського городища привертає увагу злиток свинцю трапецевидної форми.

Одна його сторона має рівну поверхню, в центральній частині злитка помітне невелике заглиблення розміром – 1,5x0,7 см і рельєфна лінія довжиною – 3 см. Друга сторона – овальної форми з шерехатою поверхнею. Розміри злитка: довжина – 8,7 см; ширина в середній частині злитка – 3,5 см; товщина – 1,54 см; вага – 210 г.

Ймовірно, що цей злиток свинцю є привізним. З нього могли виготовляти: прикраси, вагові гирі, печатки та інші речі.

Скляні вироби

Браслети. Найбільш чисельну і різноманітну колекцію серед прикрас із Губинського городища складають скляні браслети. Їх виявлено понад 100 фрагментів. (Рис. 93,94).

Ці вироби були найпоширенішим видом прикрас ручного убору, як міського так і сільського жіночого населення Давньої Русі. Появу скляних браслетів, емалей дослідники пов'язують із другою половиною Хст.⁹³

Їх за хімічним складом поділяють на свинцево-кремнеземне, натрієво-кальцієво-кремнеземне (візантійське скло),⁹⁴ калієво-свинцево-кремнеземне (давньоруське скло)⁹⁵. Основні кольори скляних браслетів, які зустрічаються на давньоруських пам'ятках X-XIIIст, це – коричневий, зелений, синій, голубий, чорний, фіолетовий та жовтий. Переважна більшість цих прикрас належать до Київського виробничого центру,⁹⁶ зустрічаються також вироби візантійського походження.⁹⁷

Скляні браслети із Губинського городища за формою перерізу поділяються на округлі,

напівокруглі, сплющені, трикутні. Округлі в свою чергу представлені витими і гладкими. Слід зазначити, що кількість витих браслетів переважає. Основні кольори цих виробів – синій, зелений, голубий, чорний, сірий, коричневий. У колекції браслетів із Губинського городища переважає сіро-коричневий колір. Кінці браслетів сплющені, накладені один на другий і спаяні між собою. Їх розміри: товщина становить 4-9мм., діаметр 3,5-8см. На особливу увагу заслуговують скляні браслети, які інкрустовані емаллю жовтого, білого і коричневого кольору. Шість фрагментів цих прикрас вкриті патиною.

На городищі трапилися і 2 фрагменти скляного посуду. Це тонкостінні вироби світложовтого кольору, товщина їх 2-3мм. Аналогічний посуд походить із інших пам'яток XI-XIIIст. Давньої Русі.⁹⁸ (Рис. 94,-24,25).

Культові речі

Серед археологічних знахідок, виявлених під час досліджень Губинського городища, трапилися речі, які мали церковне, культове призначення. До них належать: два бронзові хрести-енколпіони (перший – цілий, а другий – представлений однією половинкою (студлою)). Найвні також кам'яний і срібний натільні хрестики і один з них – мармуровий – «корсунчик» (Рис.106,-12). Виявлені також деталі лампади і хоросу (Рис.95,-1-3) і керамічну мисочку з клеймом. (Рис.108,-2).

Перший хрест-складень походить із скарбу №5. Це чотирикінцевий хрест з прямокутним перехрестям. На одній стороні його є зображення Божої Матері, яка тримає на лівій руці немовля. На трьох кінцях хреста – нечітке зображення святих у медальйонах. На другій створці – розп'яття Христа і аналогічні зображення святих у медальйонах. Розміри хреста-енколпіона: висота – 11,65 см., ширина – 7,01 см., товщина – 0,9 см. Вага речі – 90г 580мг.

Другий хрест-складень представлений однією створкою. На ній нанесено врізним орнаментом восьмикінцевий хрест, з прямокутним і косим перехрестям. На трьох кінцях хреста – нечітке зображення кола. Їого розміри: висота – 6,09см., ширина – 4,06см., товщина – 3мм. Вага – 9г. 420мг.

Третій хрест зроблено з каменю зеленуватого кольору. Це чотирикінцевий виріб з прямокутним перехрестям. У верхній частині зроблено наскрізний отвір для підвішування

діаметром – 3мм. Їого розміри: висота – 7,01см., ширина – 6,0см., товщина – 0,8см. Вага виробу – 66г. 820мг. (Рис.92,-35).

Четвертий хрест виготовлений із срібла. Він чотирикінцевий з прямокутним перехрестям. В центральній частині і на трьох кінцях хреста з двох сторін нанесено врізний орнамент у вигляді прямих ліній і перехрещених стріл, обрамлених овалом. Їого розміри: висота – 3,25см., ширина – 2,55см., товщина – 2мм. У верхній частині виробу зроблено наскрізний отвір для підвішування. Вага хрестика – 3г.080мг. (Рис. 92,- 23).

П'ятий хрест – „корсунчик” зроблено з мармуру. Він знайдений у другому наборі скарбу №3. Висота його 2см., ширина – 1,4см., товщина – 7мм. У верхній частині хрестик має наскрізний отвір для підвішування. Вага виробу – 2г.630мг. За сюжетом і технікою виготовлення аналогічні вироби виявлені на городищах Середнього Подніпров'я, на Мстиславському городищі, у Теліжинцях, Корсуні, Дорогобужі та ін. (Рис. 106,-12).

Цікавими знахідками є три бронзові деталі від хоросу і залізний ланцюг від лампади. Одна деталь вертикального кріплення хоросу складається з двох частин, з'єднаних між собою шарніром. Один кінець її завершується гачком, а другий – відламаний. Загальна довжина виробу – 19см., ширина пластини – 1см, товщина – 3мм, довжина гачка – 6,5см. Гачок має два рельєфні обідки біля основи і три валики обідки в центрі. Третя деталь являє собою плоску пластину, один кінець якої завершується шарніром, а другий – кільцем, далі виріб відламаний. Їого розміри: загальна довжина – 19,2см., ширина – 1см., товщина – 3мм, зовнішній діаметр кільця – 4см., а внутрішній – 1,5см.

Ланцюг. Цей виріб зроблено із заліза. Він складається з кільця і п'яти ланок ланцюга. Їх розміри: діаметр кільця зовнішній – 2,3см., внутрішній – 1,6см., товщина – 4,5мм. Довжина ланок – 3,5-4см., товщина – 4мм. Ланки мають вісімкоподібну форму, кінці їх закручені. Загальна довжина виробу – 18,08см. (Рис.95,-3).

Аналогії вказаним виробам ми знаходимо на давньоруських пам'ятках XI-XIIIст.⁹⁹

Мисочка. Це керамічний виріб світло-коричневого кольору. Її розміри: висота – 3,5см., діаметр вінець – 11,2 см., діаметр дна – 8см., товщина стінок – 5мм. На дещі мисочки наявне клеймо у вигляді двозуба з хрестиком. Близькі аналогії цьому клейму ми знаходимо на інших пам'ятках XI-XIII ст.¹⁰⁰ (Рис.108,-2).

Примітки:

1. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М. 1948. – С. 71-76, 163-185, 342-374, 661-662.
2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978. – С.5-6, 37-67, 187-189.
3. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. // Слов'яно – руські Старожитності. К. 1969. – С.174-181.
4. Толочко П.П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. – К. 1981. – С.293-301.
5. Пастернак Ярослав. Старий Галич. – Краків – Львів, 1944. – С.190-196.
6. Малевская М.В. К вопросу о керамике галицкой земли XII- XIII вв. //КСИА АН СССР. – 1969. – Вып. 120. – С.3-16. Ї ж. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII-XIII вв. КСИА АН СССР. – 1971. – Вып. 125. – С.27-34.
7. Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк. 2002. – С.101-106. Прищепка Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях. – Рівне, 1996. – С.49-65. Якубовський В.І. Кераміка в контексті історії Болохівської землі. // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження, Науковий збірник. Хмельницький 1995. – С.231-242. Мал.3-6.
8. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К., 1950, - Табл. XXV.
9. Юра Р.О. Древній Колодажин // Археологічні пам'ятки УРСР. 1962. т.ХІІ. Рис.37, -1.
10. Прищепка Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж. В період Київської Русі. До історії Західної Волині в X –XIII ст. Рівне. 1996. – С. 49-65.
11. Кучинко М.М., Волинська земля X- середини XIV ст.: археологія та історія. Луцьк. 2002. – С.107; Холостенко Н.В. З історії зодчества Древньої Русі. // Археологія 1965. т.ХІХ. – С.68-85; Зінченко О. Знак Володимира Мономаха на плінфі з Чернігова // Середньовічні старожитності Південної Русі – України. Чернігів. 2003. – С.27-29.
12. Кучинко М.М. Вказана праця. – С. 101-107., Якубовський В.І. Кераміка в контексті історії Болохівської землі. // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. Хмельницький 1995. – С.231-242.
13. Гупало В.Д. До методики дослідження давньоруського орнаменту // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів. вип.2. 1992 – С.88-89.
14. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно - руські старожитності. К.1969. – С.174-181.
15. Холостенко Н.В. Клад у Борисоглебського собора в Чернігові. // СА. 1971 №1. – С.235-238.
16. Смирнова Г.П. Опыт классификации керамики Древнего Новгорода // МИА. 1956 №55 – С.228-248.
17. Белецкий В.Д. Клейма и знаки на кирпичах XII в из церкви Дмитрия Солунского в Пскове //СА 1972.№2. – С.272-284.
18. Прищепка Б.А., Нікольченко Ю.М. Вказана праця. Рис. 15.-10,11; 29.- 4-7; 11-14; Гончаров В.К. Райковецкое городище. К.1950.- Табл. XXV. - 2,4-17; Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с.Гринчук // Археологія 1982 №39. – С.51-63; Макарова Т.И. О происхождении поливной посуды на Руси. // СА- 1965. - №4 – С.230-237.
19. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. К. 1966. табл.ХІІІ; Сагайдак М.А., Сергеев М.С., Горбаненко С.А. Археологічні дослідження в Києві на вул. Ігорівська, 7. // АБУ за 2001 –2002 рр.- К., 2003. – С.246-248, Рис.2.
20. Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк, 1966. – Рис.69.
21. Прищепка Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. – Рівне, 1996. – С.59-64.
22. Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вказ.праця.
23. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XIII вв. // СА.- М-Л 1940 №6.- С.246-249; Рапопорт П.А. Строительные артели Древней Руси и их заказчики. // СА. – 1985. - №4. – С.80-89, рис.2,3; Белецкий В.Д. Клейма и знаки на кирпичах XII в. из церкви Дмитрия Солунского в Пскове // СА. – 1971. - №2. – С.272 – 278. Рис. 1.
24. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Вказана праця. – С.76.
25. Геренчук К.І. Природа Хмельницької області. Львів. 1980. – С.45. Рис.9.
26. Там само. – С.92. Рис.17.
27. Правда Русская. М-Л., 1940. - т.1. – С.428; Довженко В.Й. Землеробство Древньої Русі. – К.1961. – С. 81-82.
28. Греков В.Д. Киевская Русь.- М., 1953.- С.69.
29. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. - К., 1966.- табл. П.-8.; Гончаров В.К. Райковецкое городище. - К.,1950. - табл. IV, - 4,5; V, - 2.; Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. М., – 1982, табл.LXI,-6; Древняя Русь, город, замок, село - Археология СССР. - М., 1985.- табл. 83,-16.; Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. – М.,1961. САИ. Вып. Е 1 – 57. – табл.9,-17.
30. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Вказана праця. – Табл.ІІ,- 7.; Гончаров В.К. Райковецкое городище. табл. VI, - 1-7.; Прищепка Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. - До історії населення Західної Волині в X –XIII століттях.- Рівне. 1996. – Рис. 21, - 1; 42, - 1-3; 59,- 2 , 10; Миносян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья. // Л., 1978. АС ГЭ №19.- С.82-84.
31. Арпиховский А.В. К методике изучения сер-

- пов // - Труды секции РАНИОН. М.1928. - Вып. 4. - С.20; Левашова В.П. Сельское хозяйство: Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Труды ГИМ., - М. 1956. - Вып. 32. - С.19-105; Кирьянов А.В. К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI-XII вв. // - КСИИМК М.,1952. - Вып. 47. - С.147-157; Довженок В.Й. Землеробство древньої Русі. - К. 1961 - С.267; Чернецов А.В. Класификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий. // КСИА АН СССР. 1976. Вып. 146. - С.32-36; Краснов Ю.А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий по археологическим материалам Восточной Европы. // СА. 1978. №4. - С. 98-114.
32. Мезенцева Г.Г. Новые данные об изготовлении древнерусских жерновов. // СА 1963, №4. - С. 224-225. Рис. 1, 1-3; Рис.2, 1-3; Хавлюк П.І. До питання про виготовлення жорен у давній Русі // Археологія, 1973. вип.. 9. - С.34-40.
33. Мезенцева Г.Г. Вказана праця. - С.225-226.
34. Гончаров В.К. Вказана праця - С - 128.
35. Мезенцева Г.Г. Вказана праця. - С.226.
36. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Вказана праця. - С.71.
37. Прищепка Б.А. Нікольченко Ю.М. Вказана праця. - С.47.
38. Мезенцева Г.Г. Вказана праця. - С.227.
39. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло і. Новгорода Великого // МИА. - 1959.№65-С.48.
40. Гончаров В.К. Райковецкое городище К.-950. - С.114
41. Юра Р.О. Древний Колодяжин //Археологічні пам'ятки УРСР. - т.ХІІ. - С. 99. - рис.29, - 9,10.
42. Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII-XIII вв. (по материалам городища у с.Городище близ Шепетовки). - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Ленинград, 1988. - 18 с.
43. Прищепка Б.А. Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях. - Рівне, 1996. - С.70-72.
44. Кучинко М.М. Волинська земля X-середини XIV ст. - Луцьк, 2002. - С.81-82.
45. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського пониззя. - Кам - Под., 1994. - рис.93,98.
46. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. - 1959. - №65.- С.56.
47. Журко О.М. Лікувальна справа у болохівців (XII-XIII ст.) // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Велика Волинь". Хмельницький, Стара Синява, Любар. 2000. - С.83. - 84; Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997-1999 років. // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Велика Волинь", Хмельницький, Стара Синява, Любар. 2000. - С.44-45. Рис. 7;8.
48. Розенфельд Р.Л. Русские замки домонгольского времени // КСИИМК. - Вып. XLIX. - М., 1949. - С.32-38; Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. - М., 1948. - С.152-162.
49. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. - Давньоруське місто Воїнь. - Табл.ХІV. - 8,9,10.
50. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. // МИА. 1959, №65. - С. 54-56.
51. Колчин Б.А. Вказана праця. - С.99; Прищепка Б.А., Нікольченко Ю.М. Вказана праця. - С.75. - Рис.63, - 8; Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Вказана праця. Таб. ХІV, - 14.
52. Кучера М.П. Древний Пліснеськ. // АП УРСР., К., 1962, т. 12. - С.36. - Рис. 14, - 4; Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Вказана праця. - С.89. Табл. ХІV, - 15; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв. К. 1982. - С. 60-61. - Рис.18, - 1,5,6; Прищепка Б.А., Нікольченко Ю.М. Вказана праця. - С.75. - Рис.63, - 9.
53. Прищепка Б.А., Нікольченко Ю.М. Вказана праця. - С.76.
54. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XII- XIV в. - К., 1982. - Рис.21. - 3,5.
55. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997-1999 років // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Велика Волинь". - Хмельницький - Стара Синява - Любар, 2000. - Т.20. - Мал.8. - 2-7.
56. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. - М., 1948. - С.205-215.
57. Гончаров В.К. Райковецкое городище. - К., 1950. - Табл. ХVІІІ, - 12, 13.
58. Юра Р.О. Древний Колодяжин // АП УРСР. - Т.ХІІ. - К., 1962. - Рис.29-30.
59. Прищепка Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж... - Рівне, 1996. С.65-68.
60. Каргер М.К. Древний Киев. - Т.І. - М.-Л., 1958. - С.373-375; Археология Украинской ССР. - Т.3. - К., 1986. - С.266-267.
61. Пастернак Я. Старий Галич. - Краків-Львів, 1944. - С.183.
62. Археология Украинской ССР. - Т.3. - К., 1986. - С.417-428.
63. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. - К., 1966. - Табл.ІV. - 3-7.
64. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. К.: Наукова думка, 1982. - С.31. - Рис.6-24.
65. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Місто Воїнь. - К., 1966. - Табл. VI. - 10.
66. Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. - №49. - М., 1955. - С.185. - Рис.143. - 4, 10.
67. Шендрік Н.І. Наконечники стріл із Княжої гори // Збірник праць Центрального Державного історичного музею. - К., 1958. - С.162; Медведєв А.Ф. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной

Европе // СА. – 1965. - №2. – С.36, 59.

68. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого // МИА. - №65. – М., 1959. – С.167. – Тип 19.

69. Никольская Т.Н. Военное дело в городах земли вятичей // КСИА. – Вып. 139. – Рис.13.-7

70. Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. - №49. – М., 1955. – С.185. – Рис.143. – 3.

71. Добролюбовский А.О. Древности средневековых кочевников в нижнем Поднестровье // Курганы в зонах новостроек Молдавии. – Кишинев, 1984. – С. 153-173.

72. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XII-XV вв. – Ленинград, 1976. – Рис.11.-2.

73. Кипичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // САИ. – Вып. Е1-36, 1973. – С.65

74. Древняя Русь. Город, замок, село. //Археология СССР с древнейших времён до средневековья в 20 томах. – М., 1985. – С.284.

75. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С.409.

76. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 408-409.

77. Древняя Русь. Город, замок, село. – Табл. 97-102; Якубовский А.Ю. Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332г.-943/4г. – //Византийский временник. – 1926. т. 24. С. – 65; Гончаров В.К. Вказана праця. – С.124. – Табл. XXVIII, –15; Гупало В.Д. Обработка дерева, кости и камня. //Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 319-334.

78. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период. – М., 1953. – МИА.- №32.-258 с.; Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого.–М., 1959.– МИА.-№65. - №65. – С.7-120.

79. Древняя Русь. Город, замок, село. – Табл. 98, - 2; 99, - 17-23; 100, - 5-7.

80. Каргер М.К. Древний Киев. – М., 1958-1961. – Т.1. – Табл. XL; XLI.

81. Гончаров В.К. Вказана праця. – Табл. XXVI, - 1,2,5-14,16,18,19.

82. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Вказана праця. – Табл. II, - 1-4; Табл. IV, - 4,7

83. Прищеп Б.А., Никольченко Ю.М. Вказана праця. – Рис.21, - 12,13,14; Рис.31, - 1; Рис.38, - 25; Рис. 58, - 5,9,14.

84. Там само. – Рис. 63, - 1,2,3.

85. Гончаров В.К. Вказана праця. – С.124; Прищеп Б.А. Никольченко Ю.М. Вказана праця. – Рис.63, - 1-3

86. Прищеп Б.А., Никольченко Ю.М. Вказана праця. Рис. 78, - 1-3.

87. Деякі дослідники вважають, що вказані знахідки використовувалися як льодохідні для людей і коней: Древняя Русь. Город, замок, село. Табл. – 146, – 26-29; Прищеп Б.А., Никольченко Ю.М. Вказана праця. Рис. 48, -9; Рис. 69, -6,7.

88. Там само. Рис. 38, – 22; Рис. 77, – 1-4; Гончаров В.К. Вказана праця. – Табл. – XXVIII, – 9-14; Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Вказана праця. – Табл. XVII, – 30-35.

89. Прищеп Б.А., Никольченко Ю.М. Вказана праця. Рис. 28; -5; Рис. 34, -1-14; Рис. 35, -1-15; Рис. 71, -1-5.

90. Гончаров В.К. Вказана праця. Табл. XIX, -9; Табл. XX, -18,19.

91. Прищеп Б.А., Никольченко Ю.М. Вказана праця. Рис. 28, -1, 3, 6; Рис. 32, -7; Рис. 33, -3; Рис. 34, -22-24; Рис. 37, -6,8; Рис. 42, -6; Рис. 69, -2-5; Гончаров В.К. Вказана праця. Табл. XX, -3, 12, 13.

92. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – т.І. – Печати X-начала XIII в. – М., 1970, - С.194. – Табл. 13, - 138.

93. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – с. 398.

94. Щакова Ю.Л. Византия и восточная Европа, направления и характер связей IX–XII вв. (по находкам из стекла). //Византия Среднеземноморья. Славянский мир. К XVIII международному конгрессу византистов. Издательство Московского университета. – 1991. – с. 168.

95. Щапова Ю.Л. Стекланые браслеты и датирование культурного слоя. // СА. – 1989. № 4. – с. 103; Гончаров В.К. Вказана праця. – с. 129-130.

96. Щапова Ю.Л. Византия и Восточная Европа. Вказана праця. – с. 165; Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. М. 1972. – с. 109-132.

97. Прищеп Б.А., Никольченко Ю.М. Вказана праця. Рис. 89,– 8 – 12; Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Вказана праця. Табл., XVII, – 7,8,10,11,14,17,18.

98. Прищеп Б.А., Никольченко Ю.М. Вказана праця. – Рис. 89, – 1,3.

99. Каргер М.К. Древний Київ. – М.– Л. 1958. Т.1. – Табл. LVIII; Харламов В.О., Трофименко Г.В. Нові дослідження Воскресенської церкви в Переяслові-Хмельницькому. //Археологія 1992. -№3. – С.133-138. Рис.2.В; Никольченко Ю.М. Історія й культура літописного Дорогобужа. //Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської Наукової Конференції «Велика Волинь». – Хмельницький – Стара Синява – Любар, 2000. – Т.20.– С. 62-71. Рис. 4, -1-7; Гончаров В.К. Вказана праця. – табл. XXI,-4; Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Вказана праця. – Табл. XXVI, -15,16; Николаевская Т.Н. Городище Слободка XII-XIII вв.– М.:1997. Рис. 75,-1; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIVст.). – К. 1982. Рис. 4, -2 -7.

100. Альфьоров О. До питання про рід Болохівських князів та їх геральдику.//Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської Наукової Конференції «Велика Волинь». – Хмельницький – Стара Синява – Любар, 2000. – С. 85-90. Рис. 6.

РОЗДІЛ VI

РЕЧОВІ СКАРБИ

Під час археологічних досліджень 1997-2003 років на території Північної площадки, яка є дитинцем літописного Губина, було виявлено кілька речових скарбів. Подаємо умови знаходження і опис речей, що входили до складу цих скарбів. (Рис.96).

Речовий скарб №1 було виявлено у літньому польовому сезоні 1997 року під час дослідження двоповерхового житла зрубного типу. Розмір зрубу 3,2х3 м. Сліди від стін простежено за фундаментними ровиками – заглибленнями із залишками спалених дерев'яних колод зрубу. Нижній поверх приміщення обігрівали дві глинобитні печі. Другий поверх зрубного будинку був представлений рештками міжповерхового перекриття, на якому лежали залишки перевернутої глинобитної печі. У східній частині цієї печі і був знайдений скарб.

До складу цього скарбу входять три різноманітні гарнітури срібних прикрас, що відносяться до головного убору. Це комплект з 11-ти скроневих кілець, один кінець яких загнуто у петлю, розплющено і скручено у трубочку, а другий – має тупе заокруглення. Другий комплект складається з 5-ти персноподібних прикрас, кінці яких майже стулені, заходячи один за один. До третього комплекту належить 2 сережки київського типу. Збереглися тільки самі їх кільця, а намистини сережок втрачені. Загальна вага речей цього скарбу – 50г 910 мг. (Рис.97,98).

Речовий скарб №2. було відкрито влітку того ж 1997 року в кліті №1, розташованій у самій крайній північно – західній частині Північної площадки (на території дитинця). Рештки вказаної кліті наче нависали над урвищем правого високого берега р. Случ. Від кліті збереглися рештки двох стін, спалені дубові колоди яких зафіксовані на висоту чотирьох нижніх вінець. Кліть мала, розмір 3,2х2 м, у кутній частині споруди колоди були зв'язані за технікою врубки “в руські вугли”. На висоті 0,75 м від основи кліті були виявлені залишки верхнього перекриття (стелі) споруди. Це шар перепаленої глини і каміння разом зі спаленими брусами товщиною 0,4 м. У верхній частині цього шару, поблизу північ-

но – західного кута, при розчистці і було виявлено речовий скарб.

До складу цього скарбу входять: срібний колт і частина ланцюга – рясни. Колт належить до типу великих. Його діаметр 5,5 см. Навколо щитків – стулок колт прикрашено 14-ма порожнистими кульками, основи яких уміло вмонтовано в місця стикування щитків. Верхня частина колта має виїмку, обмежену з обох боків трубковидними петлями для з'єднання з дужкою, яка на жаль, відсутня. Поверхні лицьової і зворотної боків опуклих щитків мають на собі орнамент. Останній складається з серцеподібних зображень, нанесених технікою чорніння. Частина ланцюга – рясни складається з 7-ми черепашковидних бляшок, які з'єднані за допомогою шарнірів. Кожна бляшка виготовлена із двох тоненьких спаяних срібних пластинок. Лицьова їх сторона округло – опукла, а зворотна – рівна. Кінцеві бляшки рясен, на жаль, відсутні. Загальна вага речей цього скарбу – 25г. 030 мг. (Рис.99,100,101).

Речовий скарб №3. У літньому польовому сезоні 2001 р. під час розкопок на ділянці XVIII, у північно – східній частині Північної площадки, у порожнистій кліті 7 було виявлено 3-й речовий скарб. У процесі досліджень на глибині 0,7 м від внутрішнього схилу валу, у північній стінці, було зафіксовано горілі дубові колоди завтовшки 0,15 – 0,20 м, які, очевидно, мали продовження й перекривали в давнину кліті 6-8. Над ними знаходилися рештки перекриття кліті. У товщі цього шару (0,35–0,40 м) було виявлено глину й скупчення каменю разом із фрагментами спалених брусів. Безпосередньо ж у кліті 7 збереглися й були розчищені на глибині 1,15 – 1,20 м від внутрішнього схилу валу горілі дубові колоди, зв'язані технікою врубки “в руські вугли”. Судячи з решток поздовжньої та поперечної стін, розмір кліті становив 3х3,2 м. Дубові колоди у кліті збереглися на висоту двох нижніх вінець (0,35-0,40 м). Долівка господарського приміщення була глиняною зі щільним шаром підмазки зверху. На долівці, як і в сусідніх частково розкритих клітях (6,8), було виявлено цілі й фрагментовані кераміч-

ні давньоруські горщики кінця XII – першої половини XIII ст. Крім кераміки тут трапилися й інші знахідки – вироби із заліза, фрагменти скляних браслетів.

Першим “сигналом” про наявність речового скарбу були знахідки двох срібних скроневих кілець півторавиткового типу на глибині 1,18 м від денної поверхні внутрішнього схилу валу. Під час подальшого розчищення в тому самому місці, але вже на глибині 1,2 м було виявлено ямку овальної в плані форми (0,3х0,6м), в якій і знаходився речовий скарб. З розчищенням вмісту ямки з’ясувалося, що речі скарбу було поміщено в шкіряну торбинку, від якої залишилися окремі перетлілі часточки шкіри. З’ясовано також, що частина речей скарбу була, крім того, загорнута в тканину, відбитки якої збереглися на двох срібних кільцях і на дужці одного з колтів. Під час вивчення цих відбитків під мікроскопом з’ясовано, що тканина була полотняного переплетення¹ (Рис.102,103).

Речовий скарб складається з двох наборів (гарнітурів) жіночих прикрас.

Перший набір (гарнітур)

1. *Колт срібний*. Належить до типу великих колтів. Він складається з двох округлих опуклих стулок щитка, облямованого навколо 12 порожнистими кульками. Основи декоративних кульок вмонтовані в гнізда в місці стикування щитків. У верхній частині колта є виїмка, яка з обох боків обмежена трубкоподібними петлями. В отвори петель вставлено напівкруглу дужку. На поверхні щитка є зображення грифона з широко розтавленими крилами й широкими лапами, виконане технікою тиснення по матриці та гравірування на фоні чорніння. Права передня лапа піднята догори. Голова грифона повернута наліво. Увесь малюнок подано на фоні декоративного плетива з лівого боку від зображення. Зображення вигравіровано з високою якістю. На зворотному боці, на щитку, - аналогічне зображення грифона, але з головою, повернутою направо.

Діаметр колта 5,8 см; діаметр щитка 3,8 см; діаметр дужки 2 см; діаметр кульок 8 мм. Маса колта 15г 800 мг. (Рис. 104,-1-9; 105,-1,2).

2. *Колт срібний*. Належить, як і перший, до типу великих колтів. Щиток так само облямовано навколо 12 порожнистими кульками, які вмонтовано у гнізда в місці стикуван-

ня щитків. Верхня виїмка обмежена з обох боків трубкоподібними петлями, в отвори яких вставлено напівкруглу дужку. На поверхні щитка зображено грифона технікою тиснення та гравірування на фоні чорніння. Грифона подано з широко розтавленими крилами, широкими лапами. Права передня лапа піднята догори. Голова грифона повернута направо. Декоративне плетиво показано з лівого боку від зображення. Гравірування, як і на першому колті, - високої якості. На зворотному пошкодженому боці щитка – аналогічне зображення грифона. Декоративне плетиво знаходиться з лівого боку від зображення.

Під час лабораторного вивчення й розчищення в середині стулок цього колта було виявлено невеличкий джгут волосся.

Діаметр колта 5,8 см; діаметр щитка 3,8 см; діаметр дужки 2 см; діаметр кульок 8 мм. Маса колта 15г 710 мг (Рис.104,-3,4; 105,-3,4).

3. *Браслет срібний*, пластинчастий, з вулькими кінцями, що заходять один за одного. Діаметр браслета 6,2 см. Ширина пластини, з якої його виготовлено, 1,1 см. У місцях вузьких кінців ширина пластини зменшується від 6 до 2 мм. Товщина пластини 2,5 мм. На зовнішній стороні виробу помітні залишки (сліди) лінійного (чорненого) орнаменту.

Маса браслета 24г 930 мг (Рис.104,-9).

4. *Срібна сережка* київського типу складається з дрютяного кільця, на яке нанизані три ажурні кулясті намистини. Діаметр дрютяного кільця 3,3 см. Товщина дроту 1 мм. Діаметр ажурних кульок – намистин – 8 мм, висота – 8 мм. Поверхня кулястих намистин прикрашена зерню й сканню. Вони закріплені на кільці за допомогою двох тонких дрютяних спіралей.

Маса сережки 5г 530 мг (Рис.104-5).

5. *Срібне кільце (каблучка)* виготовлено з пластини, кінця якої заходять один за одного. Діаметр кільця 2,3 см. Ширина пластини 8 мм. У місцях вузьких кінців ширина пластини зменшується від 4 до 2 мм. Товщина пластини 1,5 – 2 мм. Маса кільця (каблучки) 12г 840 мг (Рис.104,-7,8).

6. *Срібне кільце (каблучка)* виготовлене з пластини, кінці якої заходять один за одного. Діаметр кільця 2,3 см. Ширина пластини, з якої виготовлене кільце, - 8 мм. У місцях вузьких кінців ширина пластини зменшується від 4 до 2 мм. Товщина пластини 1,5 – 2 мм.

Маса кільця (каблучки) 15г 832 мг (Рис.104,-8).

7. *Перстень срібний з майже шестигранним щитком*. На щитку по периметру гравіруванням й чорнінням показано контурну лінію. У центрі щитка вигравірувано букву (літеру) “Н”.

Діаметр персня 2,1 см. Діаметр щитка 1,3 – 1,4 см. Товщина пластини, з якої виготовлено перстень, 1 – 1,5 мм. Маса персня – 3г 870 мг (Рис.104,-6).

8. *Срібні дротяні кільця – підвіски* півторавиткового типу зі сплюснутими й закрученими трубкою кінцями. Усього півторавиткових кілець у гарнітурі – 12. На одному з кілець є дві мініатюрні насічки в кінці спіралі. (Рис. 104,-5).

Діаметр кілець – 2,2 – 2,3 см. Товщина дроту, з якого їх виготовлено, - 1 – 1,5 мм. Маса кілець від 2г 530 мг до 5г 250 мг. Маса всіх 12 кілець-підвісок – 43г 220 мг.

Отже, перший набір (гарнітур) складається з 19 речей – ювелірних виробів. Загальна маса першого набору (гарнітуру) – 137г 732 мг.

Другий набір (гарнітур)

1. *Колт срібний*, облямований ажурний обідком із дротяних петель вісімкою. Колт складається з двох опуклих округлих стулок, з’єднаних по колу, за яким вмонтовано декоративний обідок. У верхній частині колта є виїмка, яка з обох боків обмежена трубкоподібними петлями. В отвори петель вставлено напівкруглу дужку. На дужці наявні відбитки полотняної тканини. На поверхні щитка є зображення грифона з широко розтавленими крилами й широкими лапами, виконане технікою тиснення по матриці та гравірування на фоні чорніння. Права передня лапа показана піднятою догори. Голова грифона повернута вправо.

Зображення подано на фоні декоративно-го плетива зліва. Якість гравірування трохи гірша, ніж на колтах з першого набору (гарнітуру). На зворотному боці, на щитку, - аналогічне зображення грифона.

Діаметр колта 5,05 см; діаметр щитка 4,12 см; діаметр дужки 2,22 см. Маса колта 11г 900 мг (Рис.106,-1,2; 107,-1,2).

2. *Колт срібний*, облямований ажурним обідком із дротяних петель вісімкою. Колт складається з двох опуклих округлих стулок, з’єднаних по колу, за яким вмонтовано декоративний обідок. Верхня частина, як і в першому колті, має виїмку й трубкоподібні петлі

зі вставленою напівкруглою дужкою. На дужці – відбитки “прикипілих” часток полотняної тканини. На щитку – зображення грифона у тій самій позі, що й на першому колті. Зліва – декоративне плетиво. На зворотному боці, на щитку, - аналогічне зображення грифона (щиток пошкоджений, дужка зігнута).

Діаметр колта 5,02 см; діаметр щитка 4,06 см; діаметр дужки 2,25 см. Маса колта 10г 153 мг (Рис.106,-3,4; 107,-3,4).

3. *Браслет срібний*, витий зі з’єднаними воедино кінцями.

Діаметр браслета 6,2 см; внутрішній діаметр 5,1 см; товщина браслета від 2,04 до 6,02 мм. Маса браслета 28г 60 мг (Рис. 106,-10).

4. *Кільце срібне*, вите й сплюснене на кінцях. Ця каблучка була очищена в лабораторії.

Діаметр кільця 2 см 48 мм; товщина від 1 до 4,05 мм. Маса кільця – каблучки – 5г 83 мг (Рис.106,-9).

5. *Кільце срібне*, вите, аналогічне попередньому. Ця каблучка не очищена та має на собі “прикипілі” частки тканини полотняного переплетення.

Діаметр кільця 2,63 см; товщина – від 2 до 7 мм. Маса кільця-каблучки 7г 580 мг. (Рис.106,-8).

6. *Срібна сережка* київського типу, що складається з дротяного кільця, на яке нанизані три ажурні кулясті намистини.

Поверхня кулястих намистин орнаментована зерню й сканню, що надають їм вигляду квіток з чотирма пелюстками. Намистини закріплені на кільці за допомогою трьох тонких дротяних спіралей. Діаметр дротяного кільця 2,8 см; товщина дроту 1,2 мм; діаметр кулястих намистин 1,02 см; висота 1 см. Маса сережки 4г 580 мг (Рис. 106,-5).

7. *Срібна сережка* київського типу, аналогічна попередній, але пошкоджена (відсутня одна тонка дротяна спіраль).

Орнамент на кулястих намистинах – скань і зернь. Діаметр дротяного кільця 3 см 25 мм; товщина дроту 1,3 мм; діаметр кулястих намистин 1,02 см; висота 1 см. Маса сережки 3г 910 мг (Рис.106,-6).

8. *Перстень срібний* з ромбоподібним щитком. Діаметр персня 2,1 см; сторона ромбоподібного щитка 1,2 см; товщина щитка 3 мм; товщина кільця 1 мм. Маса персня 4г600 мг (Рис.106,-7).

9. *Хрестик натільний* кам’яний - 2x1,4 см. Товщина хрестика 7 мм. У верхній частині хрестик має наскрізний отвір для нитки підвішування. Маса хрестика 2г 630 мг (Рис.106,-12).

10. Срібні дротяні кільця – підвіски півторавиткового типу зі сплюснутими й закрученими трубочкою кінцями. Усього півторавиткових кілець у гарнітурі – 12. На п'ятьох кільцях наприкінці спіралей наявні по 1 – 3 мініатюрні насічки. Діаметр кілець 2,2 – 2,5 см; товщина дроту, з якого їх виготовлено, – 1,08 – 1,10 мм. Маса кілець від 2г 940 мг до 5г 120 мг. Маса всіх 12 кілець – підвісок – 49г 784 мг (Рис.106,-11).

Другий набір (гарнітур) складається з 21 ювелірного виробу. Загальна маса другого набору (гарнітуру) – 128г280 мг.

Загальна кількість ювелірних виробів у складі Губинського речового скарбу – 40. Загальна маса обох наборів (гарнітурів) речового скарбу – 266г 012 мг.

Описані гарнітури ювелірних виробів речового скарбу №3 належали, очевидно, двом представницям боярської верхівки. Ураховуючи повідомлення літопису про спалення Губина в 1241 р.², можна пропустити, що саме на той рік припадає приховування (закупання) коштовностей.

За стилем оформлення гарнітури мають як спільні риси, так і деякі відмінності. До спільних рис належить наявність одних і тих самих ювелірних виробів (колти, сережки київського типу, півтора виткові кільця-підвіски). Разом з цим колти першого й другого гарнітурів відрізняються своїм зовнішнім оформленням (облямовані кульками в першому наборі та ажурним обідком із дротяних петель вісімкою – у другому). Браслет і кільця-каблучки з першого гарнітуру виготовлені зі срібних кованих пластин, а кільця – каблучки з другого гарнітуру належать до типу витих.

Спільними для обох гарнітурів є зображення грифонів на колтах. Серед ювелірних виробів Болохівської землі переважають колти з геометрично – рослинним орнаментом, а також із зображенням птаха, двох птахів і криноподібного символу і т.п.³. Дві пари колтів із зображенням грифонів із Губинського скарбу 2001 р. перегукуються з подібними виробами, які походять із давньоруського Звягеля на Случі⁴.

Зазначені знахідки колтів Болохівської землі із зображенням грифонів мають аналогії серед ювелірних прикрас Київської та Чернігівської земель. У Києві, наприклад, у речовому скарбі 74, виявленому в 1909 р. на садибі Десятинної церкви, був колт з ажурним обідком із зображенням грифона на ли-

цьовому боці щитка, а на зворотному – представлено малюнок плетива⁵. У речовому скарбі 103, відкритому в 1903 р. у мурі Київського Михайлівського монастиря, була наявна пара срібних колтів з ажурним обідком. На щитках цих колтів на чорненому фоні – зображення грифона⁶. Два срібні колти, облямовані кульками, і з зображенням грифонів на щитках походять із Чернігова⁷.

Обрамлення колтів із Губинського речового скарбу №3 та інших скарбів з території Болохівської землі оформлені як у вигляді порожнистих кульок, так і ажурним обідком із дротяних петель⁸. Ця традиція характерна для Південно – Західної Русі, а також для інших її регіонів. Такі обрамлення колтів відомі в Києві, Чернігові, на Волині⁹. Представлені вони на північному сході та північному заході Русі¹⁰. Б.О.Рибаков відзначає досить своєрідні підвіски з сильно стилізованими зображеннями грифонів, що виявлені в Новгороді в культурних шарах початку XIII ст.¹¹ Дослідник констатує, що на межі XII-XIII ст. грифони стали улюбленими сюжетами міських прикрас у Середньому Подніпров'ї¹². Відомі вони і в інших регіонах Русі¹³.

Цікавою в оформленні губинських колтів є й наявність плетива, що мало, очевидно, не тільки декоративне, а й певне магічне значення. Б.О.Рибаков зазначає, що вузол із плетива можна пов'язувати з семантичною ідеєю коренів рослин¹⁴. Узагалі плетиво як елемент декору широко використовували в різних землях Київської Русі. Зображення плетива фігурують як на широких браслетах – наручнях, так і на колтах¹⁵. Срібні браслети – наручні з символічними зображеннями віл – русалок, птахів, грифонів і плетива відомі досить широко – від Рязані до Твері та від Володимира на Клязьмі до прикарпатської Галицької землі, тобто скрізь, де були заховані речові скарби 1237 – 1241 рр.¹⁶.

Звичайні плоскі та виті браслети й кільця – каблучки, представлені в Губинському скарбі, мають надзвичайно широкий територіальний діапазон – від Південно – Західної до Північно – Західної Русі¹⁷. Те саме стосується й поширення в різних землях Русі срібних сережок київського типу¹⁸.

Разом з тим матеріали скарбу №3 засвідчують наявність певних місцевих традицій у виготовленні ювелірних прикрас XII-XIII ст. Ідеться, передусім, про півторавиткові скроневі кільця – підвіски, що широко відомі на території Волино – Подільського порубіжжя

в період функціонування “болохівських гравців”. Мають свої окремі особливості й колти з речових скарбів Болохівської землі. А на городищі під Шепетівкою знайдено дві бронзові матриці для тиснення колтів.

Поверхня однієї з матриць укрита сіткою дрібних тріщин від ударів, що свідчить про багаторазове її використання¹⁹. Виявлені на болохівських городищах й інші інструменти ювелірів (щипчики, пінцети, лячки, тигли, ваги)²⁰.

Речовий скарб №4. Скарб було відкрито під час літнього польового сезону 2002 р. Його виявлено у порожнистій клітці №9. Ця кліть являла собою спалений дерев'яний зруб розміром 3,58x2,68 м. Рештки зруба простежено на висоту одного ряду нижніх вінець. Долівка клітці – глинобитна. З її поверхні під час розчистки зібрали дві залізні скоби і роздушений керамічний посуд XII-XIII ст.

На долівці цієї клітці було знайдено речовий скарб. До складу вказаного скарбу входять 30 срібних дротяних скроневи́х підвіски, 1 підвіска – лунниця, 4 підвіски – медальйони, 2 скляні і 1 керамічна намистини та 9 ажурних намистин, орнаментованих зерню. Серед речей цього скарбу наявне 1 срібне кільце – каблучка. Подаємо детальний опис речей скарбу у зв'язку з їх функціональним призначенням. (Рис. 108,109,110).

Прикраси головного убору

1. Кільця з вушками, кінці яких направлені в одну сторону закруту – 9 екз. Їх розміри: внутрішній діаметр 1,9 – 2,1 см, товщина дроту, з якого вони виготовлені 1,5 – 2 мм, довжина (розвертка) від 12 до 15 см. Із 9 кілець – 5 мають вушко округлої форми, а 4 – вісімкоподібної. Середня вага 2,8 г.

2. Кільця з вушками, кінці яких направлені у протилежні сторони закруту – 4 екз. Їх розміри: внутрішній діаметр 1,6 – 2 см, товщина дроту з якого вони виготовлені 1,8 – 2 мм, довжина (розвертка) від 9,5 до 17 см. Середня вага 2,8 г.

3. Кільця із заокругленими кінцями які направлені в одну сторону закруту – 5 екз. Їх розміри: внутрішній діаметр 1,7 – 2 см., товщина дроту з якого вони виготовлені 0,6 – 1,8 мм, довжина (розвертка) від 10,5 до 14 см. Середня вага 2,6 г.

4. Кільця із заокругленими кінцями, які направлені в різні сторони закруту – 12 екз. Їх розміри: внутрішній діаметр 1,65 – 2,2 см,

товщина дроту з якого вони виготовлені, 1-2 мм, довжина (розвертка) від 8 см до 10,5 см. Середня вага 2,5 г. Загальна вага 30 скроневи́х кілець – підвісок 86 г 810 мг.

Намисто

1. Лунниця виготовлена із бронзи технікою лиття. Вона являє собою широкої пластину у вигляді півмісяця. Її поверхня в деяких місцях вкрита псевдозерню, майже по контуру проходить валикоподібна лінія. Розміри лунниці. Ширина 4,7 см, висота 4 см, товщина 2 мм, вага 15г 300 мг. У верхній частині прикраса має округле вушко для підвішування.

2. Бронзові підвіски - медальйони 4 екз. Вони мають одностороннє зображення, різняться між собою за розмірами та декором. а) Медальйон 1. Його розміри: діаметр 2,9 см, висота 3,45 см, вага 9г 760 мг. Малюнок виконано псевдозерню, у центрі схематично зображено сонце, проміння якого замкнено шестикутною розеткою з роз'єднаними сторонами. Навколо неї розміщені 12 кульок, кожна сторона розетки з'єднує по 2 кульки. Контури медальйона обмежено двома рельєфними лініями, які завершуються біля вушка. Діаметр отвору вушка 2 мм. На поверхні медальйона залишилися незначні сліди позолоти.

б) Медальйон 2. Його розміри: діаметр 2,9 см, висота 3,5 см, вага 9г 260 мг. Малюнок виконано аналогічно першому. Різниця лише в тому, що розетка другого медальйону має замкнуті сторони. На поверхні також помітні сліди позолоти.

в) Медальйон 3. Його розміри: діаметр 2,63 см, висота 3,2 см, вага 8г 680 мг. Малюнок аналогічний 1 і 2, але якість лиття гірше перших. Позолота тут збереглася краще.

г) Медальйон 4. Його розміри: діаметр 2,75 см, висота 3,34 см, вага 10г 430 мг. Сюжет малюнка аналогічний 3 -му. На поверхні збереглися незначні сліди позолоти.

Ажурні намистини металеві – 9 екз.

Вони мають форму ажурних циліндрів порожнистого типу зроблених з бронзових дротин, проміжки між ними з'єднані зерню. Їх розміри: довжина – 2-2,5 см, діаметр 2,2 – 2,4 см, вага від 5г 160 мг до 10г 680 мг. Діаметр дроту для нанизування у разки 2 мм. Загальна вага 9 намистин 81г 510 мг.

Намистинки скляні – 2 екз.

Їх розміри: діаметр першої – 1,6 см, діаметр отвору 7 мм, вага 4г 320 мг. Діаметр другої – 1,3 см, діаметр отвору – 4 мм, вага 1г 800 мг.

Керамічна намистинка – 1

Її розміри: діаметр 1 см, діаметр отвору – 5 мм, вага 2г 220 мг.

Наручний убір

Срібне кільце (каблучка) виготовлена з пластини, кінці якої заходять один за один. Внутрішній діаметр кільця 1,83 см, ширина пластинки, з якої виготовлене кільце, 6,8 мм. У місцях вузьких кінців ширина пластини зменшується від 6,5 мм до 3,5 мм. Товщина пластини 1,5 мм. Вага 5г 260 мг.

Загальна вага речей цього скарбу – 235г 350 мг.

Отже, у скарбі №4 наявні жіночі прикраси головного убору (дротяні срібні скроневі кільця), комплект нагрудних прикрас (металеві ажурні намистини, круглі підвіски типу медальйонів і підвіска – лунниця, скляні і керамічна намистини). Присутнє у складі скарбу і срібне кільце – каблучка.

Речі вказаного скарбу знаходять аналоги серед старожитностей Русі XII – XIII ст. Зокрема, серед комплекту нагрудних прикрас є ажурні металеві намистини, вкриті зерню. Вони мають, очевидно, київське походження.²¹ Поширені в різних регіонах Русі і підвіски – лунниці, аналогічні виявлені у скарбі²². Підвіски типу медальйонів із скарбу також мають аналогії в різних давньоруських землях XI-XIII ст.²³ Те ж саме можна сказати і стосовно аналогій срібній каблучці із скарбу №4.

Речовий скарб №5.

Його було виявлено у літньому польовому сезоні 1997 року на ділянці VI серед решток обгорілих дерев'яних конструкцій на глибині 0,75 – 0,80 м. Цей скарб своєрідний, бо представлений однією річчю – великим бронзовим хрестом – енкалпіоном. При камеральній обробці з'ясувалося, що на поверхні хреста збереглися частини полотняної тканини. Це дає підстави вважати, що хрест – енкалпіон був спеціально загорнутий у тканину і прихований. (Рис. 111,112).

Це чотирикінцевий хрест – складень з прямокутним перехрестям. На одній стороні його є зображення Божої Матері, яка тримає на лівій руці немовля. На кінцях хреста – нечітке зображення святих у медальйонах. На другій створці – розп'яття Ісуса Христа і аналогічні зображення святих у медальйонах.

Розміри хреста - енкалпіона. Висота 11,65 см; ширина – 7,01 см. Вага речі – 90г 580 мг.

За сюжетом і технікою виготовлення ана-

логічний хрест – енкалпіон знайдено у 1962 році в культурному шарі XIII ст. Мстиславського городища²⁴. Подібний хрест – складень зберігається у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею і походить він з розкопок болохівського городища в околицях Теліженець. Аналогічний хрест XII – XIII ст. є у колекції матеріалів середньовічного Корсуня²⁵.

Матеріали досліджень засвідчують наявність хрестів – енкалпіонів і серед деяких інших речових скарбів Середнього Подніпров'я²⁶.

Загалом же матеріали речових скарбів літописного Губина, разом із скарбами, виявленими в інших осередках Болохівської землі XII – XIII ст., засвідчують високий рівень розвитку ювелірного виробництва. Ювелірне виробництво Болохівської землі ввібрало і відповідним чином розвинуло традиції майстрів – ювелірів Києва, Чернігова і Галицько – Волинського князівства. Разом із загальноруськими традиціями, ювелірні вироби Болохівської землі свідчать і про існування місцевої ювелірної “школи”, що знайшло своє відображення у серії срібних кілець головного убору, а також у окремих елементах орнаменталізації колтів, у виготовленні та орнаменталізації кілець – каблучок і браслетів.

ПРИМІТКИ:

1. Міхеєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи. – Харків, 2000. – С.148.
2. Літопис Руський. – С.399.
3. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі... – С.65,66,68,80,81 – 83, 102,104.
4. Звіздецький Б.А. Стародавній // Звягель древній і вічно молодий. – Новоград-Волинський, 1995. – С.11-13; Його ж. Скарб, знайдений у стародавньому Звяглі //Україна. Наука і культура. – 1994. – Вип. 28,29. – С.162-165. Автори вдячні Р.Д.Михайлові за вказівку на згадане видання.
5. Корзухина Г.Ф. Русские клады. – М.; Л., 1954. – С.110. – Табл. XXXI, 1-2.
6. Там само. – С.120. – Табл. XLI, 1-2.
7. История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1951. – Т.2. – С.428. – Рис.211, 1.
8. Піскова Г.О. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – Вип..61. – С.16-17. – Рис.1,8,9; С.19. – Рис.2,5; С.20. – Рис.3,5,6; С.21. – Рис. 4,1,2; С.22. – Рис. 5,5; С.24. – Рис.6, 11,12; С.26. – Рис. 7, 6, 7; С.28. – Рис.9; Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – С.53. – Рис.24; С.61.- Рис.35; С.66. – Рис.39,1; С.68.- Рис. 41; С.95. – Рис.62; С.96. – Рис.63,64.

9. Корзухина Г.Ф. Зазн.праця. – С.110,120; История культуры Древней Руси. – С.428; Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002. – С.260. – Рис.32,5.
10. Корзухина Г.Ф. Зазн.праця. – С.138,140,141,144, - Табл.LX, 3 та ін.
11. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С.622.
12. Там само. – С.622.
13. Там само. – С.623. – Рис.110.
14. Там само. – С.624.
15. Там само. – С.698,699,708,709,711.
16. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – С.696; Його ж. Русское прикладное искусство X-XIII веков. – Л., 1971. – С.16, 17, 39, 40, 42, 102, 104, 108, 109, 110,113.
17. Корзухина Г.Ф. Зазн.праця. – Табл. V, IX,X,XI, XIII,XIV, XXIII,XXX-XXXII,LXII.
18. Там само. -Табл. XXIX, XXX, XXXI, XXXIII, XXXV – XXXVII, XLIV, XLV та ін.
19. Піскова Г.О. Зазн.праця. – С.32-33.
20. Там само.
21. Корзухина Г.Ф. Вказ.праця. – Табл. XXIX, - 7-10.
22. Там само. – Табл. VII.- 14-15; Табл. VIII. – 32, 34;
23. Там само. – Табл. XXV. – 12; Табл. XXXIV, - 9.
24. Алексеев Л.В. Мелкое художественное литье в некоторых западнорусских землях (кресты и иконки Белоруссии) // Советская археология, - 1974. - №3, - С.210, рис.4. – 1,2.
25. Корзухина Г.Ф. О памятниках “Корсунского” дела на Руси // Византийский временник, - Т.XIV, - М., 1958. – С.129. – табл. II. – 2а,2б.
26. Корзухина Г.Ф. Русские клады, - М-Л, 1954. – Табл. XLIX, - 4-5; табл. L. – 12.

РОЗДІЛ VII

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА

У літньому сезоні 2002 року вдалося виявити залишки могильника. Він знаходиться в урочищі “Могили”, на правому березі р.Ладижки, неподалеку від її впадіння у р. Случ. Відстань від городища до території могильника 80 м у північно-східному напрямі. Могильник займає природне підвищення над заплавою правого берега р.Ладижки. Це підвищення простягнулось вздовж течії річки на 150 м. Висота його над літнім рівнем води у річці – 8 м. Нашу увагу вказане урочище привернуло, перш за все, у зв’язку з його назвою. Разом з цим, місцеве населення повідомляло, що під час оранки тут на поверхню потрапляють окремі людські кістки. (Рис. 117,118).

Наш розкоп площею 284 м² було поставлено в напрямку з півдня на північ і розбито відповідно на 2-х метрові квадрати. По лінії північ-південь на плані розкопу поставлені цифрові позначки: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. А по лінії захід-схід – позначки: А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, І. Дослідження показали, що верхній шар підвищення, на якому розташовано могильник, на протязі дуже тривалого часу зсувався. А щорічна оранка сприяла руйнуванню могильника. Таким чином, відкриті у 2002 році залишки захоронень-трупокладень виявилися на досить незначній глибині в середньому до 0,60 м. Відзначимо також, що на поверхні та при знятті культурного шару траплялись черепки трипільської і давньоруської кераміки. (Рис.119).

Поховання № 1. (Рис. 120,-1; 121) було виявлено на межі квадратів 4, 5, 6,- ГД. Коричнево-чорна пляма верхньої частини могильної ями була простежена тут на глибині 0,35 – 0,40 м. від сучасної поверхні ґрунту. Яма мала прямокутну у плані форму 1,8x1, 4 м. На глибині 0,6 м від сучасної поверхні у ямі було виявлено шар спаленини, а також обкурені шматки каміння. Трапилися і окремі кістки (людини). На глибині 0,8-0,9 м від сучасної поверхні в основі південної половини могильної ями було розчищено чотири ямки діаметром 8-10 см. і глибиною 5-13 см. У північній частині – простежено п’ять ямок діаметром 8-

12 см. і глибиною 5-18 см. (Рис.120,-1; 121). Складається враження, що це потривожене (перекопане) поховання у пізніший час. Тому контури ями досить чітко простежені. Вони добре виділялись своїм заповненням.

Поховання №2. було виявлено на площі квадрату 7-Г. Його рештки знаходились на глибині 0,25-0,30 м. від сучасної поверхні ґрунту. Контури поховальної ями виявити не вдалося, оскільки вона разом з основною частиною кістяка була розорена. На місці лишився потрощений череп і плечева кістка.

Поховання №3. (Рис.120,-2; 122) відкрито на межі квадратів 8-Д Е на глибині 0,4 м. від сучасної поверхні ґрунту. Контури поховальної ями простежити не вдалось. Кістяк чоловіка лежав головою на захід. Кістки грудної клітки майже не збереглися. Кістки рук – в районі живота. Кістки ніг лежали в анатомічному порядку, за виключенням кісток стоп і пальців, які не збереглися.

Поховання №4. (Рис. 123,-1; 124). Виявлено на місці квадратів 7,8-І. на глибині 0,22 м від сучасної поверхні ґрунту. Судячи з наявності двох кістяків, які лежали на одному рівні на дні ями, що виділялася темним кольором, можна думати, що це парне поховання. Обидва кістяки – чоловічий і жіночий (зліва) були орієнтовані головами на захід з деяким відхиленням на північний схід, що можна пояснити відповідною порою року, коли було здійснене парне поховання. Кістяки збереглися відносно непогано. У чоловічому похованні кістки рук лежали: одна на грудях, друга в районі живота. У жіночому похованні кістки рук лежали витягнутими в районі таза. Кістки стоп і пальців в обох захороненнях збереглися тільки частково.

Поховання №5. (Рис. 123,-2; 125). Виявлено на місці квадратів 8,9 – Е Ж на глибині 0,45 м від сучасної поверхні ґрунту. На одному рівні тут відкрито два кістяки: жіночий і чоловічий (зліва). З правого боку, неподалік черепа і ліктьових кісток чоловіка, лежало два камені. Обидва кістяки орієнтовані головами на захід. Кістки рук жіночого знаходились вздовж тулова. В чоловічому захороненні кістки рук лежали в районі таза. Кістки

стоп і пальців в обох захороненнях цього парного поховання збереглися тільки частково.

Поховання №6. (Рис. 123,-2; 126). Виявлено південніше парного поховання №5. Воно знаходилося на місці квадратів 9,10 – Е Ж . Воно було відкрито на глибині 0,55 – 0,60 м. від сучасної поверхні ґрунту. Чоловічий кістяк лежав головою на захід. Кістки рук знаходилися у нижній частині живота. Кістки стоп і пальців збереглися тільки частково.

Поховання №7. (Рис. 127,-1; 128). Виявлено у квадратах 8,9 – Г Д на глибині 0,30-0,35 м. від сучасної поверхні ґрунту. Чоловічий кістяк лежав головою на захід з деяким відхиленням в бік північного сходу. Кістки рук знаходилися у нижній частині живота. Кістки стоп і пальців збереглися тільки частково.

Поховання №8. (Рис.127,-2; 129). Виявлено у квадраті 9-І. на глибині 0,30 – 0,35 м від сучасної поверхні ґрунту. Кістяк чоловіка лежав головою на захід. Кістки рук знаходилися на животі. Кістки стоп і пальців збереглися тільки частково.

Поховання №9. (Рис.127,-2; 129) Виявлено у квадраті 9-І. Воно знаходилося південніше, майже поруч з похованням №8. Тут вдалося простежити контури могильної ями, дно якої знаходилося на глибині 0,5 м. від сучасної поверхні ґрунту. У ямі 2,2х 0,8 м. лежав чоловічий кістяк, орієнтований головою на захід з деяким відхиленням в бік північного сходу. Кістяк цього захоронення зберігся не повністю. Зокрема, кістки таза і ребер не виявлені. Череп і кістки ніг лежали в анатомічному порядку. Кістки стоп і пальців збереглися тільки частково. Складається враження, що похований був убитий і тіло його було частинами складено і покладено у поховальну яму. Простежено, що права берцова кістка у верхній частині була перерубана, а ліва берцова кістка у верхній частині була переломана.

У квадратах 4,5 – Д Е та 6- Е Ж були виявлені ями. (Рис. 129)

Яма №1 була овальною в плані за формою 2,3х1,8 м. Вона мала уступ глибиною 0,5 м. від сучасної поверхні ґрунту, що простежений по всьому її периметру. У північній частині ями було заглиблення сегментоподібної форми 1,4х0,8 м, яке йшло до дна на 1,0 м. від сучасної поверхні ґрунту. У південній частині ями було ще одне заглиблення майже овальної форми 1,3х0,85 м., яке було опущено до дна глибиною 1,3 м. від сучасної поверхні ґрунту. На різних глибинах в ямі від 0,8

до 1,3 м. трапилися черепки трипільської кераміки. Крім того, простежені шматки глиняної обмазки і кістки тварин. Отже, цю яму можна пов'язувати з рештками поселення трипільської культури.

Яма №2 була в плані овальної форми 1,6х1,3 м. У східній частині вона мала сегментовидний уступ 1,2х0,3 м. заглиблений на 0,5 м. від сучасної поверхні. Решта площі цієї ями була опущена на глибину 0,8 м. від сучасної поверхні ґрунту. У цій ямі, як і у ямі №1, на глибині 0,8 м. були виявлені окремі фрагменти трипільського керамічного посуду.

Отже, на місці могильника, як і на площі Губинського городища XII-XIII ст., простежено залишки трипільського поселення.

Таким чином на могильнику було відкрито 2 ями трипільської культури і 9 поховань. Із них: - 3 поховання збереглися частково (Пох.1,2,9);

- 2 поховання парних (Пох.4,5);

- 6 поховань чоловічих (Пох.3-8), для них характерні положення рук на рівні груді і живота;

- 2 поховання жіночих (положення рук в районі таза);

- Орієнтація кістяків головою на захід (Пох.3,5,6).

- З деякими відхиленнями на північний схід. (Пох.4,7,8).

- Усі поховання безінвентарні.

На площі могильника у квадратах : Д-5, Е-4, Ж-3,4, Д Е-4 на глибинах від 0,3 до 0,6 м. були виявлені фрагменти гончарного давньоруського посуду XII-XIII ст. Це означає, що функціонування могильника найвірогідніше припадає на XII-XIII ст., тобто, що могильник є синхронним до Губинського городища XII-XIII ст. Цю версію підтверджує обряд захоронень, який повністю співпадає з християнською традицією XII-XIII ст. Всі інгумації орієнтовані за християнським обрядом - головами на захід¹. Відсутність інвентаря безпосередньо в могилах також значною мірою указує на період, коли за канонами християнської релігії заборонялося супроводжувати небіжчиків тими чи іншими побутовими речами². З рештою, поки-що відкрита незначна за площею територія могильника і, можливо, що при подальших дослідженнях буде змога більш точно датувати захоронення – трупопокладення, здійснені із західною орієнтацією, типовою для давньоруських могильників XII-XIII і послідуєчих століть.

І в інших регіонах півдня Русі траплялися ґрунтові поховання із західною орієнтацією, які датуються XII – XIII ст. і не мають супровідного інвентаря. Так, наприклад, в області Степового Подніпров'я кілька таких давньоруських захоронень відкрив у 1954 р. О.В.Бодяньський.³ О.П.Моця, який спеціально вивчає історію населення південно – руських земель IX-XIII ст. за матеріалами поховального обряду, відзначає домінування у XII – XIII ст. звичайних інгумацій, здійснених за християнським обрядом. Частина цих захоронень безінвентарна⁴. Аналогічні спостереження здійснені і при дослідженнях християнських старожитностей на території Північної Буковини⁵.

Таким чином, матеріали Губинського могильника наче вписується у християнські старожитності XII – XIII ст., відомі на території Південно – Західної Русі.

Перед тим, як провести засипку дослідженої частини могильника, разом з громадські-

стю села Губин було організовано молебен - панахиду в пам'ять про людей – християн, залишки яких покояться над правим берегом р. Ладижки, в урочищі Могили. А також було встановлено пам'ятний спеціально виготовлений дубовий хрест з табличкою.

ПРИМІТКИ:

1. Лавров Н.Ф. Религия церковъ // История культуры Древней Руси. – т. II. – М-Л, 1951. – С.77.

2. При дослідженні кладовища в літописному Галичі поряд з багатими захороненнями були і безінвентарні. Див. Пастернак Ярослав. Старий Галич. – Краків – Львів, 1944. – С.150-154.

3. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). – К., 1975. – С.188.

4. Моця О.П. Населення південно – руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К., 1993, - С.6-47.

5. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі верхнього Пруту та середнього Дністра. – Чернівці, 2001, - С.21-45.

РОЗДІЛ VIII

РИСИ ГОСПОДАРСТВА
І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

За свідченнями літопису і даними археологічних досліджень, Болохівська земля розташована у смузі Лісостепу з переходом на півночі в Полісся. Природні умови вказаного регіону Правобережної України були цілком сприятливими для розвитку землеробства і приселищного скотарства. Розгалужена система річок (Горинь, Случ, Тетерів, Південний Буг з їх притоками), безсумнівно, сприяла розвитку осілого землеробського побуту населення. Чимале значення мали і ґрунти вказаного регіону. У лісостеповій частині – це чорноземи, а в поліській – простежується перехід до дерново – підзолистих ґрунтів.¹ Ландшафти Північного Поділля та Південно – Східної Волині характеризуються тісним зв'язком між поширенням глибоких чорноземів і рівнинних місцевостей і навпаки, опідзолених ґрунтів з горбистими місцевостями. Простежується поширення дібров у горбистій місцевості, а також наявність широких заболочених заплавл на ріках². Осілому землеробському побуту населення регіону сприяли і кліматичні умови. Помірно – теплий агро-кліматичний район пов'язаний з Верхньобузькою та Случ – Хоморською височинами, Північний помірний – розташований на північ від Волино – Подільської височини – переважно у Погоринні.³

Матеріали археологічних досліджень Губинського городища показують, що на території Послущя у XII-XIII століттях орне землеробство було досить розвинуте. Серед залізних знарядь орного землеробства один цілий різак – чересло та уламок аналогічного – другого. Довжина вказаних чересел – 51 см, ширина робочої частини леза – 7 см. Масивність вказаних виробів, безсумнівно, засвідчує використання їх у плузі з колісним передком.⁴ Аналогії різакам – череслам Губина маємо серед матеріалів болохівського Теліжинецького городища,⁵ Райковецького городища⁶, а також серед інших давньоруських міст і феодальних замків Південно – Західної Русі – України.⁷ Другою важливою частиною плуга є леміш. Леміші відкриті при розкопках городищ у Рай-

ках,⁸ Колодяжині,⁹ на городищі під Шепетівкою¹⁰ та в інших давньоруських осередках Болохівської землі XII – XIII ст.

До землеробства належать і уламки кількох залізних серпів, виявлених в Губині. Ці знаряддя для збирання врожаю широко відомі серед болохівських старожитностей. Вони виявлені в Теліжинцях, на городищі під Шепетівкою¹¹, на Райковецькому городищі¹², на городищі в Колодяжному,¹³ а також у літописному Дорогобужі.¹⁴

Населення Болохівської землі XII – XIII ст. вирощувало злакові (озимі і ярі), бобові і технічні культури. При розкопках городища над р.Згар виявлені спалені зерна пшениці, проса та ячменю.¹⁵ На Райковецькому городищі, яке загинуло, як і Колодяжинське, під час штурму монголо – татарами у 1241 р., збереглися обгорілі зерна жита, пшениці, ячменю, проса, гороху і конопель.¹⁶ На Колодяжинському городищі під час досліджень зібрані обгорілі зерна жита, ячменю, пшениці, вівса, проса, гороху, маку та конопель.¹⁷ Жителі Губинського городища та навколишніх поселень над річкою Случ у XII – XIII ст., безсумнівно, вирощували злакові, бобові і технічні культури. На полях сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, горох, вику, сочевицю, боби, льон, коноплі. На городах вирощували овочеві культури, а в садах – плодові дерева.¹⁸ На Губинському городищі, як і інших осередках Болохівської землі XII – XIII ст., виявлені круглі кам'яні ротаційні жорна для перемелювання зерна на борошно. Їх розміри: діаметр – 0,40 м; товщина – 0,10 м.

Остеологічні матеріали, виявлені під час археологічних досліджень 1997-2003 років на Губинському городищі, вказують і на певну роль у господарстві болохівців приселищного скотарства. У Губині виявлені кістки великої рогатої худоби, коней, овець, кіз, свиней, собак, домашньої птиці. Цікаво, що кістки великої рогатої худоби складають в Губині 15%, коней – 43%, овець і кіз – 13%, свиней – 17%, собак – 9%, домашньої птиці – 3%.¹⁹

Матеріали, виявлені під час археологічних досліджень у 1997-2003 роках в Губині, засвідчують і відповідну роль ремесел. Про значний розвиток ковальської справи говорять, перш за все, масові знахідки виробів із заліза. Це цвяхи, скоби, частини дверних засувів, навісні замки і ключі до них, ключ від внутрішнього замка, кільця, кресала, ножиці для стрижки овець, вудила, кінські пута, стремена, шпори, наконечники для списів, стріл, пінцет та інші речі. Можна думати, що залізні коси і серпи, виявлені на городищі, також належать до виробів місцевих ковалів. Серед знахідок представлені і знаряддя майстра-коваля. Це залізні долота, пробійник, кліщі і молоток-ручник.

Найбільш чисельну і різноманітну серію речей на Губинському городищі складають керамічні вироби. Поряд з цілими формами посуду (горщики, глечики, мисочки) маємо і велику кількість фрагментів давньоруського посуду XII – XIII ст. За функціональним призначенням керамічний посуд представлений на Губинському городищі піфосоподібними виробами для зберігання зерна та інших їстівних продуктів, кухонним і столовим посудом, очевидно, місцевого виготовлення. На окремих денцях керамічних виробів є клейма. Два з них у формі двозуба, інший – у вигляді кола і т.п. Клейма на денцях – свідчення існування гончарних майстерень. Серед губинських горщиків присутні як волинські, так і галицькі форми, що цілком відповідає географічному, територіальному розміщенню городища на порубіжні володіння волинських і галицьких князів.

Крім того, серед керамічних форм Губинського городища присутні фрагменти привізної амфорної тари, а також окремі уламки посуду із полив'яною поверхнею. Аналогічні полив'яні вироби походять з Києва, Вишгорода, Городська і Воїня.²⁰ Серед керамічних виробів слід відмітити і фрагменти плиток типу плінф, очевидно, місцевого виготовлення.

Важливими для з'ясування соціальної структури населення дитинця літописного Губина є спостереження, проведені при дослідженні жител і порожнистих клітей. З'ясовано, що поряд з одноповерховими будинками на Губинському дитинці функціонували і – двохповерхові. Це особливо яскраво простежено при дослідженні житла №6. При його спорудженні використано не тільки дерево, а й керамічну плитку (плінфу), що вкривала

основу другого поверху. На місці двоповерхового житла №8 так само було виявлено уламки керамічної плитки (плінфи).

Двоповерхові будинки Губинського дитинця, безсумнівно, належали багатим сім'ям феодальної верхівки міста. Це засвідчує супровідний речовий матеріал із житла №6, в якому виявлені дві золоті бляшки – нашивки для одягу або головного убору, залізний ніж, прикрашений золотою інкрустацією, керамічну мисочку з клеймом у вигляді двозуба, а також велику керамічну піфосоподібну посудину. З цього житла походять і чимало залізних виробів, а також уламків скляних браслетів.

Показовим у цьому плані є і двоповерховий будинок (житло №1), на міжповерховому перекритті якого виявлено речовий скарб, який складався з трьох різноманітних гарнитур срібних прикрас, що відносяться до жіночого головного убору.

Спостереження за планіграфією забудови дитинця Губина показують, що житлово – господарські комплекси складали окремі садиби. Отже, садибна система забудови була характерною ознакою літописного Губина. Цікаво, що на території дитинця виявлено житлово-господарську споруду, призначення якої ми визначаємо як пекарню для випічки хліба (житло №7). Отже, у літописному Губині, на його дитинці, крім приватних садиб була і хлібопекарня, продукцією якої користувалося все населення міста.

Важливими для з'ясування соціальної структури Губина є і матеріали досліджених у 1997-2003 роках п'ятнадцяти порожнистих клітей, що входили з внутрішнього боку у конструкцію оборонного валу дитинця. З'ясовано, що переважна більшість вказаних споруд використовувалося як господарські приміщення. Але деякі з них могли бути і житлами. У цих клітях виявлені залишки глинобитних печей і значний побутовий речовий інвентар. З деякими із вказаних порожнистих клітей пов'язані і речові скарби (кліти №1, 7, 9). Відкриті у цих клітях набори різноманітних срібних ювелірних виробів, що відносяться до головного убору та нагрудних жіночих прикрас, яскраво ілюструють приналежність вказаних речових скарбів до феодальної знаті літописного Губина XII – XIII ст.

За ювелірними виробами, відкритими при дослідженні 1997-2003 років, простежуються економічні та культурні зв'язки населення

Губина з Києвом, Галичем, Волинськими землями. При врахуванні речей із скарбу, відкритого на городищі над р. Згар, необхідно мати на увазі і зв'язки жителів Болохівської землі з Черніговом.

Виявлені у Губині і чисельні уламки скляних браслетів. Вони коричневого, фіолетового, синього, зеленого, бірюзового, жовтого кольорів. За технікою виготовлення губинські браслети: з гладкою поверхнею, плоскі, плоскоопуклі, рубчасті і кручені. Є всі підстави вважати, що переважна більшість скляних браслетів потрапила до Губина з Києва.²¹ Але можливо, що якась їх частина має і галицьке походження. Цікавими в цьому плані є залишки склоробної майстерні, яка була відкрита в одній з околиць літописного Галича, на схід від с.Вікторів.²²

Існували, очевидно, і більш далекі в територіальному відношенні зв'язки населення літописного Губина з іншими давньоруськими землями. Показовою у цьому відношенні є висла свинцева печатка, яку було знайдено в Губині влітку 2003 року. Ця висла печатка належить новгородському князю Володимиру Всеволодовичу, сину Всеволода Мстиславича, і датується вона 1136 роком.²³ За даними досліджень В.Л.Яніна, на 1970 р. для домонгольського часу було зафіксовано 746 вислих печаток.²⁴ Що ж до печаток князя Володимира – Іоанна Всеволодовича, то їх на той же рік було відомо 13 екземплярів²⁵. А тепер, після виходу в світ 3 – го тому вказаної праці В.Л.Яніна, таких вислих печаток зафіксовано вже – 25 екземплярів. (Рис.113,114).

За даними родоводу руських князів, Володимир- Іван (?) Всеволодович, син Всеволода Мстиславича, зафіксований у працях Леоніда Махновця²⁶ і Леонтія Войтовича.²⁷ Звертався до імені названого новгородського князя і О.М.Рапов.²⁸

На економічні та культурні зв'язки населення Болохівської землі з країнами Центральної і Західної Європи також указують конкретні археологічні свідчення.²⁹

Про господарство та соціальні відносини в літописному Губині, як і в інших містах, замках і селищах Болохівської землі XII – XIII ст., яскраво промовляють і такі масові знахідки як залізні навісні замки та ключі до них, а також окремі ключі до внутрішніх дверних замків. Про те ж саме говорять і численні залізні дверні навісні – закривки разом з кільцями і без них. Виявлені у Губині і

залізні пута для коней, і великий навісний трубчастий замок разом з ними.

Отже, речовий комплекс з розкопок Губина 1997-2003 років, а також матеріали досліджень інших городищ регіону, яскраво свідчать про те, що населення Болохівської землі XII – XIII ст. належало до суспільств періоду розвинутих феодальних відносин. Матеріали, виявлені на дитинці літописного Губина, є вагомими і переконливими стосовно розвитку соціальної структури болохівського суспільства XII – першої половини XIII ст. Ця структура цілком відповідала тим соціально – політичним подіям, які відбувалися на землях Південно – Західної Русі – України в зазначений період.

Серед згаданих у літописі болохівських “градів” були міста, а також феодальні замки. За своїм територіальним розміщенням літописний Губин знаходився майже у центрі Болохівської землі, поблизу шляху з Києва до Галича (у Послуччі). Хронологічні рамки існування болохівських міст і замків за літописом і даними археології – XII – XIII століття. Найбільш повно і літопис, і археологічні матеріали фіксують функціонування і загибель болохівських “градів” у середині XIII ст., коли в регіоні відбулися з одного боку навали орд Батия, Куремси і Бурундая, а з другого – каральні військові акції проти болохівських сепаратистських правителів Данила Галицького. Військові каральні походи Данила були обумовлені тим, що “..... залишили їх, (болохівських князів), татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони от татар велике сподівання мали”.³⁰

Губин, що згадується в літописі під 1241 р., - один з найбільших болохівських “градів”. Його площа становить 4,6 га. Для порівняння: городище під Шепетівкою займало 3,6 га, Теліжинецьке городище – 3,5 га, Любарське – 2,86 га, Колодязинське – 1,8 га, городище на р.Згар – 1,3 га, Райковецьке – 1,25 га.³¹

Оскільки Губинське городище, на відміну від замків, має чотирьохдольне історико – топографічне планування, то його ми оцінюємо як залишки давньоруського міста XII – XIII ст. За межами укріпленої частини Губина простежені і рештки підгороддя. На фоні великих міст – центрів князівств таких як Київ, Галич та ін. площа літописного Губина порівняно невелика. Але ми виходимо з специфіки Болохівської землі, на якій функціонували

невеликі за площею міста і феодальні замки. Ці міста, в тому числі і Губин, за класифікацією, яку розробив П.П.Толочко, можна віднести до третьої групи. Укріплена площа цих міст дорівнювала від 2,5 до 10 га.³²

Важливо з'ясувати, по-можливості, роль військової дружини в історії Губинського дитинця. На городищі виявлені окремі залізні пластини доспіху – від панциря, наявні також наконечники списів і стріл, залізні шпори дружинника – вершника і стремена верхового коня. Ці матеріали, разом з аналогічними, виявленими на інших городищах Болохівської землі, незаперечно вказують на відповідну роль військової дружини у житті болохівських міст XII – XIII ст.

Дружинники літописного Губина, очевидно, брали участь у керівництві роботами по спорудженню фортифікацій. Зазначимо, що система фортифікацій Губина була добре продумана і реалізована за єдиним планом і у порівняно невеликий проміжок часу, приблизно в один рік бо розтягувати будівництво на кілька років було недоцільно з воєнних міркувань.³³ Дослідники Воїнського городища підраховали, що на будівництві оборонних споруд там повинно було працювати одночасно протягом всього будівельного сезону не менше 2 тисяч чоловік.³⁴ Площа дитинця і посаду у Воїні становила 27,6 га.³⁵ Оскільки площа Губинського городища складає всього 4,6 га, то кількість людей, які споруджували фортифікації, могла бути значно меншою – приблизно 350-400 чоловік. Зрозуміло, що крім військового гарнізону при спорудженні укріплень Губина брала участь більшість жителів міста та його найближчої округи, тобто населення, яке перебувало під владою військово-феодальної адміністрації літописного Губина.

Територіальне розміщення Болохівського князівства, як відомо, досить специфічне. Це регіон, який був розташований на порубіжжі Київщини, Галичини і Волині. Встановити адміністративно-територіальний устрій в середині болохівського суспільства досить складно, оскільки літопис з цього приводу подає одне і до того ж дуже скупе повідомлення. Ідеться про “Меджибожську волость”.³⁶ Виходячи з цього літописного повідомлення, можна думати, що Болохівська земля у XII-XIII ст. була розподілена на волості. У літописній розповіді під 1241 роком зазначено, що Данило Галицький провів каральну військову експедицію проти семи болохівських

міст: “Деревич, Губин і Кобудь, Кудин, Городець, Божський, Дядьков.”³⁷ Можливо, що саме ці міста і були центрами відповідних волостей. На чолі кожної волості міг стояти “князь” (боярин – олігарх). Адже в літописі, коли ідеться про “князів болохівських”, то вони називаються у множині, без вказівки конкретних імен.

Літописний Губин, на нашу думку, предстает в світлі археологічних досліджень 1997-2003 років одним з важливих центральних (волосних) міських центрів Болохівської землі XII-XIII ст. Його соціально-політичний статус з'ясовується і при врахуванні матеріалів інших “градів” регіону. Показові у цьому плані речові скарби з Болохівської землі (городище під Шепетівкою, городище на р.Згар, Теліжинецьке городище, літописні Возв'ягель і Губин). Ці скарби свідчать про глибоке соціальне розшарування у суспільстві болохівців. Разом з цим, вони дають можливість з'ясувати напрями економічних і культурних зв'язків жителів Болохівської землі. Наприклад, персні, виявлені у складі скарбу з городища на р. Згар, мають зображення князівських знаків Рюриковичів, які вказують на генеалогічні зв'язки окремих представників верхівки Болохівської землі з Чернігівськими та Київськими князівськими династіями.³⁸

Цікаво було б з'ясувати співвідношення правлячої боярської олігархії Болохівської землі з общинними традиціями громад, які в Галицькій землі та інших районах Південно-Західної Русі-України XII-XIII ст., безсумнівно, були досить розвинутими. Історики вважають, що саме болохівські громади на чолі з “князями” (боярами-олігархами) зробили самостійний крок і вступили в контакт з монголо-татарами, аби почувати себе автономно і не коритися князівській владі Галицько-Волинської держави. Не дарма в історичній традиції за Болохівською землею закріпилася і назва-люди татарські, що відбиває конкретні реалії взаємин феодальної верхівки населення регіону з ординськими баскаками, які, безсумнівно, були присутні у всіх найважливіших міських центрах регіону.

Враховуючи свідчення літопису, а також наявні матеріали археології, під назвою “Болохів” слід, очевидно, розуміти не тільки місто, а й землю, регіон. Літописець фіксує під вказаною назвою і місто, і територію Болохівської землі XII-XIII ст.³⁹ Особливістю Болохівської землі і в територіальному розмі-

щенні і щодо її соціально-політичного статусу є переплетіння інтересів правителів XII-XIII ст. Галицько-Волинського, Київського і Чернігівського князівств. За умов феодальних усобиць і сформувалося “буферне” утворення – Болохівська земля. Боярське олігархічне управління Болохівської землі (“князі болохівські” за літописом) блокувалися, як вже зазначалось, у середині XIII ст. з монголо-татарами. Однак, на території Болохівської землі маємо і приклади мужньої боротьби рядового населення регіону проти ординців (Райковецьке городище, літописний Колодяжин, городище під Шепетівкою, городище на р. Згар, городище поблизу Теліжинець та ін.)

Отже тільки історична конкретика, що впливає з повідомлень літопису та археологічних матеріалів, може допомогти у з’ясуванні того, хто спалив “гради” болохівців. Активну роль у цьому відіграли монголо-татари, але приклав до цього руку і Данило Галицький, щоб остаточно підкорити своїй владі болохівських правителів-сепаратистів.

Важливе місце у історії літописного Губина і Болохівської землі в цілому займає символіка, яка пов’язана з певними традиціями Південно-Західної Русі. Ідеться про відбиття у пам’ятках матеріальної культури відповідних геральдичних зображень. Ми уже згадували геральдичні зображення на персях-печатках з городища над р. Згар, які знаходять аналогії у гербових знаках чернігівських князів.⁴⁰ У цікавій статті О.Алфьорова розглянуто питання про рід Болохівських князів та їх геральдику.⁴¹ Дослідник переконливо доводить, що геральдичні зображення двозубів на згаданих персях-печатках належали болохівським князям, які відносились до роду Рюриковичів.⁴² Болохівські князі, на думку О.Алфьорова, були з роду чернігівських Ольговичів.⁴³

Під час досліджень Губинського городища, як вже зазначалось, у двоверховому житлі №6 було виявлено керамічну мініатюрну мисочку, на денці якої зображено клеймо у вигляді двозуба. Вказане клеймо якоюсь мірою повторює геральдичні зображення на персях-печатках з городища над р. Згар. Можливо, що виявлене у багатому будинку боярина, клеймо на мисочці символізує геральдичний знак Болохівської землі і Губина, як одного з важливих її міських центрів.

Але зображення тризубів і двозубів відомі також на території Галичини і Волині. Так,

наприклад, бронзова пластина з зображенням тризуба походить з території давньоруського Галича. Знайдена вона в урочищі “Золотий тик”.⁴⁴ Серед гончарних клейм літописного Дорогобужа також є зображення двозубів і тризубів.⁴⁵ Це означає, що гербові знаки Рюриковичів були досить поширені в усьому регіоні Південно-Західної Русі – України XII-XIII ст.

Тому цілком можливо, що боярська верхівка Болохівської землі могла запозичити вказані геральдичні символи не тільки з Чернігівщини і Київщини, а також і з території Волині та Галичини. Вказана версія базується і на тому, що галицькі бояри у XII-XIII ст. часто виступали проти центральної князівської влади, підкреслюючи родовитість свого походження, економічну і політичну силу. У тому ж самому напрямі могли діяти і “князі болохівські” (бояри-олігархи), використовуючи геральдичні знаки Рюриковичів з тим, щоб піднести власний імідж серед князівств Південно-Західної Русі XII-XIII ст.

Важливим є і питання внутрішньої та зовнішньої торгівлі у суспільстві болохівців. Період XII-XIII ст. стосовно різних земель Русі у нумізматичній літературі прийнято називати “безмонетним”. У XII ст. з обігу давньоруських земель майже повністю зникає карбована монета, натомість у скарбах зустрічаються так звані монетні гривні.⁴⁶ З Дорогобужа походить дві такі срібні гривні.⁴⁷ Можливо, що і у болохівському суспільстві такі срібні гривні також використовувалися. Про те, що торговельні операції мали місце на болохівських городищах, свідчать знайдені тут овруцькі шиферні пряслиця, київські скляні браслети, срібні сережки київського типу, привізна амфорна тара і т.п. Існували і певні напрями зовнішньої торгівлі з країнами Центральної та Західної Європи.⁴⁸ Розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі сприяло саме географічне розташування Болохівської землі. Через ці землі проходив транзитний торговий шлях, що сполучав у XII-XIII ст. Київ з Центральною та Західною Європою. Через болохівські землі пролягав і торговий шлях, який зв’язував давньоруське Пониззя із Зхідною Волиною та Києвом. Літописний Губин був одним з важливих осередків вказаної транзитної торгівлі. З Галицької землі на Волинь, і в регіон Болохівської землі зокрема, завозилися сіль – один з важливих товарів у внутрішній і зовнішній торгівлі Південно-Західної Русі – України у XII-XIII ст.

Таким чином, у населення Болохівської землі існував внутрішній та зовнішній ринок. Внутрішній ринок базувався переважно на обміні продуктів землеробства і тваринництва на вироби ремісників. Розвинутою була міжрегіональна торгівля, на що вказують знахідки окремих ювелірних виробів та культових предметів київського походження, а також шиферних пряслиць з Овруча. Важливу роль відіграв вже згаданий транзитний торговий шлях між Києвом, Центральною та Західною Європою.

Кілька зауважень необхідно висловити і з приводу духовної культури, релігії населення літописного Губина і Болохівської землі XII-XIII ст. в цілому. При розкопках в Губині виявлені бронзові хрести-енколпіони, а також звичайні натільні хрестики з бронзи та каменю. Аналогічні знахідки представлені і на інших городищах регіону (городище над р.Згар, Теліжинецьке городище, городище під Шепетівкою та ін.) Виявлені також кам'яні християнські іконки (городище під Шепетівкою, Теліжинецьке городище). Наявні і металеві змійовик та медальйони з зображеннями святих Михайла, Назарія (городище над р.Згар). Ці речі незаперечно засвідчують, що губинське населення, як і всі жителі Болохівської землі, дотримувалося традицій християнської православної релігії. Матеріали Губинського могильника також фіксують панування християнського обряду у місцевого населення XII-XIII ст. Разом з цим, як і на інших давньоруських землях, у болохівців паралельно з християнством простежуються і певні язичницькі елементи, пов'язані з давньою народною традицією. Це яскраво проявилось у орнаментіці деяких ювелірних виробів (браслети-наручні з городища над р.Згар, а також колти з Губина, городища над р.Згар, Теліжинецького городища, городища під Шепетівкою та ін.). В орнаментіці вказаних ювелірних виробів, безсумнівно, присутні різні язичницькі символи, пов'язані з дохристиянськими народними обрядами.⁴⁹ Аналогічно пережитки язичницької ідеології простежуються і за матеріалами поховальної обрядовості у різних регіонах Київської Русі.⁵⁰

Для з'ясування соціально-політичної структури населення Болохівської землі велике значення мають взаємини, що існували між Галицько-Волинським князівством і болохівськими правителями. Як вже зазначалось, феодалні уособиці з участю Київського, Чер-

нігівського і Галицько-Волинського князівств були своєрідним соціально-політичним фоном подій, що відбувалися у Болохівській землі XII-XIII ст. До цього слід додати і сепаратистські тенденції галицького боярства, яке об'єктивно виступало союзником болохівських правителів у боротьбі проти центральної князівської влади Галицько-Волинської держави.

Стосунки болохівських правителів з Галицько-Волинським князівським осередком, як показують дані літопису, були досить складними. Цьому сприяли також економічно і політично міцні угруповання галицьких бояр. З літопису відомо, що у 1221 р. боярину Судиславу було дано в управління місто Звенигород.⁵¹ А у 1229 р. цей же боярин намагався захопити Пониззя з м.Бакотою. Воевода галицького князя Данила Романовича – Дем'ян прогнав Судислава і відновив спокій у Подністров'ї.⁵² У складні для Південно-Західної Русі часи (1240-1241 рр.) пов'язані з ординським нашествям, галицькі бояри розділили між собою землі і стали в них правити як незалежні господарі.⁵³ “Доброслав же Судич, попів онук, укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в (город) Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління”.⁵⁴

У колізіях боротьби болохівських правителів проти Данила Романовича в літописі згадується Пониззя і Бакота. Під 1241 р. літописець розповідає, що “... Ростислав (Михайлович) зібрав князів болохівських і останок галичан (і) прийшов до (города) Бакоти. Але Курило-печатник був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр, (і) він утишив народ.”⁵⁵

Прагнучи до політичної самостійності, правителі Болохівської землі пішли на пряме блокування з ординцями. У літописі показано головну причину військового походу Данила Романовича на болохівських князів у 1241 р – “... бо zostавили їх, (болохівських князів), татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали.”⁵⁶ Літопис перераховує ті болохівські “гради”, якими оволодів у 1241 році Данило Романович: “Деревич, Губин і Кубуд, Кудин, Городець, Божеський, Дядків”⁵⁷ І далі – “... Звідти ж він (Данило, пішов назад), пограбувавши землю Болохівську і попаливши...”⁵⁸

Деякі болохівські “гради” були піддані фатальному розгрому і спаленню татаро-мон-

голами, про що чітко зазначено в літописі: “І прийшов він (Батий, Авт.) до города Колодязина, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були.”⁵⁹ Крім літописного Колодязина, розташованого у Послуччі, ординці, очевидно, знищили Райковецьке городище на р.Гнилоп’яті, городище під Шепетівкою, а також городище на р. Згар поблизу Деражні і Теліжинецьке – недалеко від Старої Синяви.⁶⁰

Отже, як бачимо, ідеться про непрості взаємини між правителями Болохівської землі і князівською владою Галицько-Волинської держави. Військовий похід Данила Романовича на Болохівську землю у 1241 р. мав на меті придушити протидію централізації Галицько-Волинського князівства. Цей похід одночасно повинен був приборкати і непокірних галицьких бояр та їх прибічників у Пониззі, зокрема – в регіоні літописної Бакоти.

У соціально-економічному і політичному розвитку суспільства Болохівської землі XII-XIII ст. знайшов своє відображення специфічний феномен соціуму, який займав “буферну” смугу між Київським і Галицько-Волинським князівствами. Наявні в окремих ювелірних виробках геральдичні знаки указують на присутність серед болохівської боярсько-олігархічної верхівки традицій Київського і Чернігівського князівств.⁶¹ Відомо, що протягом історії Київської Русі переміщення князів було звичайною справою.⁶² Разом з представниками князівських сімей на нові землі переселялося і їх найближче оточення.⁶³

Разом з цим загальний характер матеріальної і духовної культури населення Болохівської землі тяжіє і до надбань Галицько-Волинського князівства. Тому не дивно, що Данило Романович, караючи представників боярської олігархії Болохівської землі, які зрадили йому і блокувалися з татаро-монголами, разом з цим був зацікавлений у збереженні основної маси людей – жителів вказаного регіону. Невипадково, що після подій 1241 р. він у 1257 р. разом з Васильком організовує новий похід, щоб приборкати “князів болохівських” і остаточно включає ці землі до складу Галицько-Волинської держави.

Що ж стосується рядового населення Болохівської землі, то воно, безсумнівно, було місцевим, корінним, автохтонним. Його коріння – у пластах історії Дулібсько-Волинсь-

кого союзу. У археологічних матеріалах Болохівської землі XII-XIII ст. відчутно простежуються риси літописних племен: волинян і древлян. За М.С.Грушевським, болохівські князі очолювали незалежні від будь-якого князя міські й сільські общини. На його думку, “князі болохівські” були поборниками обласної автономії та рішучими противниками централізованого державного ладу. Болохівські правителі, як зазначав вчений, репрезентантами князівсько – дружинного ладу не були, а були князями в значенні переддружинним.⁶⁴ З цим можна погодитись тільки частково, маючи на увазі специфіку розвитку “буферної” Болохівської землі. Але, разом з цим, речові скарби, які виявлені на різних городищах – містах вказаного регіону стоять на рівні коштовностей, якими володіли князі Галицько-Волинського, Київського та Чернігівського князівств. М.С.Грушевський писав свою працю тоді, коли речові скарби з Болохівської землі ще не були відомі. Відкриті у 70-90-х роках XX і на початку XXI ст. речові скарби Болохівської землі незаперечно вказують на приналежність їх до боярського олігархічного осередку феодалів Південно-Західної Русі – України XII-XIII ст. Цікаво, що Ю.Й.Сіцинський, який також звернувся до історії Болохівського князівства, оцінював “князів болохівських” як бояр-олігархів, що використали складні соціально-політичні умови, які склалися на землях Південно-Західної Русі XII-XIII ст.⁶⁵

ПРИМІТКИ:

1. Природа Хмельницької області. За редакцією доктора географічних наук, професора К.І.Геренчука. – Львів, 1980.- С.91,97,99.
2. Там само. – С.125.
3. Там само. – С.63-64.
4. Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі. – К., 1961.-С.79-81.
5. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі...- С.21, рис. 5,-1-3.
6. Гончаров В.К. Райковецькое городище. – К., 1950. – табл. IV, V.
7. Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII-XIII вв. (по материалам городища у с.Городище близ Шепетовки). – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ленинград,1988.-18 с.
8. Гончаров В.К. Райковецькое городище ... табл.IV-V
9. Юра Р.О. Древній Колодязин // Археологічні пам’ятки УРСР. – т.XII. – К., 1962. – С.97, рис. 28,-1.

10. Пескова А.А. Вказ. праця.
11. Якубовський В.І. Вказ. праця.- С.21, рис.8, - 4-13.
12. Гончаров В.К. Вказ.праця. – табл. VI-VII
13. Юра Р.О. Вказ.праця. – С.97, рис. 28, - 7,8.
14. Прищепя Б.А. Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях, - Рівне, 1996,- С.155, рис. 21,-1-3; С.159, рис. 25,-1; С. 172,176.
15. Якубовський В.І. Вказ.праця. – С.22, рис.6,- 1-3.
16. Гончаров В.К. Вказ.праця. – табл. II, III.
17. Юра Р.О. Вказ.праця. – С.96.
18. Довженок В.Й. Землеробство Древній Русі... – С.129.
19. Визначення кісток тварин здійснила доцент кафедри анатомії Кам'янець-Подільської державної аграрно-технічної Академії О.М.Кондрат.
20. Макарова Т.И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси // САИ. - Вып. Е1-38,-М., 1967,- С.35-36.
21. Щапова Ю.Л. Скляні браслети Київщини // Археологія. – Т.ХХІ. – К., 1968,- С.106-117.
22. Довженок В.И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. – Вып.4. – К., 1955- С.12-13.
23. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – т.І. – Печати X-начала XIII в. – М., 1970.- С.194. – табл. 13, - 138.
24. Там само. – С.14.
25. Там само. – С.110,125.
26. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець, - К., 1989. – С.475; на сторінці 190 цієї ж праці, позиція 298 приведено графічне зображення вислої печатки Володимира Всеволодовича.
27. Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів, - К., 1992. – С.83; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX-початок XVI ст.). – Львів, 2000. – С.601.
28. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X-первой половине XIII в.- М., 1977. – С.157.
29. Якубовський В.І. Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах болохівського городища поблизу м.Шепетівки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. – т.4(6). – Кам'янець-Подільський, 2000, - С.108-112.
30. Літопис Руський ... – С.399.
31. Винокур І.С. Літописний Губин в системі Болохівської землі // Давня історія України і суміжних регіонів. – Carpatica – Карпатика. – Вип. 13. – Ужгород, 2001, - С.233.
32. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989, - С.197.
33. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь, - К., 1966. – С.107.
34. Там само.
35. Там само. – С.18.
36. Літопис Руський ... – С.221.
37. ПСРЛ. – М., 1962. – т.ІІ. – С.792. Літопис Руський ... – С.399.
38. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – С.62,63,65,69.
39. Літопис Руський ... – С. 397-399.
40. Якубовський В.І.Скарби Болохівської землі... – С.58, рис.32, - 1-5.
41. Алфьоров О. До питання про рід Болохівських князів та їх геральдику // Болохівщина : земля і люди. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”, - т.20. – Хмельницький – Стара Синява – Любар, 2000. – С.85-91; Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волини (опыт систематизации) // СА. – 1985. - №4. – С.236-242, Рис. 5.
42. Там само. – С.88, рис.8.
43. Там само. – С.90.
44. Пастернак Ярослав. Старий Галич. – Краків-Львів, 1944. – С.201, рис. 84.
45. Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж. – Рівне, 1996. – С. 218, рис. 84, - 26,35,37.
46. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму, К., 1971. – С.47.
47. Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Вказ.праця. – С.179, - рис.45.
48. Якубовський В.І. Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах болохівського городища поблизу м. Шепетівки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, - Історичні науки, - т.4(6). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.108-112.
49. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С.692,696,697,698,699,708,709, 711, 715, 723-725.
50. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К., 1993. – С.74-103.
51. Літопис Руський ... – С.378.
52. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя, - Кам'янець-Подільський, 1994. – С.248.
53. Там само. – С.249.
54. Літопис Руський ... – С.398.
55. Там само. – С.399.
56. Там само.
57. Там само.
58. Там само.
59. Там само. – С.397.
60. Гончаров В.К. Райковецкое городище, - К., 1950, - С.137-142; Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII-XIII вв. (по материалам городища у с.Городище близ Шепетовки). – Автореферат канд. диссерт. – Ленинград, 1988, - 18 с; Якубовський В.І. Основні центри Болохівської землі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. – т.І (3), - Кам'янець-Подільський, 1997. – С.14-32.
61. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі ... С.58, рис. 32.
62. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст....- С.73.
63. Там само.
64. Грушевський М.С. Історія України – Руси. т.ІІІ. – К., 1993. - С.155-157.
65. Сецинский Евфимий. Болоховское княжество (1150-1257),- Хмельницький 2004. – С.22-23. Автори вдячні Анатолію Трембіцькому за те, що він відшукав у архіві рукопис Ю.Сіциньського та опублікував його, додавши до нього і свою передмову.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Давньоруське городище літописного Губина – одного з міських осередків Болохівської землі XII-XIII ст. – розташоване в с.Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області, на мисі високого правого берега р.Случ, при впадінні р. Ладижки. Загальна площа городища – 4,6 га. Городище має чотирихгольове історико-топографічне планування. Археологічні дослідження здійснюються експедицією Кам'янець-Подільського державного університету. Протягом літніх сезонів 1997-2003 років велись розкопки на Північній площадці, яку ми ототожнюємо з дитинцем літописного Губина. Крім того, за межами городища відкрито залишки ґрунтового могильника, захоронення на якому здійснені за християнським обрядом.

На площі дитинця Губина, що складає 0,45 га, відкрито 1/3 його частину і досліджені рештки 9-ти жител і 15-ти порожнистих клітей. Житлові будинки представлені одно і двоповерховими спорудами. Порожністі кліті, які входили у конструкцію оборонного валу з його внутрішнього боку, являли собою господарські і подекуди – житлові приміщення.

При дослідженні жител, порожнистих клітей та господарських споруд виявлено великий і різноманітний речовий матеріал. Це масова гончарна кераміка XII-XIII ст., побутові вироби із заліза, каменю, кістки, а також предмети озброєння і кінської зброї. Широко представлені різнокольорові скляні браслети, виготовлені, очевидно, переважно у Києві та частково – у Галичі. Виявлені і оvrуцькі шиферні пряслиця.

При дослідженні дитинця відкрито кілька речових скарбів, які походять з жител і порожнистих клітей. Матеріали цих скарбів засвідчують їх приналежність до феодалної боярської верхівки Губина. Вони були сховані у 1241 році, коли, за свідченням літопису,

відбувся військовий похід Данила Галицького, який покарав болохівських правителів за блокування з татара – монголами та прагнення до політичної незалежності.

Високохудожні вироби губинських речових скарбів знаходять широкі аналогії серед старожитностей XII-XIII ст. Києва, Галича, Чернігова та інших важливих міських центрів Південно-Західної Русі – України. Разом з цим простежуються і деякі особливості, пов'язані, очевидно, з існуванням місцевої традиції ювелірного виробництва Болохівської землі.

Окремі знахідки засвідчують і більш широкі економічні та культурні зв'язки населення літописного Губина. Це, зокрема, висла свинцева печатка новгородського князя Володимира Всеволодича, сина Всеволода Мстиславича. Печатка датується 1136 роком. Отже, літописний Губин, як і інші "гради" Болохівської землі, знаходився в орбіті економічних і культурних зв'язків не тільки Південно-Західної, а й Північно-Західної Русі.

Вигідне географічне розташування Болохівської землі у XII-XIII ст. сприяло розвитку транзитній торгівлі, яка існувала між Києвом, Галичем та містами Центральної і Західної Європи. Літописний Губин, як один з важливих міських осередків Болохівської землі, відігравав не останню роль у розвитку вказаних економічних і культурних зв'язків.

Пропонована увазі читачів колективна монографія вводить у науковий обіг матеріали археологічних досліджень Губинського городища, виявлені на протязі семи літніх сезонів (1997-2003 рр.) Ми сподіваємося, що стаціонарні археологічні дослідження в Губині будуть продовжені і у наступні роки, що дасть можливість накопичити нові матеріали і поступово публікувати їх у наступних випусках, присвячених одному з міст Болохівської землі – літописному Губину.

* * *

Резюме

Коллективная монография посвящена подведению итогов археологических исследований 1997-2003 годов на месте Губинского го-

родища – одного из городских центров Болоховской земли XII-XIII веков.

Введение кратко освещает современное состояние изучения истории Болоховской земли. В нем говорится об актуальности археологических исследований Губинского городи-

ща и аргументируется 800-летие летописного города.

В Разделе I освещена историография истории Болоховской земли и, в частности, - история изучения Губинского городища.

Раздел II посвящен топографии и стратиграфии Губинского городища. В нем поданы также и визуальные обобщения, касающиеся сложной системы фортификаций.

Раздел III содержит описание исследованных клетей, которые использовались как хозяйственные и частично-жилищные помещения.

Раздел IV посвящен описанию открытых в процессе раскопок жилищ и хозяйственных сооружений. В нем констатируется наличие одноэтажных и двухэтажных жилых построек.

Раздел V освещает вещевой инвентарь, обнаруженный при раскопках 1997-2003 гг. в Губине. В разделе описаны: керамика, бытовые изделия из железа, инструменты кузнеца, предметы вооружения и конской збруи, изделия из камня, кости, стекла.

Раздел VI посвящен нескольким вещевымкладам, обнаруженным в отдельных клетях и жилищах летописного Губина. Клады были зарыты в 1241 году в связи с приближением дружины Данила Галицкого, который, как сообщает летопись, провел специальную карательную акцию против болоховских правителей.

В Разделе VII описан грунтовой могильник, который открыт неподалеку от Губинского городища, уже за его пределами.

Раздел VIII посвящен хозяйству и социально-политической истории. В нем показана специфика "буферного" образования каким являлась Болоховская земля в XII-XIII веках. Правители этой земли - бояре - олигархи - не хотели подчиняться политической власти Данила Галицкого и блокировались с монголо - татарами.

В Заключении кратко подведены общие результаты исследований 1997-2003 гг. на Гу-

бинском городище и намечены перспективы его дальнейшего изучения.

* * *

Resume

A collective monograph has been devoted to the results of the archaeological investigations for a period of the 1997-2003 in the place of the site of ancient settlement of Hubyn - one of the centres of the Bolokhiv land in the XII-XIII centuries.

The Introduction has dealt with the modern state of studying of the Bolokhiv land history. It has concerned actuality of the archaeological investigations of the site of ancient of Hubyn. We can find here the arguments, which testify to the history of an annalistic Hubyn during more than 800 years.

In the 1st part the authors' main attention has been focussed on the Bolokhiv land history and the history of studying of the site of ancient settlement of Hubyn.

The 2nd part has been devoted to the topography and stratigraphy of the site of ancient settlement of Hubyn. The visual generalizations dealing with complicated system of the fortifications have been given here.

The 3rd part contained the description of the investigated cages, which were used as economic and housing building.

The 4th part has been devoted to the description of dwellings and economic buildings, which have been discovered in the process of excavations. The authors have stated the presence of the one-storeyed and two-storeyed dwellings there.

Ceramics, things made of iron and stone, blacksmith's tools, military equipments, harness, bones and glasses have been described in the 5th part of the monograph. These things have been discovered in the process of the excavations between 1997 and 2003 in Hubyn.

The 6th part has been devoted to the treasures of the things discovered in some cages and dwellings in an annalistic Hubyn. These treasures were buried in 1241. The reason of it was the approach of Danylo Halytsky's armed force. As it was told in the chronicle he accomplished the punitive action against the Bolokhiv rulers.

A ground grave, which was discovered not

far from the site of ancient settlement of Hubyn has been described in the 7th part of the monograph. It was situated out of Hubyn.

The 8th part has been devoted to the economic, social and political history. In the XII-XIII centuries the Bolokhiv land was something like a “buffer” formation there. As it turned out, rulers of the Bolokhiv land belonged to

boyar oligarchic groupings. They didn't want to submit to the Danylo Halytsky's political power and blockaded with the Mongol-Tartars.

In conclusion the authors have summed up the investigations in the site of ancient settlement of Hubyn during 1997-2003 and have planned the perspectives of its further studying for the nearest future.

* * *

Список ілюстрацій

Рис. 1. Територія поширення головних пам'яток Болохівської землі (за В.І.Якубовським).

Рис. 2. Розміщення давньоруських городищ у верхів'ях річок Случі, Тетерева, Південного Бугу (за К.І.Терещуком).

Рис. 3. Городища XII-XIII ст. в басейнах річок Горині та Случі (за Б.А.Прищепю).

Рис. 4. План Губинського городища (за П.О.Раппопортом).

Рис. 5. План Губинського городища (за К.І.Терещуком).

Рис. 6. План Губинського городища (за М.П.Кучерою).

Рис. 7. Інструментальний план літописного Губинського городища (за Л.В.Лисенко).

Рис. 8. План розкопу I (Ділянки I-IV).

Рис. 9. План ділянки XI.

Рис. 10. План і розрізи клітей 6,7,8.

Рис. 11. План клітей 8,9,10 на ділянці XIX.

Рис. 12. Ділянка XXIII. Переріз клітей 13-15.

Рис. 13. Ситуаційний план і розріз ділянки XII.

Рис. 14. Ситуаційний план і розріз ділянки XIV.

Рис. 15. Загальний план ділянки XVI.

Рис. 16. Загальний план ділянки XVII.

Рис. 17. Ділянка XXIII. План житла №9 на глибині 1,25-1,40м.

Рис. 18. Ділянка XXIII. План житла 9 та клітей 13-15 на глибині 2-2,3 м.

Рис. 19. Загальний вигляд літописного городища Губина (фото В.П.Мегея зроблене з гелікоптера).

Рис. 20. Загальний вигляд Північної площадки Губинського городища. (Вид із північного заходу. Фото зроблено В.П.Мегеєм із гелікоптера).

Рис. 21. I. Вид на городище Губин (з півночі).

II. Початок дослідження на городищі (ділянки I-IV)

Рис. 22. Вигляд розкопу на Північній площадці Губинського городища.

Рис. 23. Вид на городище Губин (з півночі).

Рис. 24. Залишки кліти 5 на Губинському городищі.

Рис. 25. Залишки основи клітей 6,7,8. (Вигляд із західної сторони).

Рис. 26. I. Вигляд руїн стін клітей з північної сторони.

II. Вигляд руїн стін клітей з південної сторони.

Рис. 27. I. Розчистка кліти 10. (Вигляд з південного заходу).

II. Розчистка кліти 10. (Вигляд з південного сходу).

Рис. 28. I, II. Розчистка клітей 10-12. (Вигляд зі сходу).

Рис. 29. I, II. Розчистка кліти 12. (Вигляд із заходу).

Рис. 30. I, II. Розчистка клітей 13,14 на ділянці XXIII.

Рис. 31. I. Залишки клітей на ділянці XXIII

II. Розчистка клітей 13 – 15 на ділянці XXIII

Рис. 32. План і перерізи ділянки XX на стику клітей 11 і 12

Рис. 33. Загальний вигляд на розкоп (ділянки I-IV) з півночі

Рис. 34. Загальний план розміщення жител, клітей та рову на дослідженій частині Північної площадки Губинського городища

Рис. 35. I. Вигляд ділянки XII, XIII в процесі розчистки на глибині 0,45 – 0,50 м.

II. Вигляд ділянки XV з південної сторони.

Рис. 36. Розчистка нижньої частини Ж-5. (Вигляд з півдня).

II. Залишки печі у житлі 9.

Рис. 37. I. Будівельні рештки у північно-східній частині житла 6.

II. Заглиблена частина житла 6. (Вид з півдня).

Рис. 38. I. Загальний вигляд житла 7 на ділянці XVI. (Вигляд зі сходу).

II. Вид на печі 1 і 2 у житлі 7 із півночі.

Рис.39. I. Ділянка VII із видом розчищеного жорнового каменю.

II. Залишки печі у житлі 2.

Рис.40. I. Ділянка VIII із видом розчищеного жорнового каменю.

II. Жорновий камінь з ділянки VIII.

Рис.41. План і розрізи двоповерхової будівлі на ділянці V.

Рис.42. Схематичний план і розміри розкопу 1998 р.

Рис.43. I, II. Розчистка площадки трипільського житла на ділянці XXI.

Рис.44. I. Кераміка трипільської культури з ділянки VIII.

II. Кераміка трипільської культури з ділянки VII.

Рис.45. Трипільська кераміка з ділянки XVI.

Рис.46. Трипільська кераміка з ділянки XV.

Рис.47. Крем'яні вироби з ділянки XVI.

Рис.48. Крем'яні вироби з ділянки XVI.

Рис.49. Давньоруська кераміка з ділянок XIX, XX.

Рис.50. Давньоруська кераміка з розкопу I.

Рис.51. I. Керамічні вироби з житла 6 та за його межами.

II. Фрагменти донець давньоруського посуду XII-XIII ст. з ділянки XVII.

Рис.52. Давньоруська кераміка з ділянки XVIII.

Рис.53. I. Давньоруська кераміка з ділянки VIII.

II. Фрагменти амфор з ділянок VII-VIII.

Рис.54. I. Профілі вінець горщиків XII—XIII ст. з ділянки XVI.

II. Фрагменти кераміки XII-XIII ст. з ділянки XVI.

Рис.55. I. Давньоруська кераміка з ділянки VII.

II. Давньоруська кераміка з ділянки VIII.

Рис.56. I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XI.

Рис.57. I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки X.

Рис.58. I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки X.

Рис.59. I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки X.

Рис.60. I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XI.

Рис.61. I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XI.

Рис.62. I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XI.

Рис.63. I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XI.

Рис.64. I, II. Давньоруська кераміка з ділянки XV.

Рис.65. Профілі фрагментів вінчиків з ділянки VIII.

Рис.66. I, II. Давньоруська кераміка з ділянки XV.

Рис.67. I, II. Давньоруська кераміка з ділянки XIV.

Рис.68. I, II. Давньоруська кераміка з ділянки XIV.

Рис.69. Давньоруська кераміка з ділянки XIII.

Рис.70. I, II. Давньоруська кераміка з ділянки XII.

Рис.71. Фрагменти давньоруської кераміки з кліті 7.

Рис.72. Фрагменти кераміки XII-XIII ст. з житла 6.

Рис.73. I, II. Фрагменти кераміки з ділянки XX.

Рис.74. I, II. Фрагменти кераміки з ділянки XIX.

Рис.75. I, II. Давньоруська кераміка з ділянки VIII.

Рис.76. Керамічні вироби і шиферне пряслице з ділянки VII.

Рис.77. Фрагменти керамічних плиток з житла 6.

Рис.78. Знаряддя сільського господарства.

Рис.79. Залізні ножі.

Рис.80. Залізні замки.

Рис.81. Залізні замки.

Рис.82. Залізні ключі.

Рис.83. Залізні кресала.

Рис.84. Цвяхи.

Рис.85. Точильні бруски.

Рис.86. Залізні скоби, планки.

Рис.87. Ковальські інструменти.

Рис.88. Наконечники стріл, списів і фрагмент пластини панцеру.

Рис.89. Шпори, кінські пута, стремено, вудила.

Рис.90. Різні залізні і дерев'яний вироби.

Рис.91. Вироби з кістки, рогу, глини та шифера.

Рис.92. Різноманітні прикраси (скроневі кільця, браслети, шпильки, пряжки, хрестики, голки, намиста, гудзики).

Рис.93. Скляні браслети.

Рис.94. Скляні браслети і посуд.

Рис.95. Предмети культу (1-3) та інші речі.

Рис.96. Місця виявлення скарбів на Губинському городищі (I-V).

Рис.97. Скарб I (фото).

Рис.98. Прориси скарбу I.

Рис.99. Скарб II – колт (дві сторони).

Рис.100. Скарб II. (Колт з ряснами).

Рис.101. Прориси колта та рясен (скарб II).

Рис.102. I. Розчистка скарбу III. (Праворуч І.С.Винокур, ліворуч – В.І.Якубовський).

II. Розчистка скарбу III.

Рис.103. Розчистка 1-го та 2-го гарнітурів скарбу III.

Рис.104. Скарб III (перший набір – гарнітур).

Рис.105. Скарб III (прориси колтів першого набору: 1-2; 3-4).

Рис.106. Скарб III (другий набір - гарнітур).

Рис.107. Скарб III (другий набір). Прориси колтів (1-2;3-4).

Рис.108. I. Розчистка скарбу IV на ділянці XIX (кліть 9).

II. Мисочка з клеймом із житла 6.

Рис.109. Скарб IV.

Рис.110. Скарб IV. Прориси.

Рис.111. Скарб V: 1,2 – хрест – енкалпійон з рештками тканини; 3,4 – хрест – енкалпійон після розчистки.

Рис.112. Прориси енкалпійону скарбу V.

Рис.113. Висла свинцева печатка із житла 9. Кольорове фото.

Рис.114. Висла свинцева печатка із житла 9. Чорно-біле фото.

Рис.115. I. Золота бляшка із перегородчастою емаллю.

II. Ніж із золотою інкрустацією.

Рис.116. I, II. Натільний срібний хрестик.

Рис.117. Загальний вигляд на могильник. (Вид із південного заходу).

Рис.118. Загальний план могильника.

Рис.119. Загальний план поховань на могильнику.

Рис.120. I. Поховання 1.

II. Поховання 3.

Рис.121. План поховання 1.

Рис.122. План поховання 3.

Рис.123. I. Поховання 4.

II. Поховання 5,6.

Рис.124. План поховання 4.

Рис.125. План поховання 5.

Рис.126. План поховання 6.

Рис.127. I. Поховання 7.

II. Поховання 8,9.

Рис.128. План поховання 7.

Рис.129. План поховань 8,9.

Рис.130. I. Початок робіт на ділянках ХХІ-ХХІІІ.

II. Початок робіт на могильнику.

Рис.131. I. Посудина трипільської культури.

II. Давньоруські горщики XII-XIII ст.

Рис.132. I, II. Давньоруський гончарний посуд XII-XIII ст.

Рис.133. I. Давньоруський горщик з покришкою (XII-XIII ст.).

II. Давньоруські глечики XII-XIII ст.

Рис.134. I. Кам'яні точильні бруски XII-XIII ст.

II. Сільськогосподарські знаряддя XII-XIII ст. (Різак-чересло, серпи та ножиці для стрижки овець).

Рис.135. I. Залізні ножі XII-XIII ст.

II. Знаряддя коваля XII-XIII ст.

Рис.136. I, II. Залізні ключі та замки XII-XIII ст.

Рис.137. I. Кресало, дереволазні шипи і частина хоросу.

II. Стремена, вудила, кінські пута з замком.

Рис. 138. I Залізні цвяхи XII-XIII ст.

II. Залізні вироби до дверних закривок XII-XIII ст.

Рис. 139. I Залізні шпори вершника XII-XIII ст.

II. Залізні наконечники списа та стріл.

Рис. 140. I. Різнокольорові скляні браслети XII-XIII ст.

II. Вироби з кістки, глини та каменю XII- XIII ст.

Рис. 141. Уявна реконструкція Губинського городища, виконана К.І. Терещуком.

Рис. 142. Уявний вигляд літописного Губина. Художник Б.Л. Шнайдер. Старокостянтинів. Музей. Акварель.

Рис. 143. Губин у вогні. 1241 р. Художник Б.Л. Шнайдер.

Список скорочень

АП – Археологічні пам'ятки

АС – Археологический съезд

ВИ – Вопросы истории

КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

СЭ – Советская этнография

УІЖ – Український історичний журнал

ІЛЮСТРАЦІЇ

З технічних причин дещо порушено порядку послідовність у подачі чорнобілих і кольорових ілюстрацій. Але номери ілюстрацій в тексті та під рисунками співпадають.

Ініціатори і організатори археологічних розкопок в Літописному Губині.

Д.Г. Швалюк (у центрі), В.В. Товстига, О.І. Журко (ліворуч),
В.І. Якубовський і І.С. Винокур (праворуч).

(Липень 1997 рік).

Рис.1. Територія поширення головних пам'яток Болохівської землі: - кордон Болохівської землі; цифрами позначено населенні пункти – а) Хмельницька область: 1 – Тихомель, 2 – Михнів, 3 – Ізяслав, 4 – Городище, 5 – Полонне, 8 – Великий Чернятин, 9 – Старокостянтинів, 10 – Губин, 11 – Береглі, 12 – Меджибіж, 13 – Кудинка, 14 – Городище, 16 – Теліженці; б) Житомирська область: 6 – Великі Деревичі, 7 – Колодажне; в) Вінницька область: 14 – Дяківці. (За В.І. Якубовським)

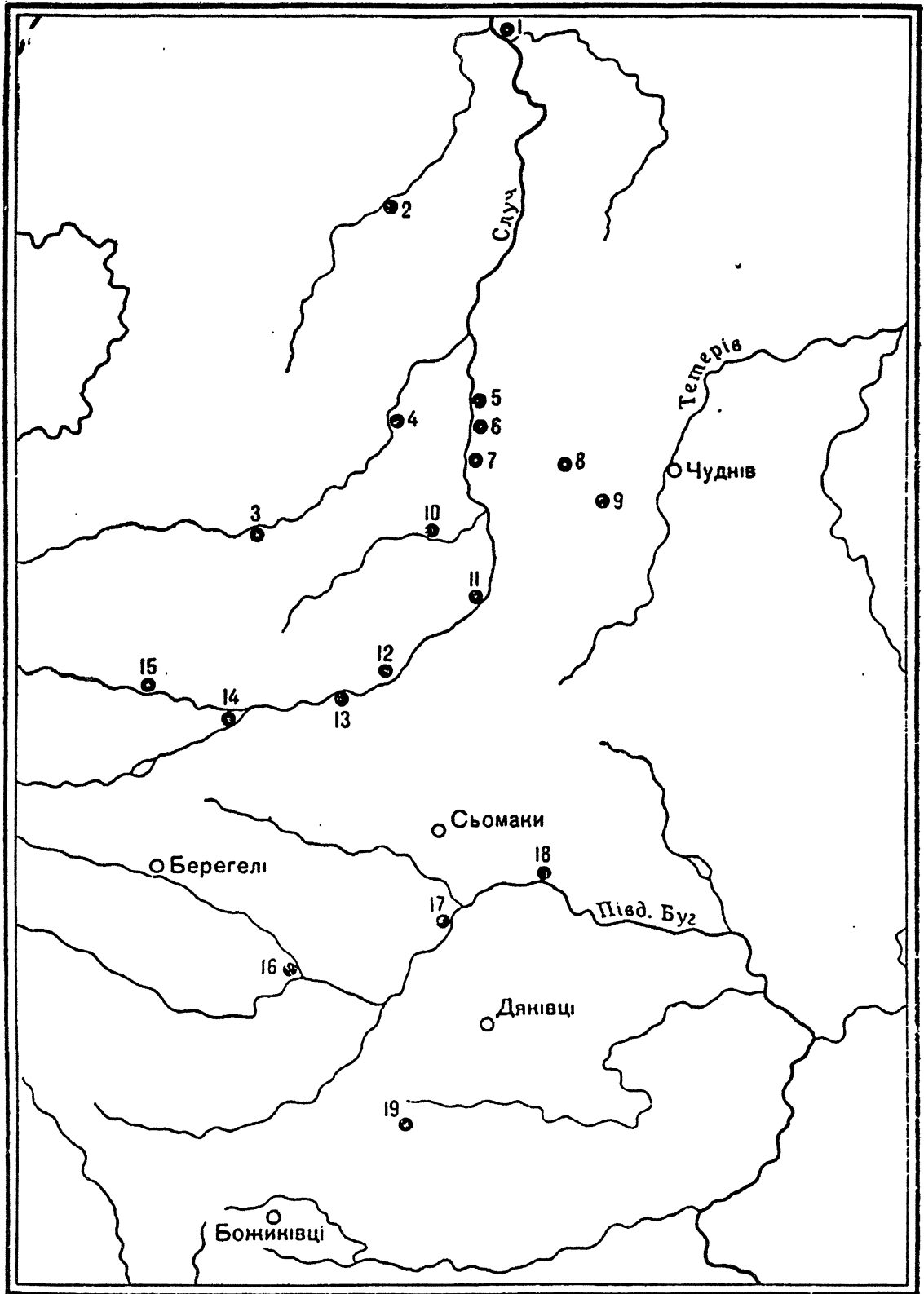

Рис. 2. Розміщення городищ у верхів'ях Случі, Тетерева, Південного Бугу.

1 – Новград-Волинський; 2 – Суємці; 3 – Гриців; 4 – Полонне; 5 – Миропіль II; 6 – Миропіль I; 7 – Колодачне; 8 – Разіне; 9 – Довбиші; 10 – Великі Деревичі; 11 – Любар; 12 – Старий Остропіль; 13 – Губин; 14 – Старокостянтинів; 15 – Великий Чернятин; 16 – Меджибіж; 17 – Кудинка; 18 – Хмільник; 19 – Городище. (За К.І. Терещуком)

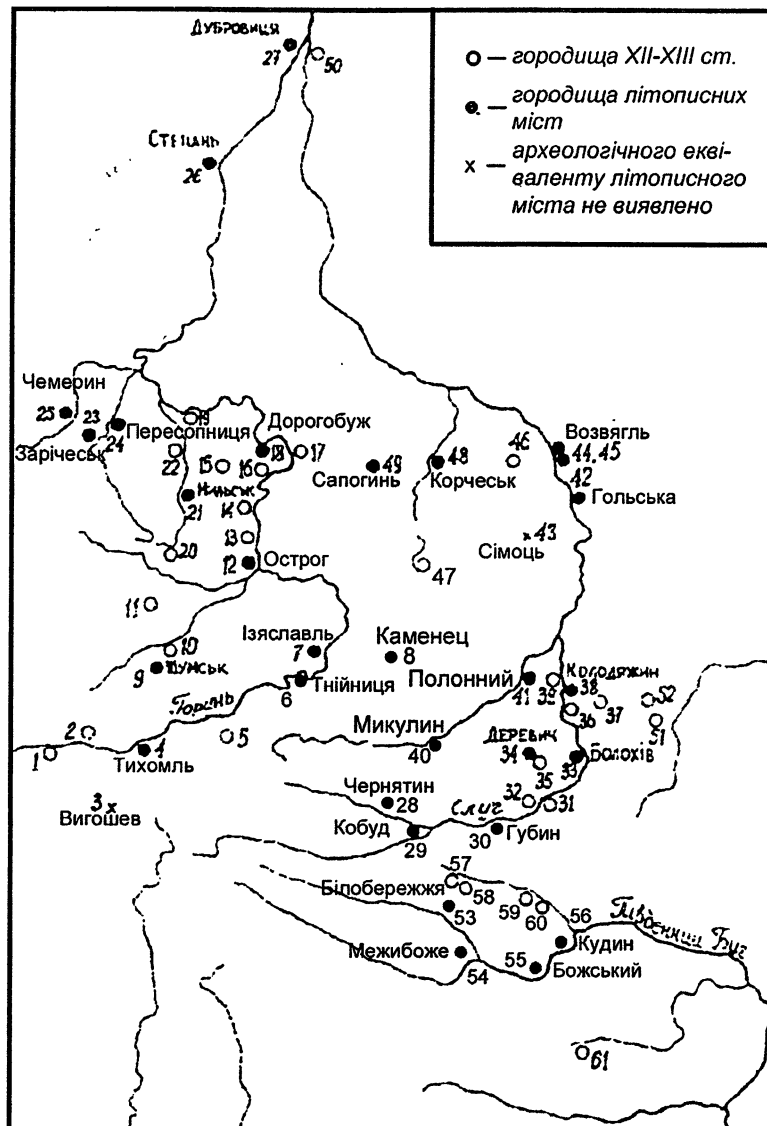

Рис. 3. Городища XII-XIII ст. в басейнах Горині та Случі.

Тернопільська обл.: 1 – Бодаки, 2 – Борщівка, 3 – Вишгородок, 9 – Бриків, 10 – Сураж, 11 – Кути;

Хмельницька обл.: 4 – Тихомель, 5 – Денисівка, 6 – Михнів (перше городище), 7 – Ізяслав, 8 – Городище, 28 – Великий Чернятин, 29 – Старокостянтинів, 30 – Губин, 31, 32 – Старий Остропіль, 40 – Гриців, 41 – Полонне, 47 – Корчик, 53 – Берегелі, 54 – Меджибіж, 55 – Суслівці, 56 – Кудинка, 57 – Морозівка, 58 – Семиреньки, 59 – Пилявка, 60 – Теліжинці, 61 – Городище;

Рівненська обл.: 12 – Остріг, 13 – Розваж, 14 – Вільгір, 15 – Глинки, 16 – Томахів (друге городище), 17 – Гоща, 18 – Дорогобуж, 19 – Хотин, 20 – Дермань, 21 – Новомильськ, 22 – Рівне (Басів Кут), 23 – Заріцьк, 24 – Пересопниця, 26 – Степань, 27 – Дубовиця, 48 – Корець, 49 – Сапожин, 50 – Залужжя;

Житомирська обл.: 33 – Любар, 34, 35 – Великі Деревичі, 36 – Нова Чорторя, 37 – Привітів, 38 – Колодяжне, 39 – Миропіль, 42 – Гульськ, 43 – Суємці, 44, 45 – Новоград Волинський, 46 – Городище, 51 – Довбиші, 52 – Разіне. (За Б.А. Прищепою)

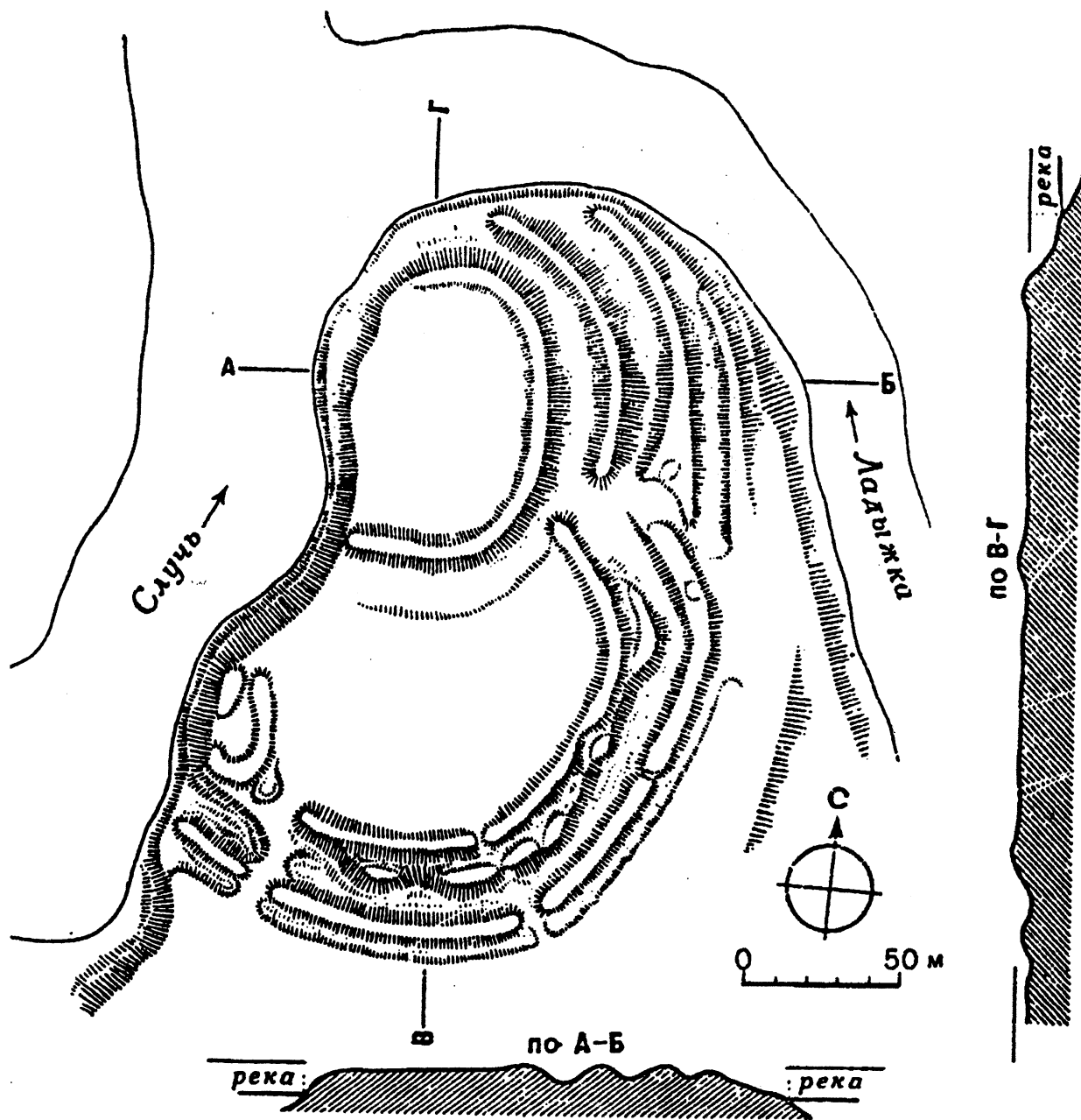

Рис. 4. План Губинського городища (за П.О. Раппопортом).

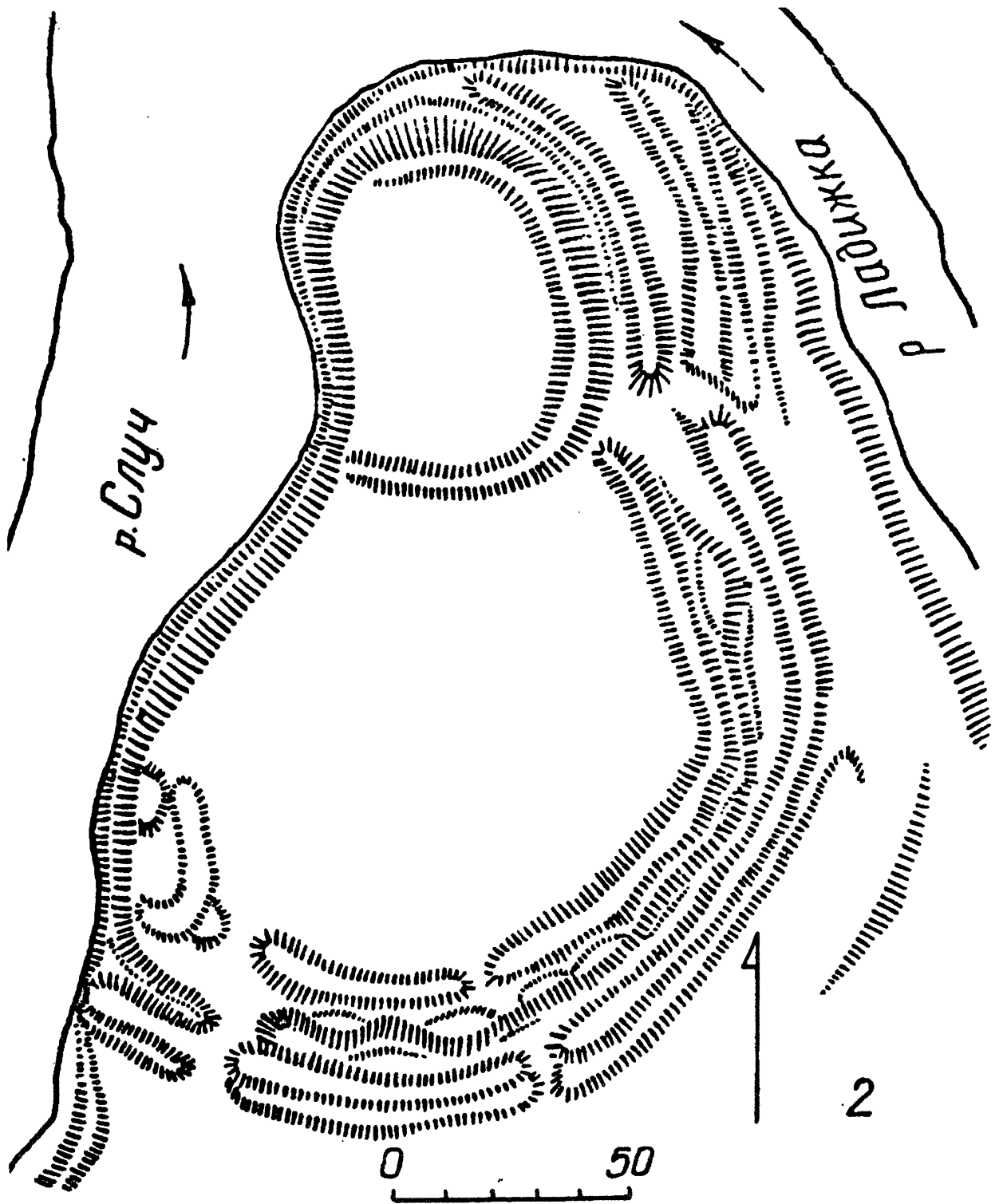

Рис. 5. Схематичний план Губинського городища (за К. І. Терещуком).

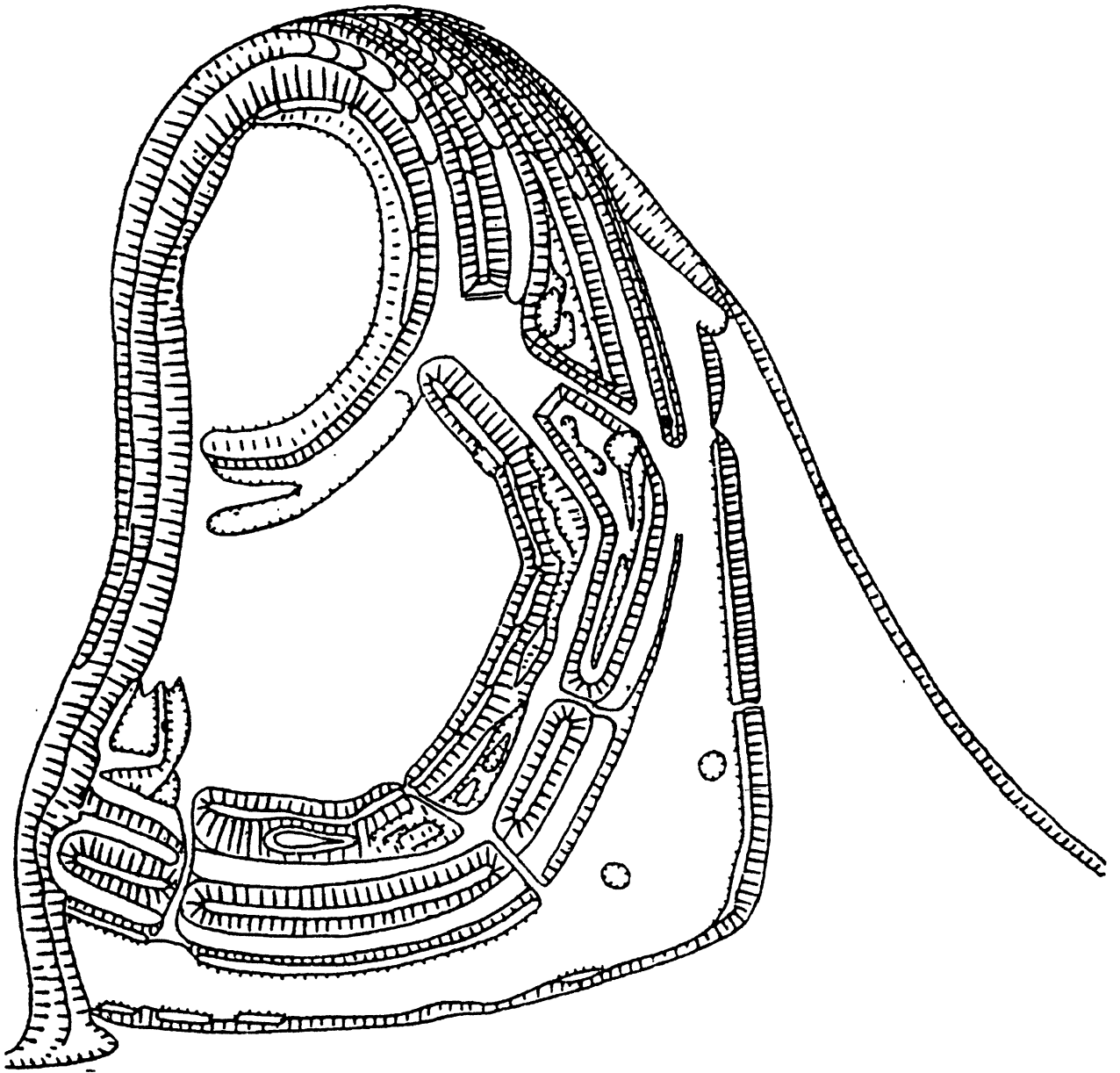

Рис. 6. Схематичний план Губинського городища (За М.П. Кучерою).

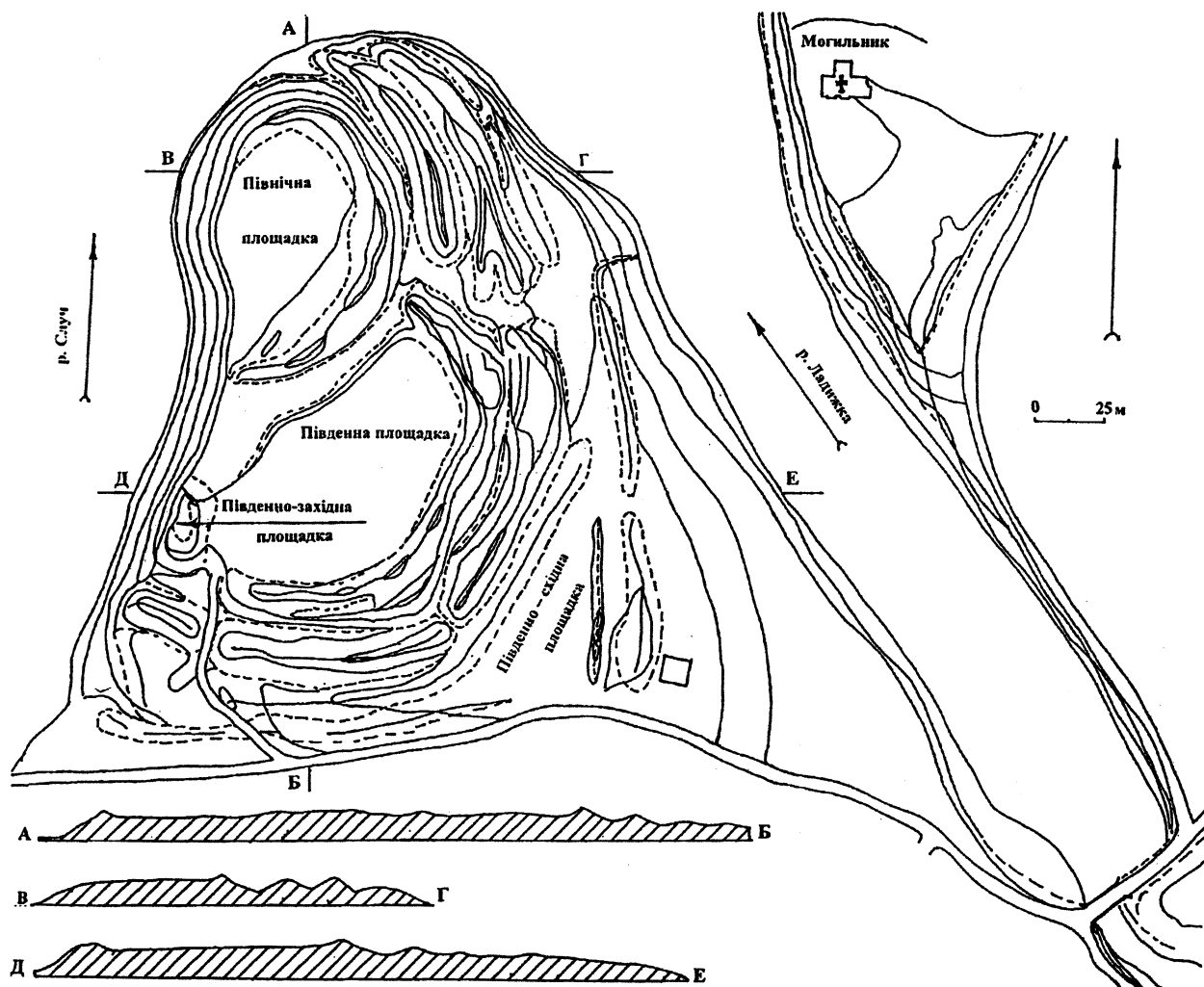

Рис. 7. Інструментальний план Літописного Губинського городища (за Л.В.Лисенко).

Рис.8. План розкопу I (Ділянки I-IV):

1. Перетліле дерево.
2. Обгоріле дерево.
3. Рів.
4. Останець з ялиною.
5. Камінь.
6. Обрив.
7. Кліті 1-4.
8. Ділянки I-IV.

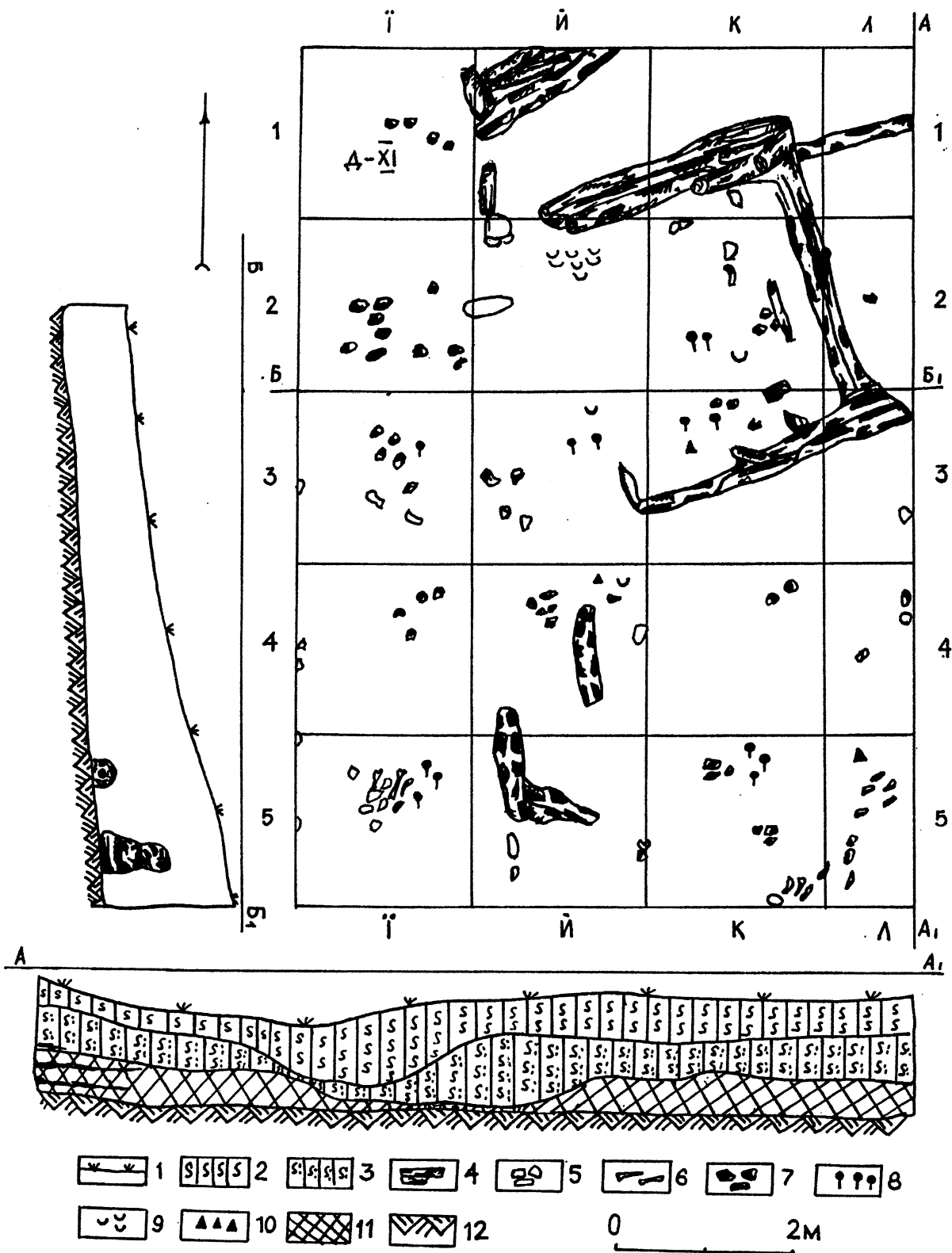

Рис. 9. План ділянки XI:

1. Трав'яний покрив, 2. Темний ґрунт, 3. Темний злежаний ґрунт, 4. Горіле дерево,
5. Каміння, 6. Кістка, 7. Кераміка, 8. Металеві знахідки, 9. Скляні браслети,
10. Інші знахідки, 11. Мішаний ґрунт, 12. Материк.

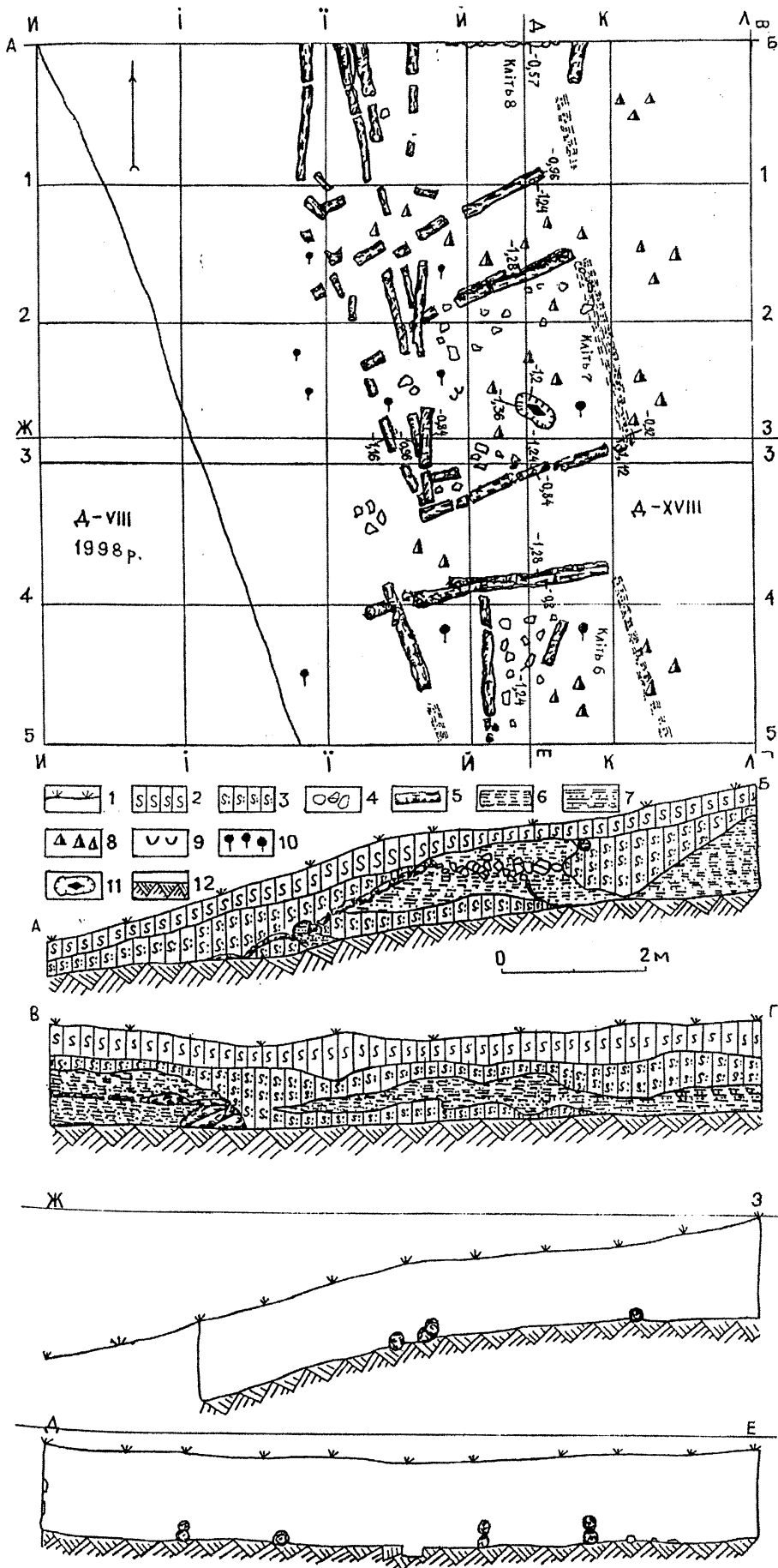
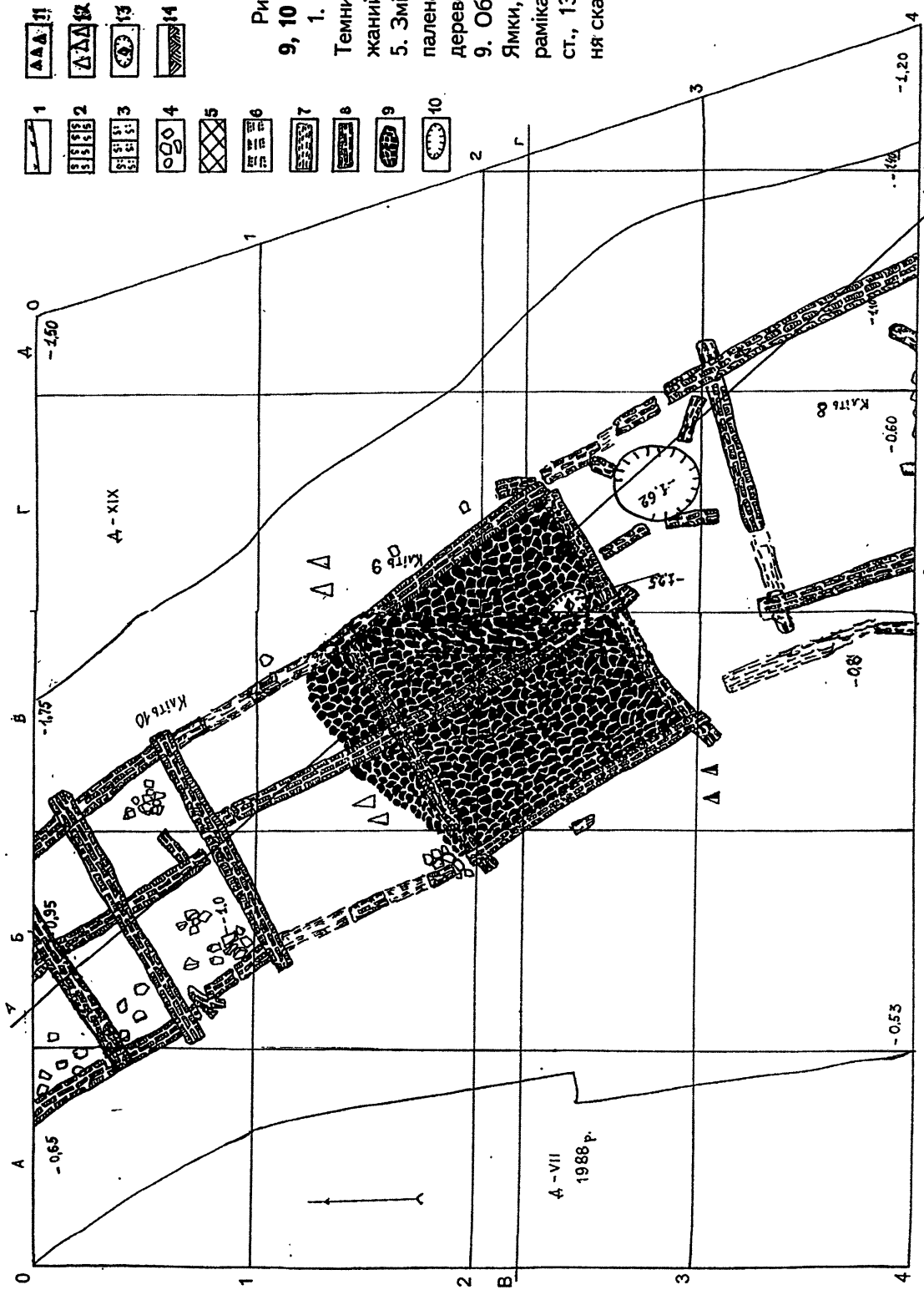

Рис.10. План і розрізи клітей 6, 7, 8:

1. Трав'яний покрив.
2. Темний ґрунт.
3. Сірий залежаний ґрунт.
4. Каміння.
5. Горіле дерево.
6. Обпалена глина.
7. Тлен дерева.
8. Кераміка.
9. Скляні браслети.
10. Залізні вироби.
11. Скарб.
12. Материк.

- 1 [Symbol]
- 2 [Symbol]
- 3 [Symbol]
- 4 [Symbol]
- 5 [Symbol]
- 6 [Symbol]
- 7 [Symbol]
- 8 [Symbol]
- 9 [Symbol]
- 10 [Symbol]
- 11 [Symbol]
- 12 [Symbol]
- 13 [Symbol]
- 14 [Symbol]

Рис.11. План клітей 8, 9, 10 на ділянці XIX.

- 1. Трав'яний покрив, 2. Темний ґрунт, 3. Сірий злежаний ґрунт, 4. Каміння
- 5. Змішаний ґрунт, 6. Обпалена глина, 7. Трухляве дерево, 8. Горіле дерево, 9. Обпалена долівка
- 10. Ямки, 11. Трипільська кераміка, 12. Кераміка XII-XIII ст., 13. Місце знаходження скарбу IV, 14. Материк.

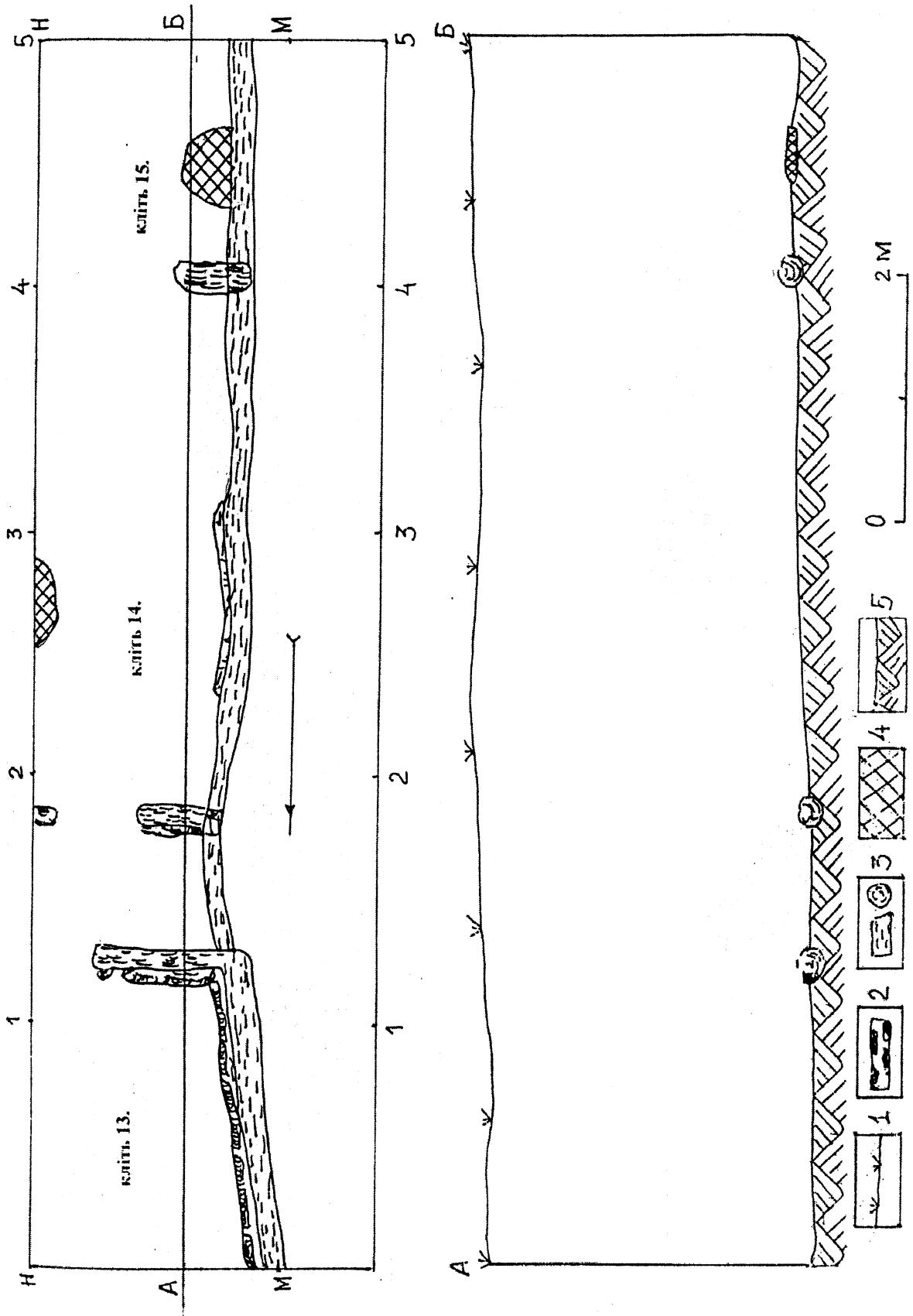

Рис. 12. Ділянка ХХІІІ. Переріз квітень — і — 1952.
1. Трав'яний покрив; 2. Горіле дерево; 3. Перетліле дерево; 4. Зола; 5. Материк.

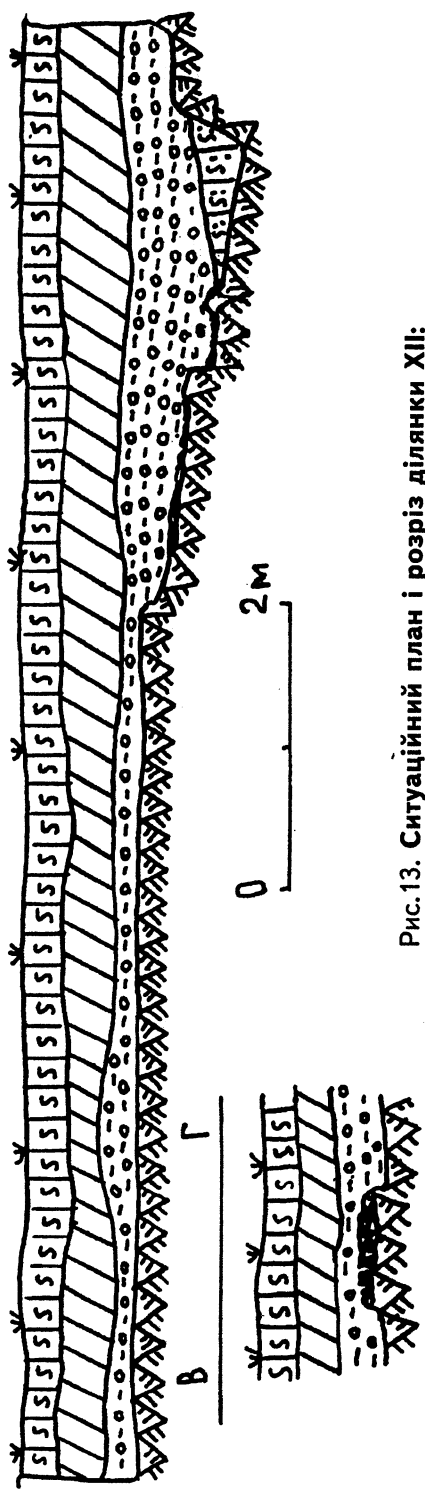
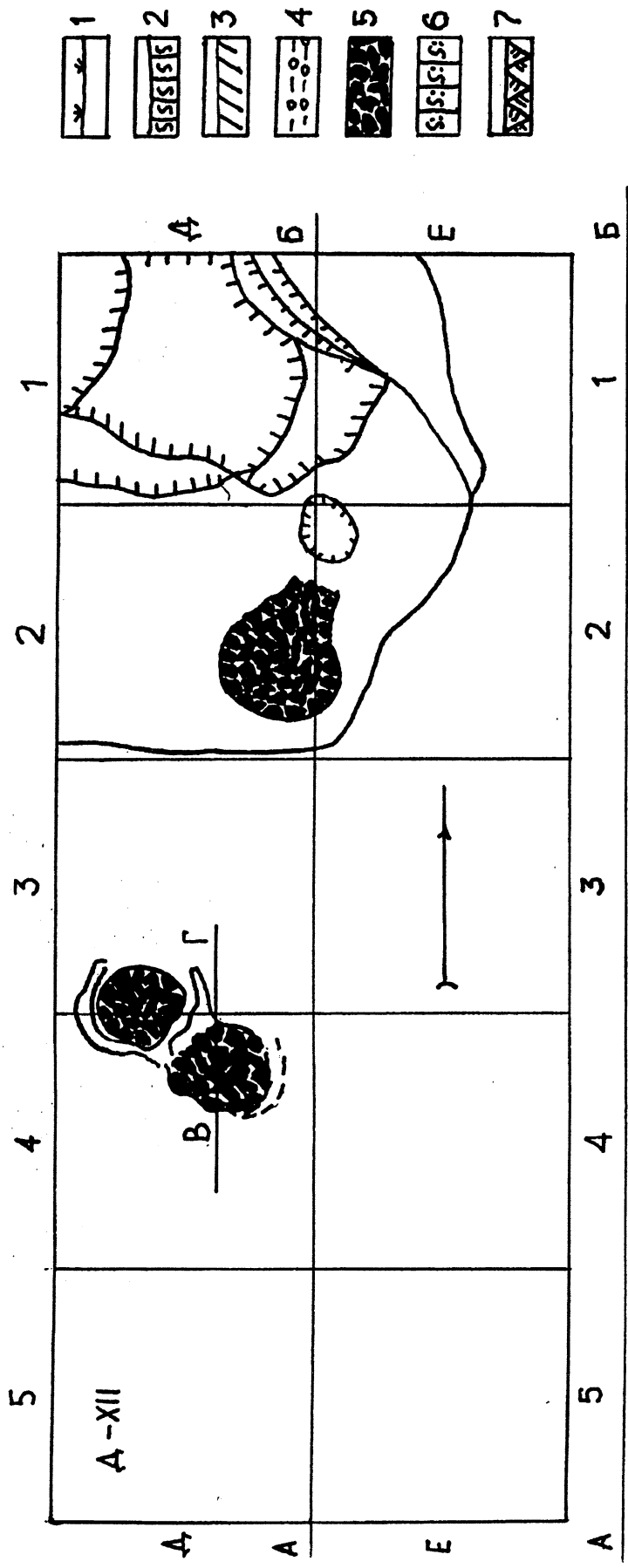

Рис.13. Ситуаційний план і розріз ділянки XII:

- 1. Трав'яний покрив, 2. Темно-сірий шар, 3. Темно-коричневий шар,
- 4. Змішаний ґрунт, 5. Черінь, 6. Чорний прошарок, 7. Материк.

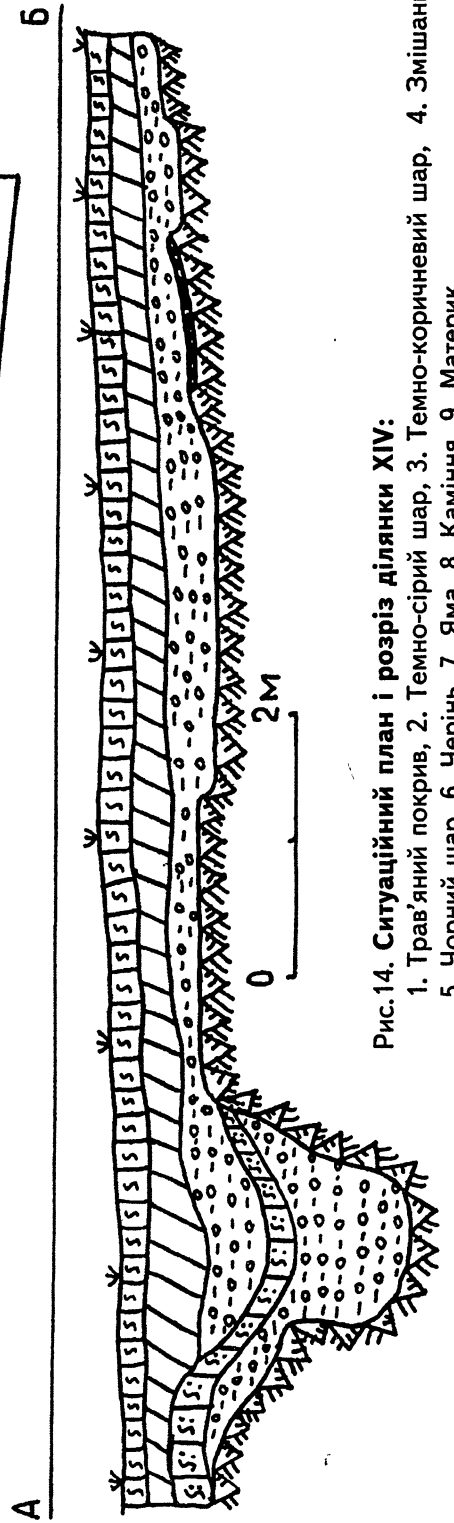
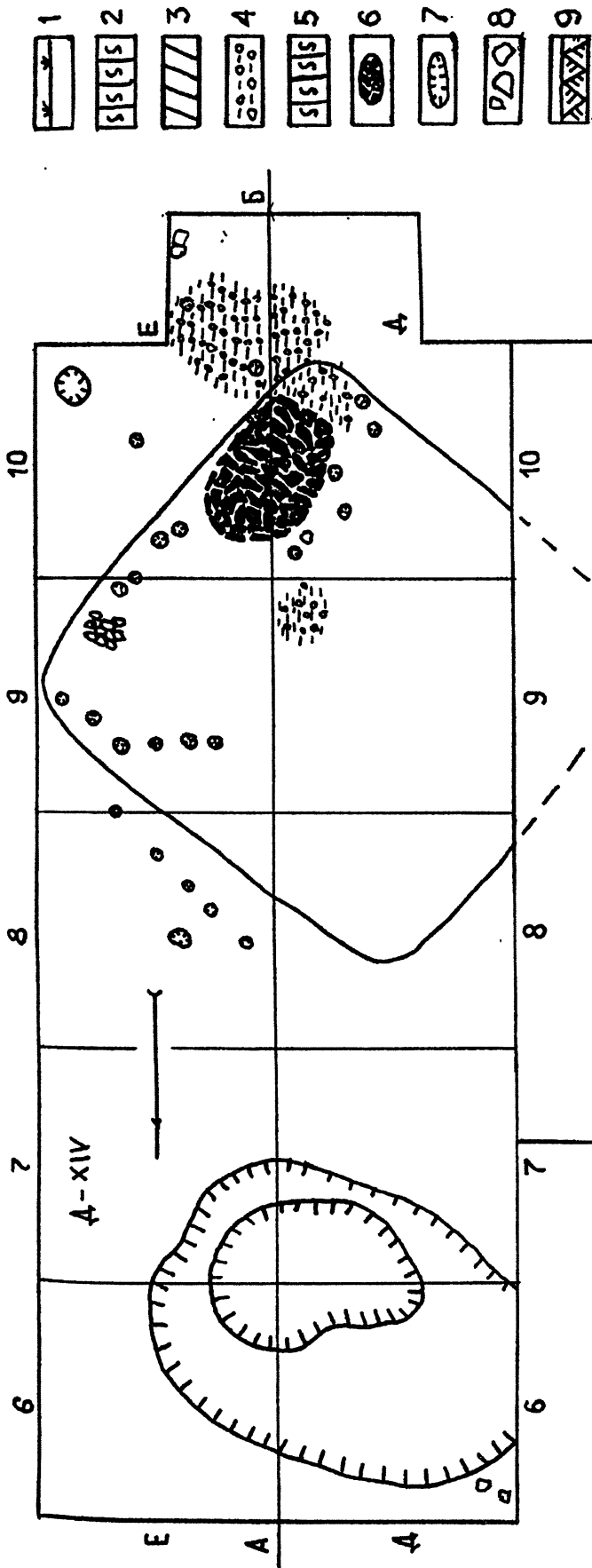

Рис.14. Ситуаційний план і розріз ділянки XIV:

1. Трав'яний покрив,
2. Темно-сірий шар,
3. Темно-коричневий шар,
4. Змішаний шар,
5. Чорний шар,
6. Черинь,
7. Яма,
8. Каміння,
9. Материк.

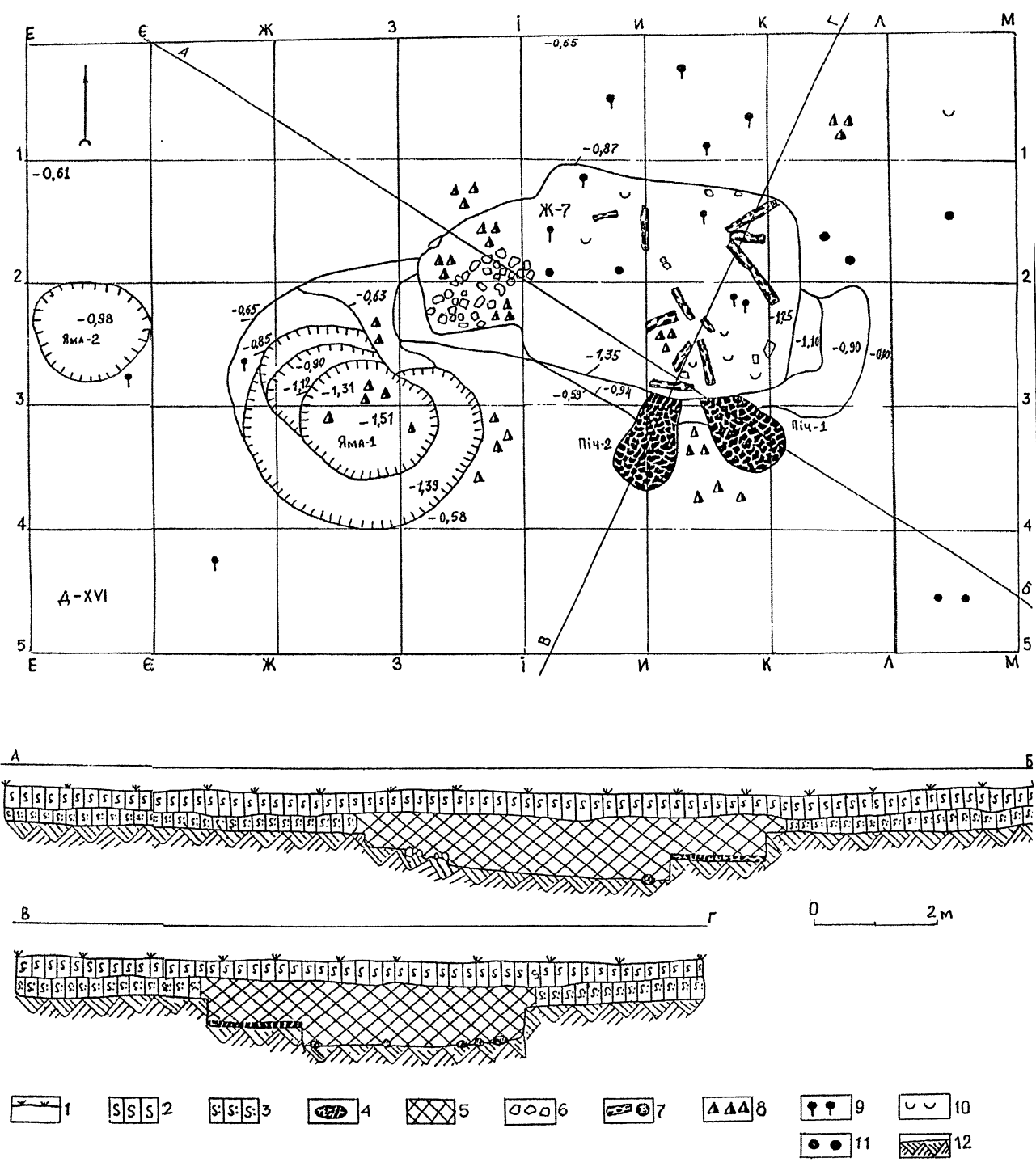
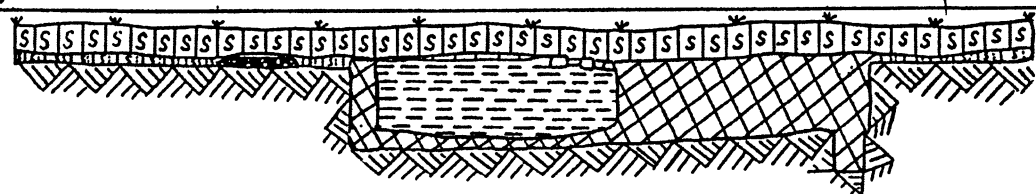
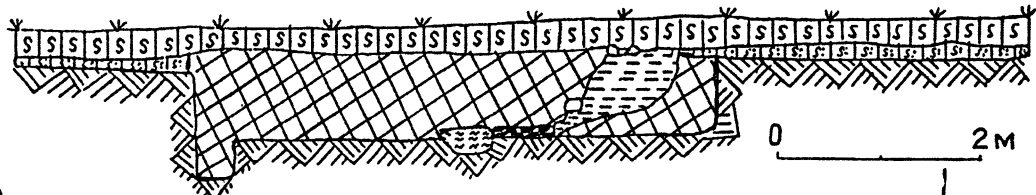
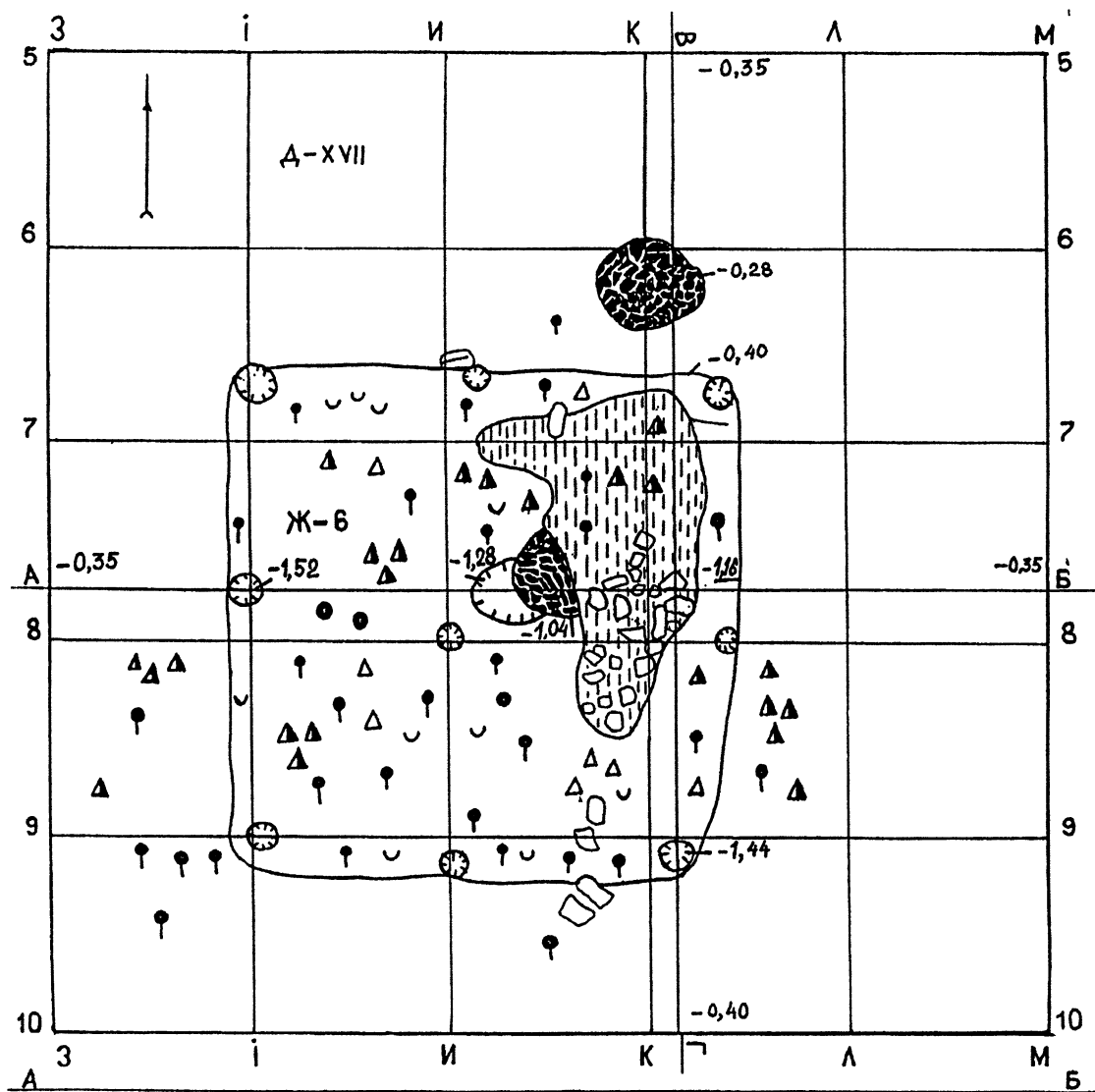

Рис.15. Загальний план ділянки XVI:

1. Трав'яний покрив.
2. Темний ґрунт.
3. Темно-сірий шар.
4. Черинь.
5. Мішаний ґрунт.
6. Каміння.
7. Горіле дерево.
8. Давньоруська кераміка.
9. Металеві вироби.
10. Скляні браслети.
11. Інші вироби.
12. Материк.

1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14

Рис.16. Загальний план ділянки XVII:

1. Трав'яний покрив. 2. Темний ґрунт. 3. Темний залезаний ґрунт. 4. Каміння.
5. Обпалена глина. 6. Чернінь. 7. Зола. 8. Мішаний ґрунт. 9. Залізні вироби. 10. Скляні браслети.
11. Трипільська кераміка. 12. Давньоруська кераміка. 13. Інші знахідки. 14. Материк.

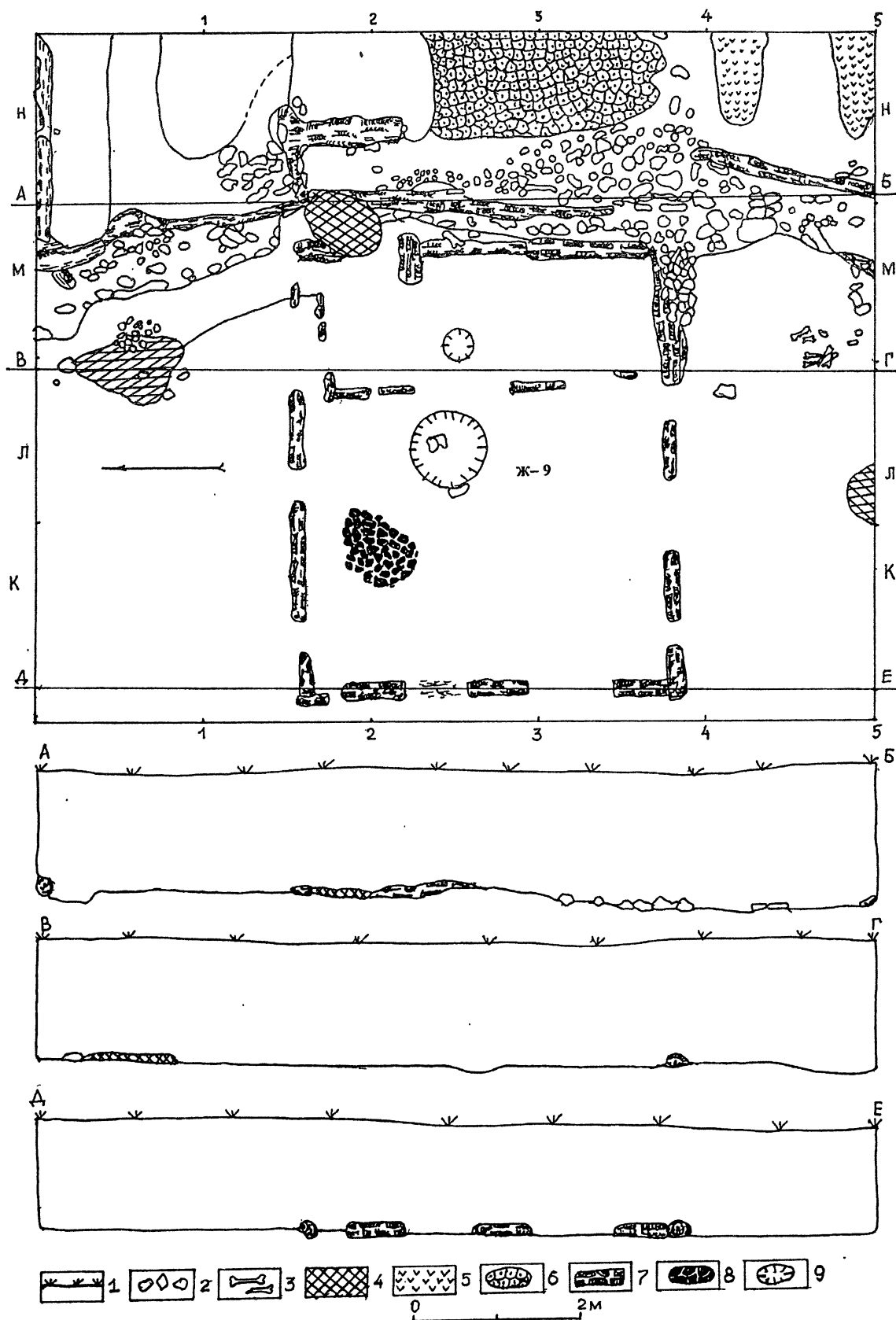

Рис. 17. Ділянка XXIII. План житла №9 на глибині 1,25-1,40м.

1. Трав'яний покрив.
2. Каміння.
3. Кістки тварин.
4. Зола.
5. Сажистий ґрунт.
6. Обмазка.
7. Горіле дерево.
8. Черинь.
9. Яма.

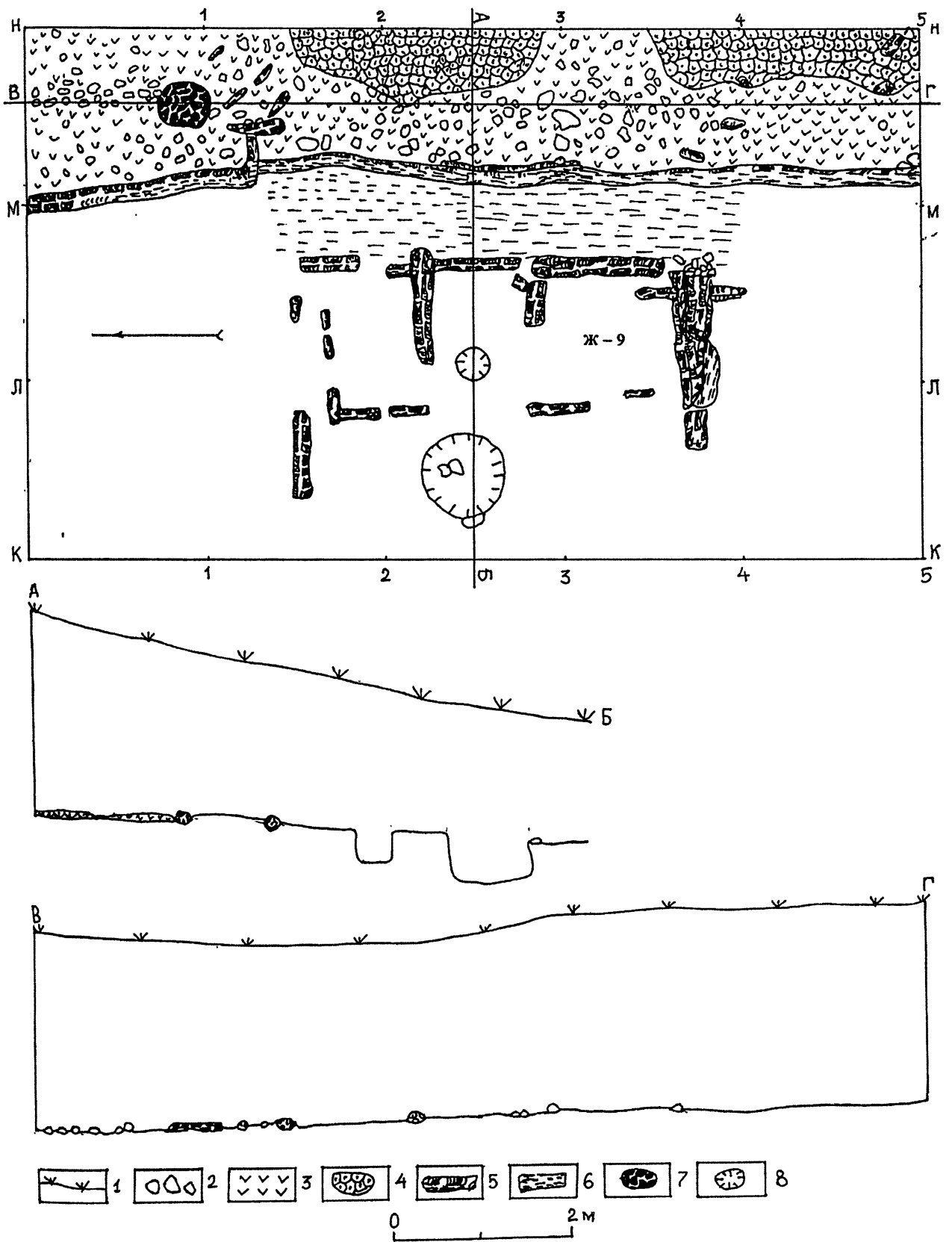

Рис.18. Ділянка XXIII План жишла – 9 та клітей –13, 14, 15 на глибині 2-2,3м.:

1. Трав'яний покрив. 2. Каміння. 3. Сажистий ґрунт. 4. Обмазка.
5. Горіле дерево. 6. Перетліле дерево. 7. Черинь. 8. Яма.

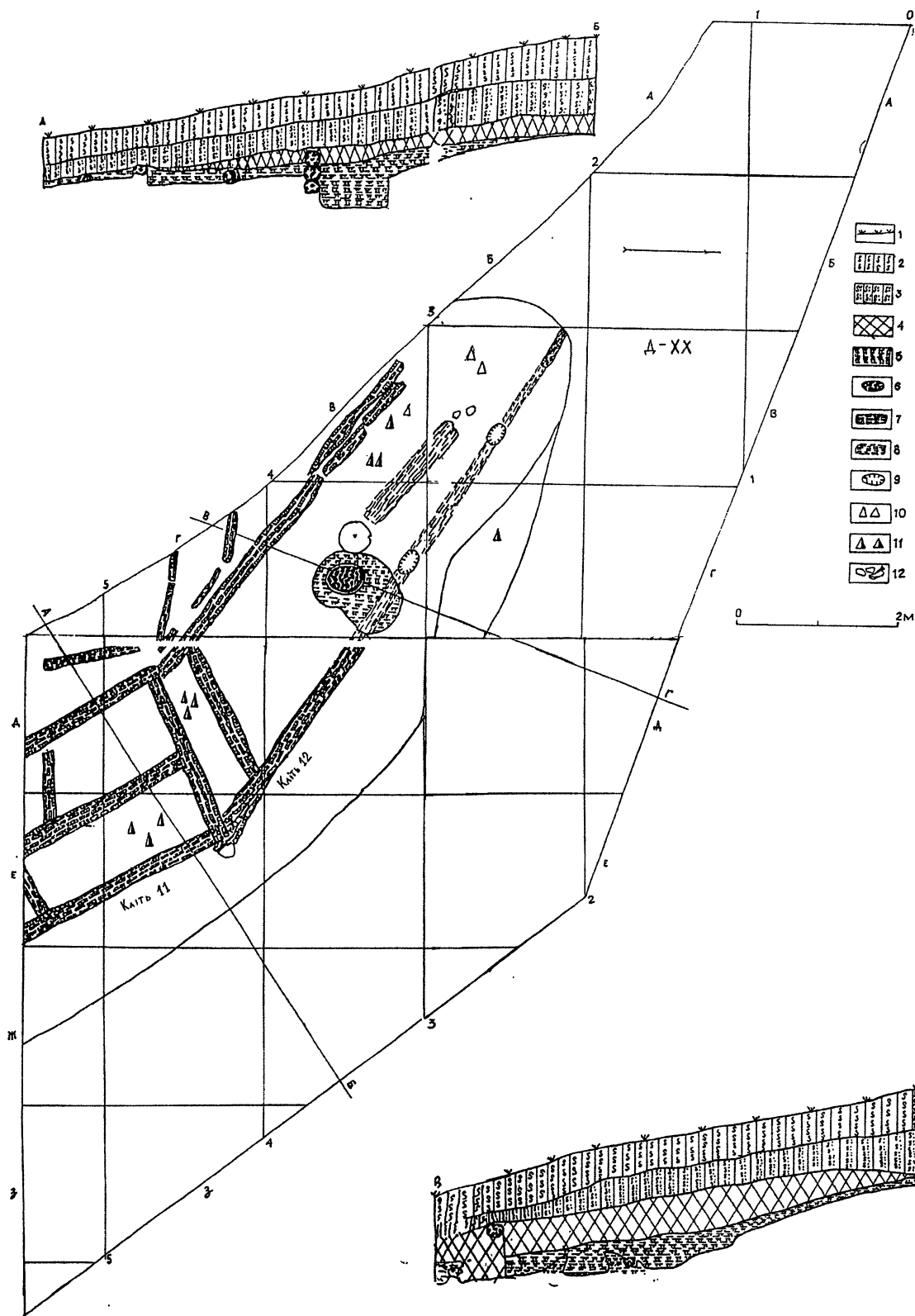

Рис.32. Загальний план ділянки XX.

1. Трав'яний покрив. 2. Темний ґрунт. 3. Сірий залежаний ґрунт. 4. Змішаний ґрунт. 5. Горіла глина.
 6. Черинь. 7. Горіле дерево. 8. Перетліле дерево. 9. Яма. 10. Трипільська кераміка. 11. Давньоруська
 кераміка. 12. Камінь.

Рис. 33. Загальний вигляд на розкоп (ділянки I-IV) з півночі.

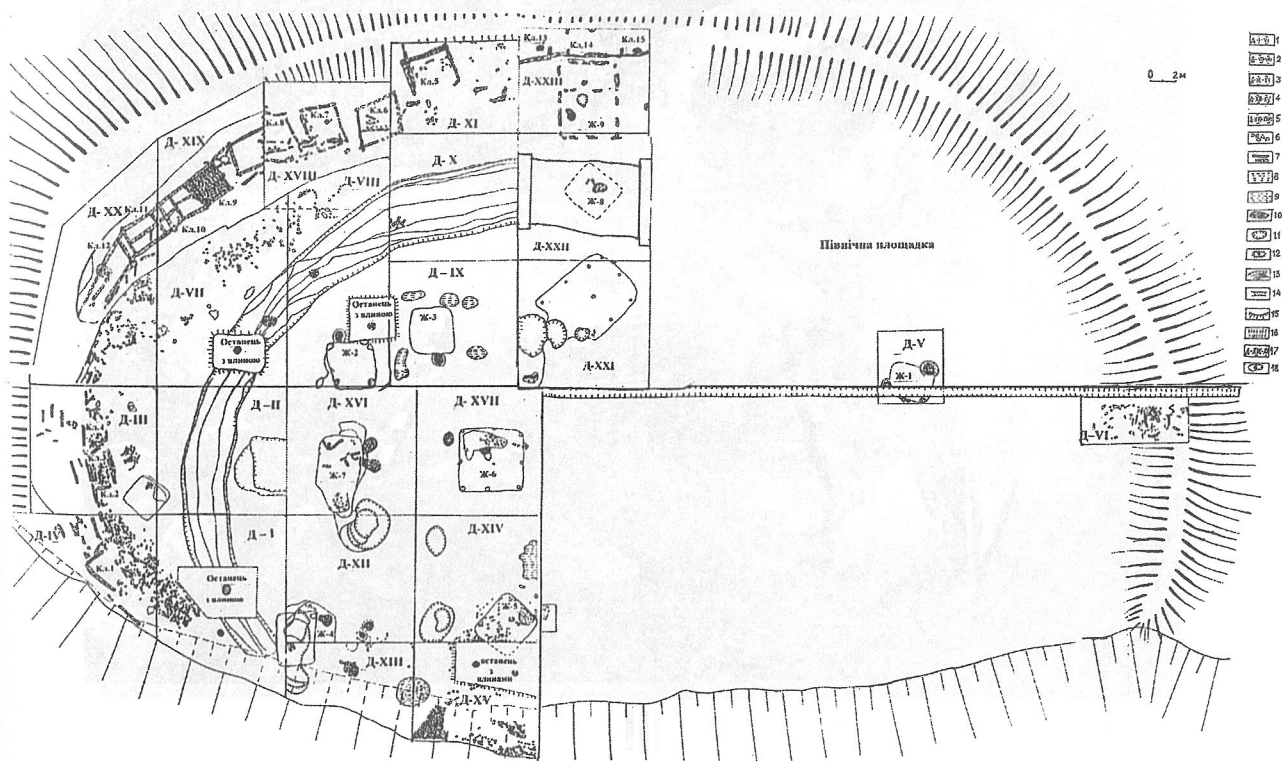
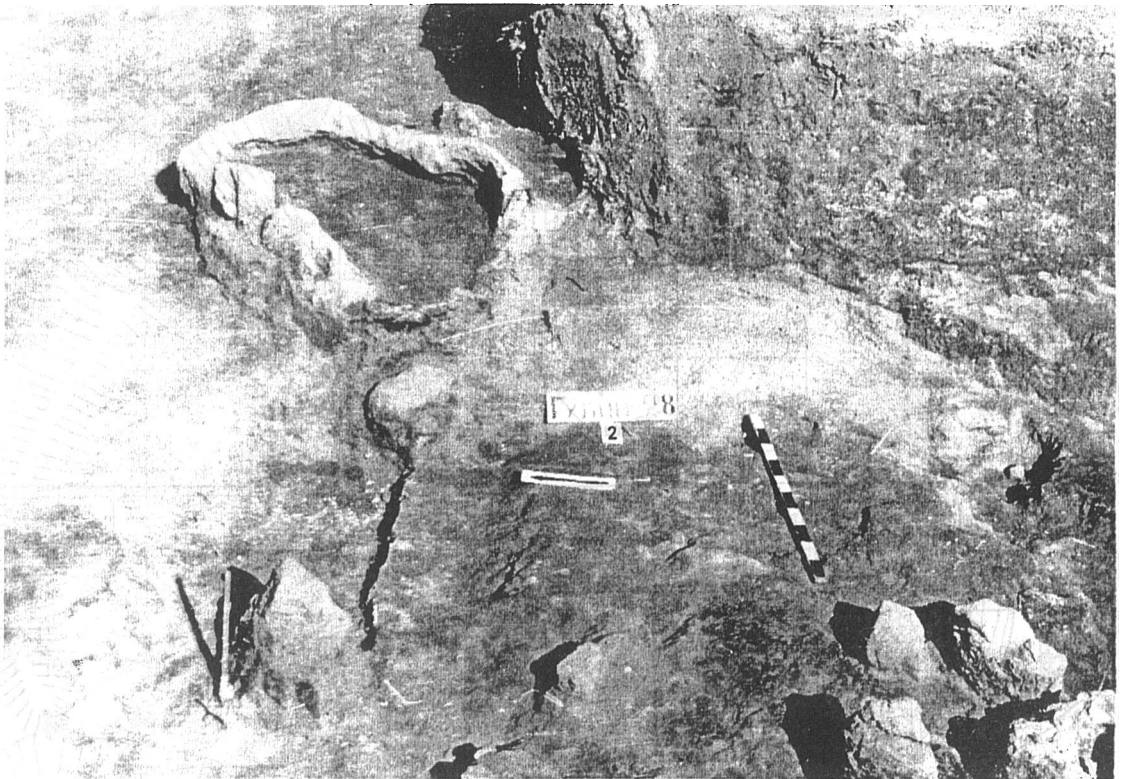

Рис.34. Загальний план розміщення жител, клітей та рову на дослідженій частині Північної площадки Губинського городища.

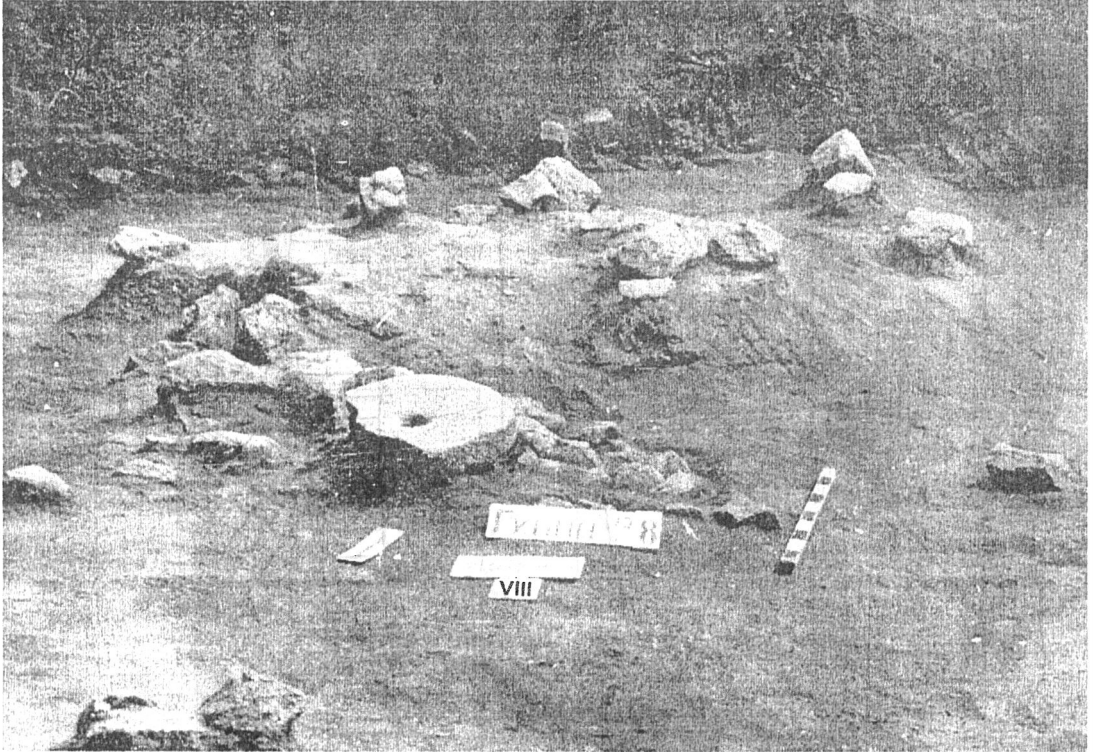

I

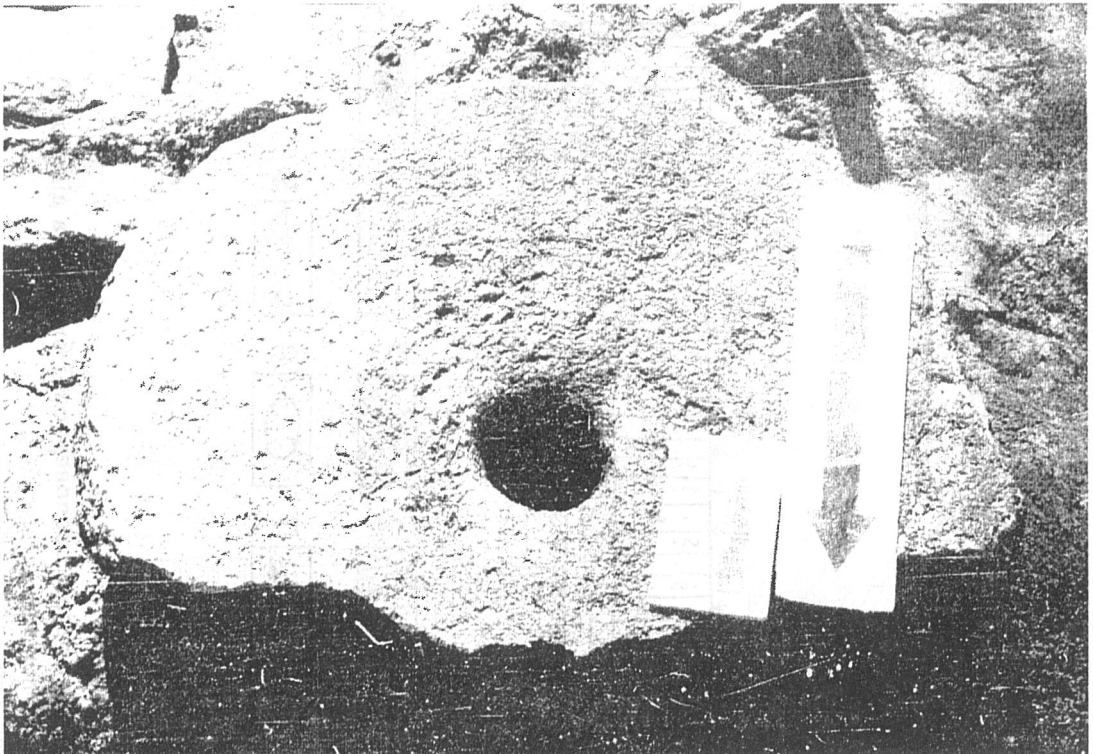

II

Рис. 39, I. Ділянка VII із видом розчищеного жорнового каменя.
Рис. 39, II. Залишки печі у Ж-2.

I

II

Рис. 40, I. Ділянка VIII із видом розчищеного жорнового каменя.
Рис. 40, II. Жорновий камінь з ділянки VIII.

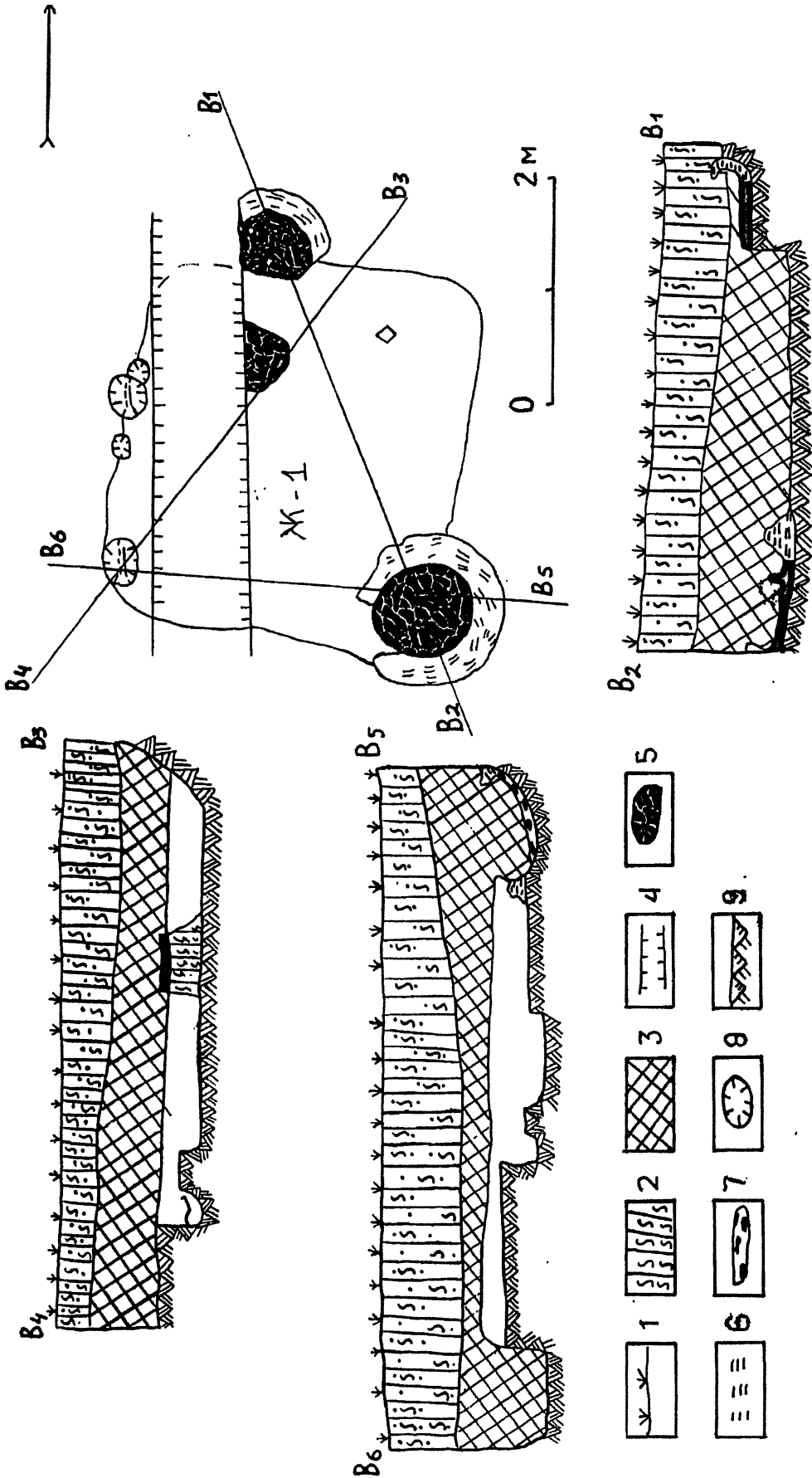

Рис.41. План і розріз двоповерхової будівлі на ділянці V:
 1. Дерновий покрив. 2. Темний ґрунт.
 3. Мішаний ґрунт. 4. Траншея.
 5. Черинь. 6. Глина.
 7. Обгоріле дерево.
 8. Яма. 9. Материк.

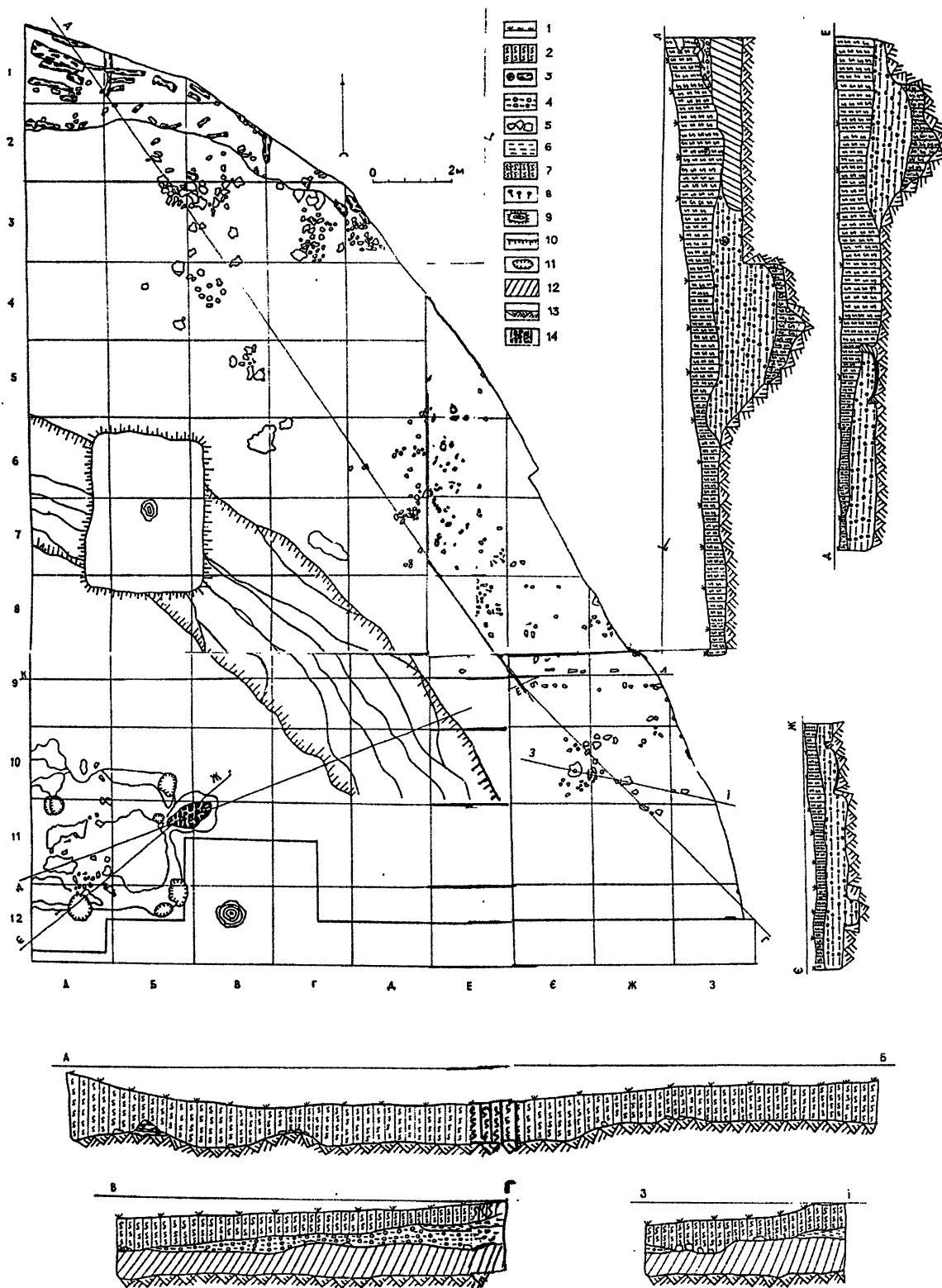
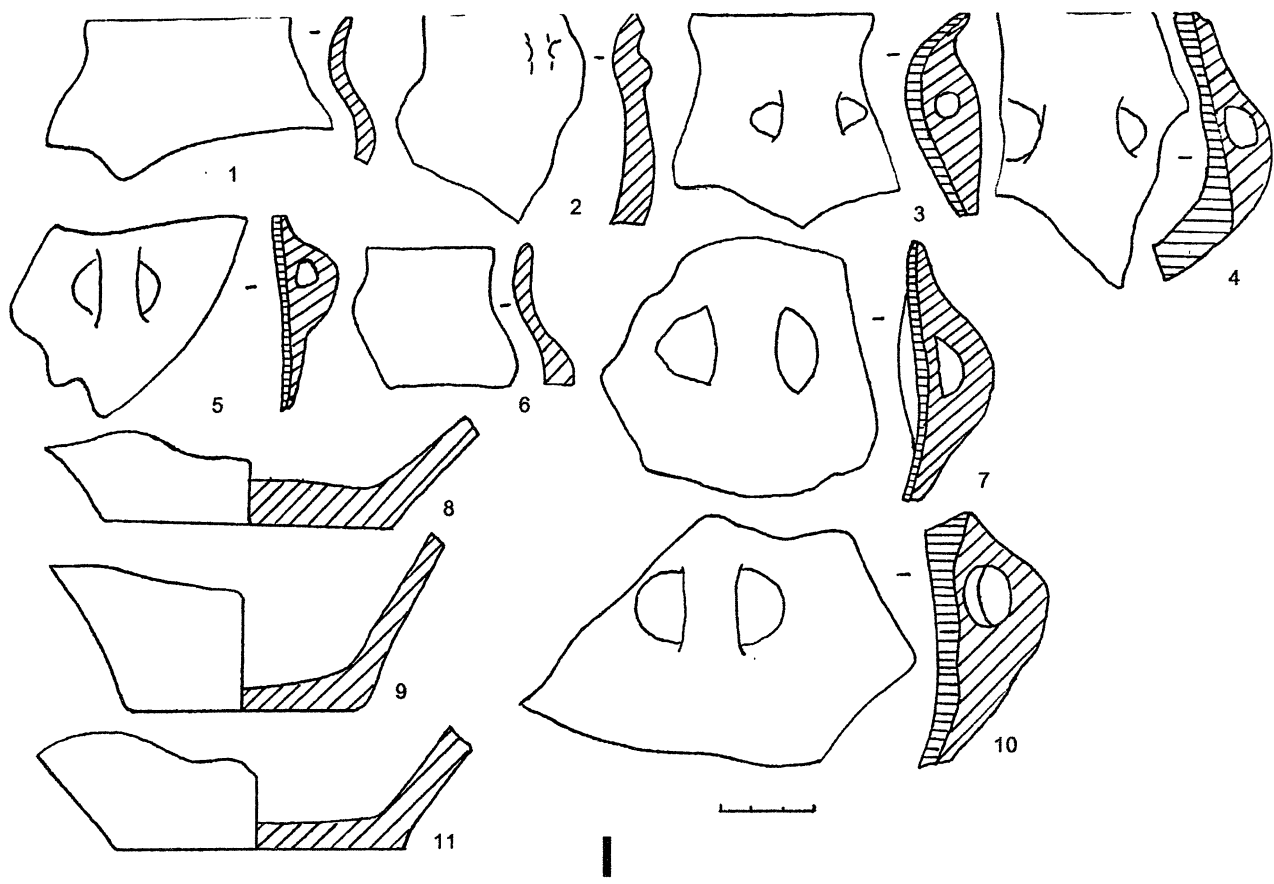
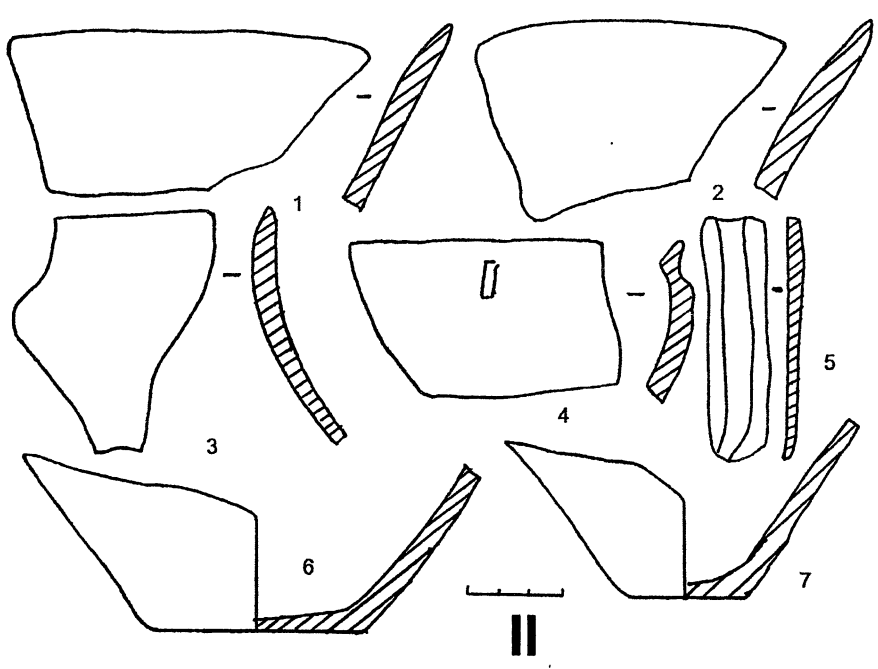

Рис.42. Схематичний план і розрізи розкопу 1998р:

1. Трав'яний покрив. 2. Темний ґрунт. 3. Згорілі дерев'яні колоди. 4. Пересип.
5. Каміння. 6. Глиняна обмазка. 7. Темний злежаний ґрунт рову. 8. Кістки тварин.
9. Останці з ялинами. 10. Обриси рову. 11. Стовпові ямки. 12. Злежаний ґрунт темного відтінку.
13. Материк. 14. Чернінь.

I

II

Рис.44,I. Кераміка трипільської культури з ділянки VIII.

Рис.44,II. Кераміка трипільської культури з ділянки VII.

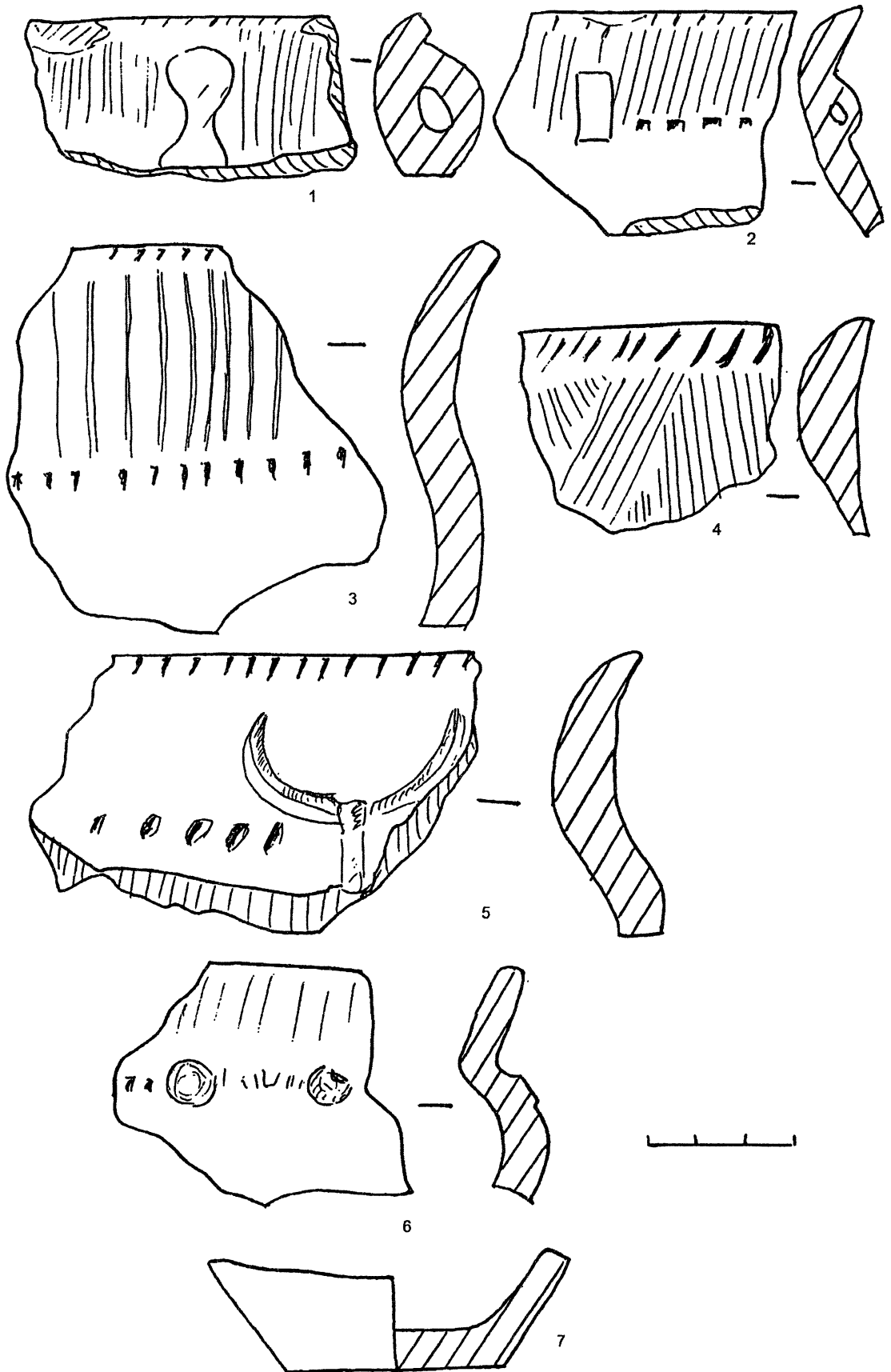

Рис.45. Трипільська кераміка з ділянки XVI.

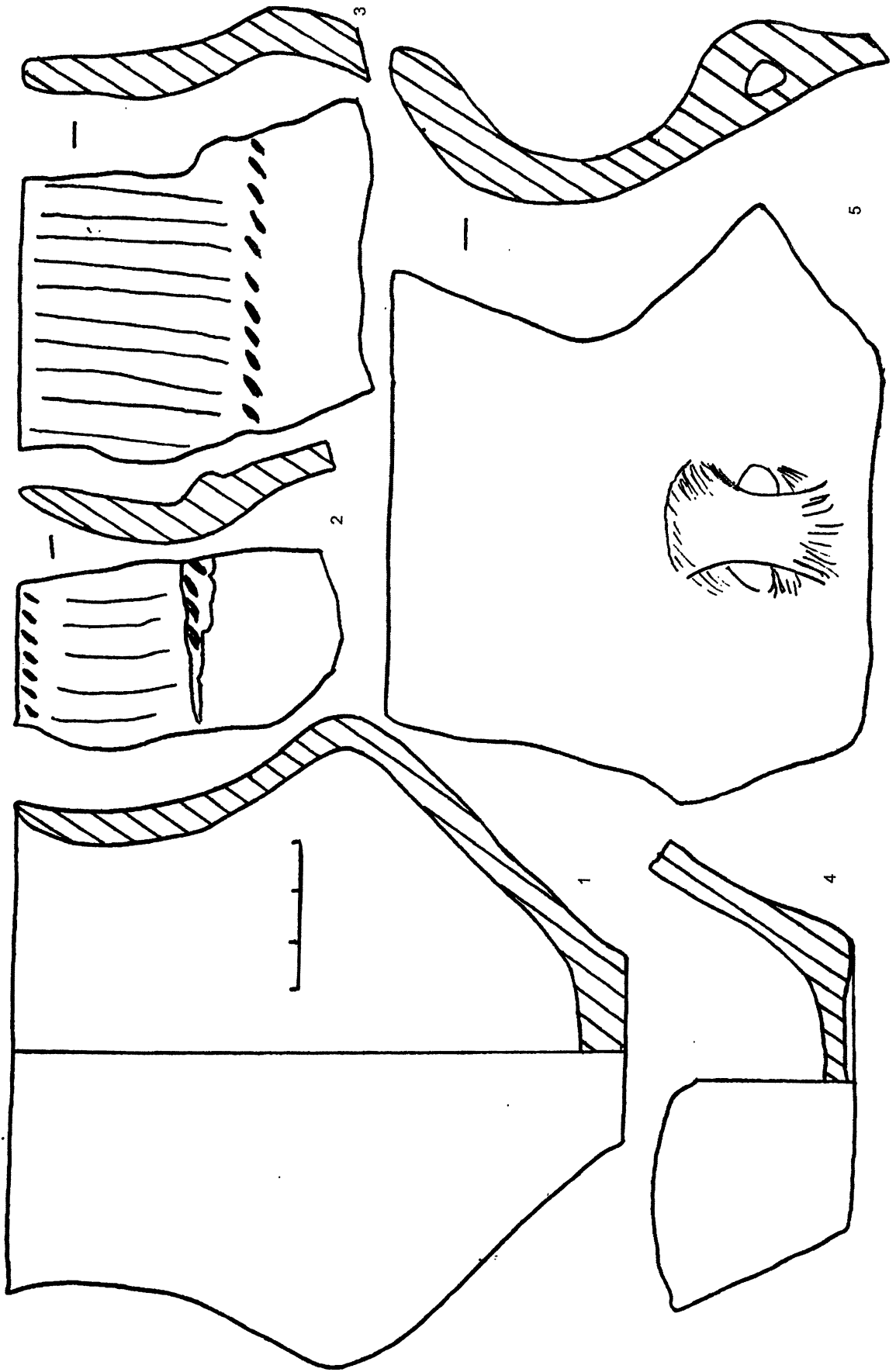

Рис.46. Трипільська кераміка з ділянки XV.

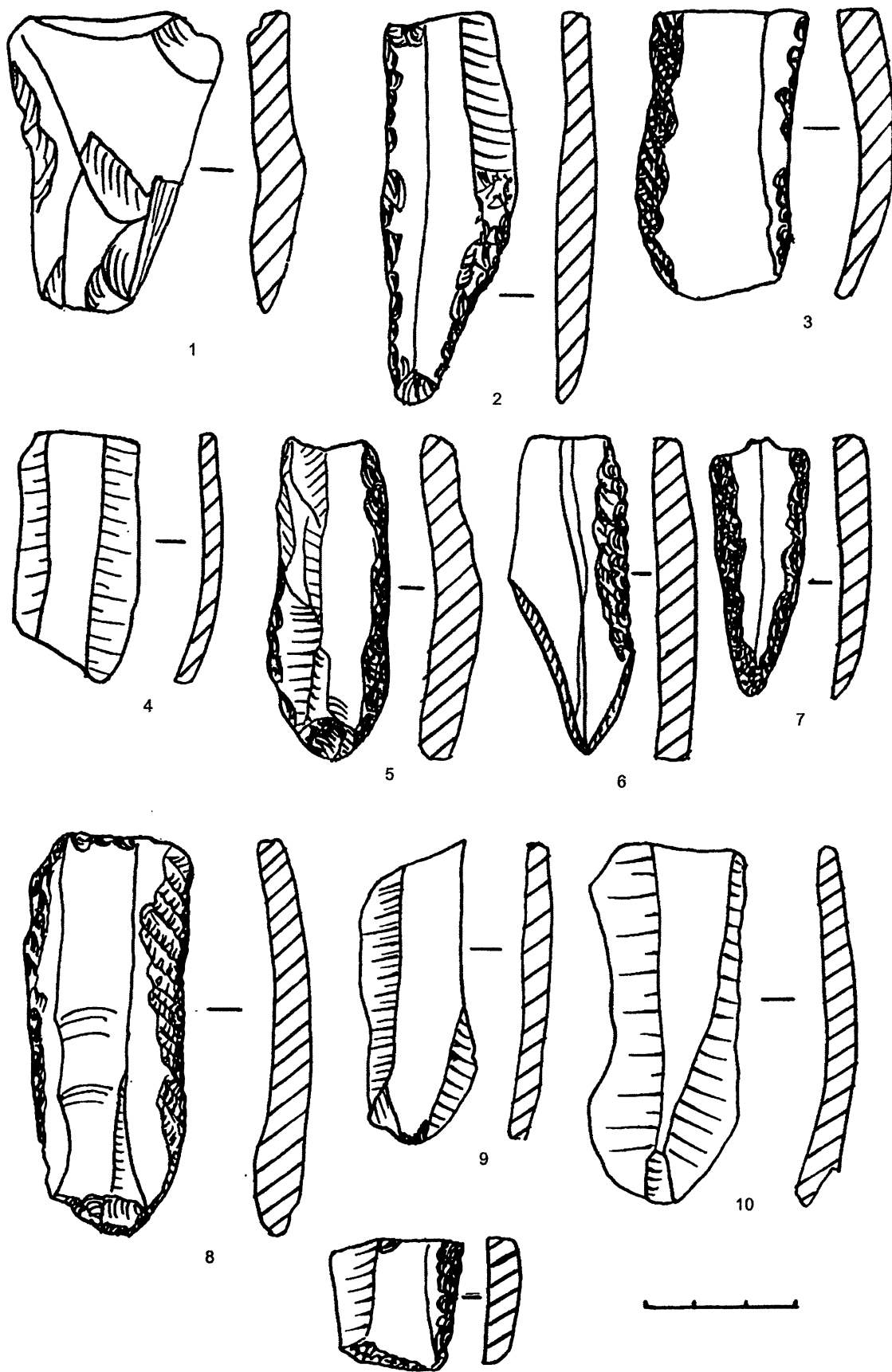

Рис.47. Крем'яні вироби з ділянки XVI.

11

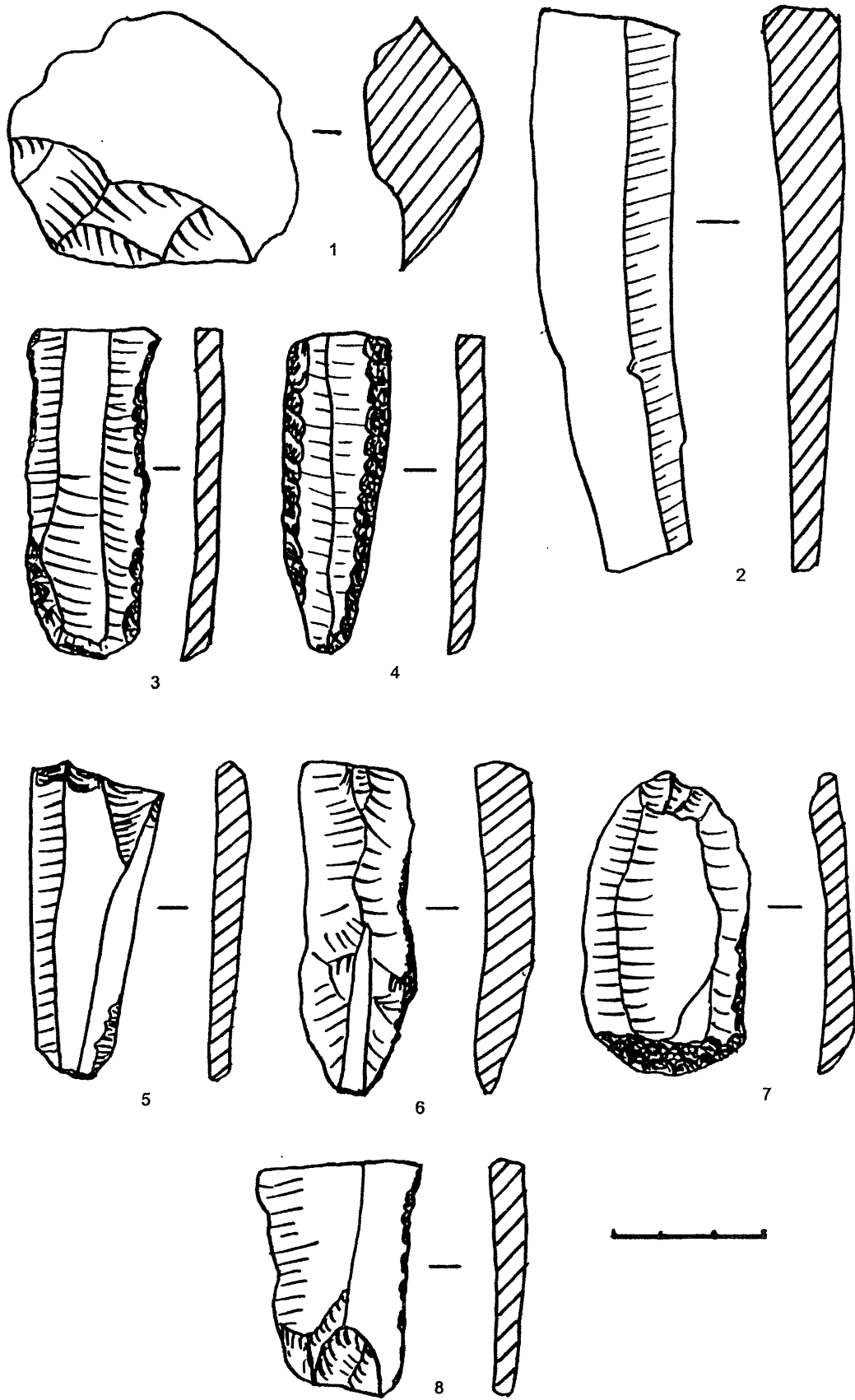

Рис.48. Крем'яні вироби з ділянки XVI.

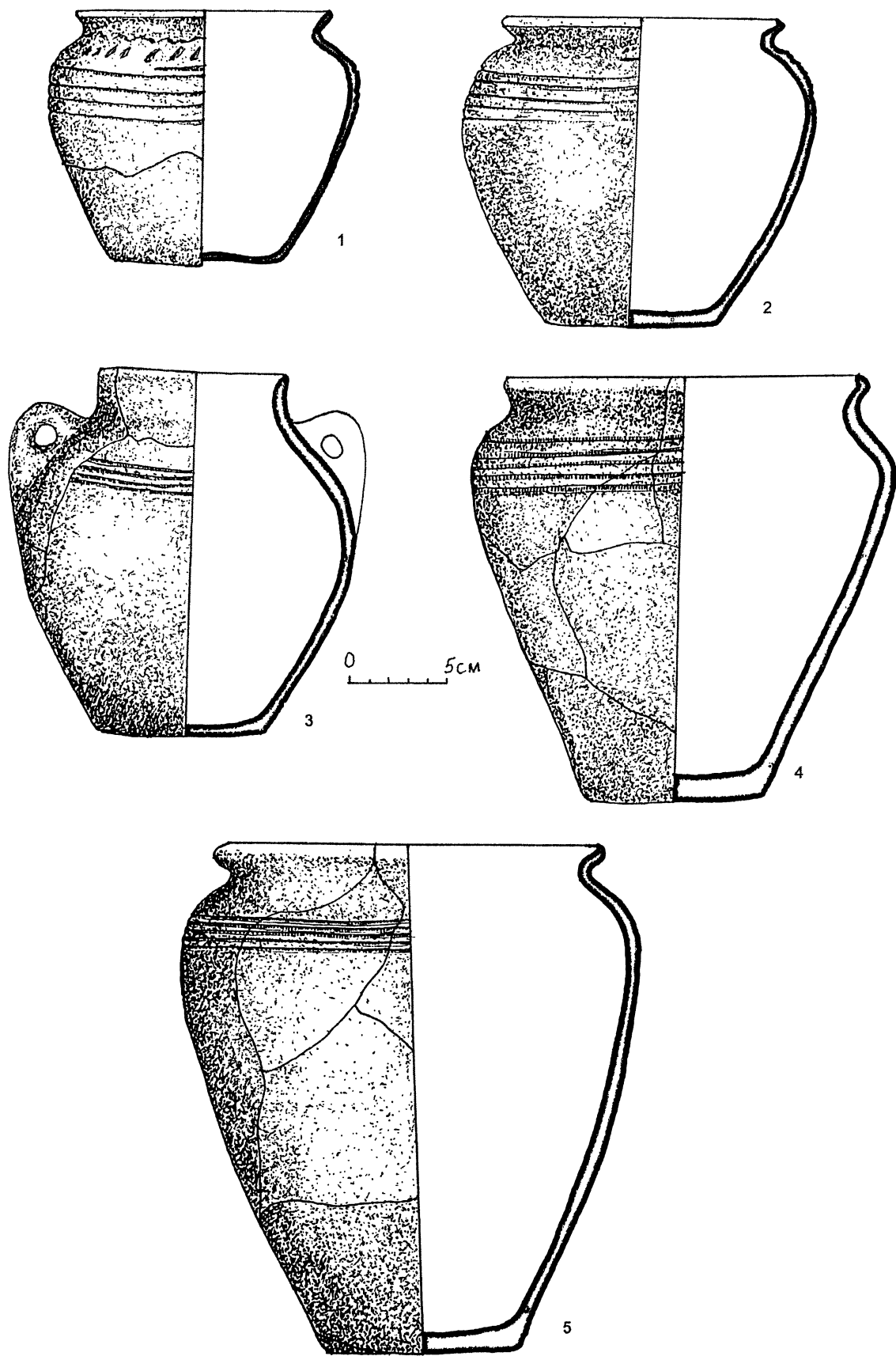

Рис. 49. Давньоруська кераміка з ділянок XIX, XX: (2-4 – XIX; 1,5 – XX)

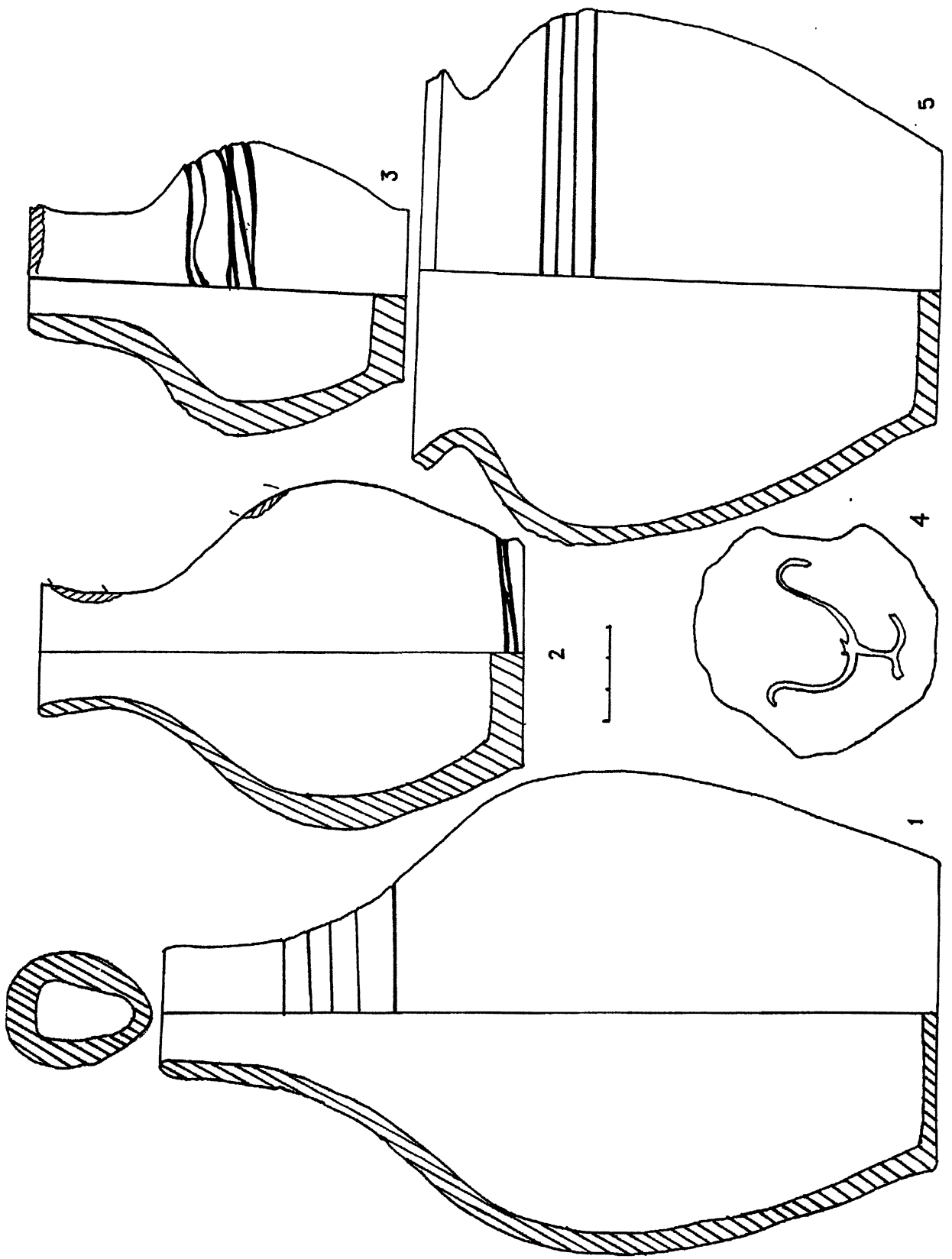

Рис.50. Давньоруська кераміка з I розкопу.

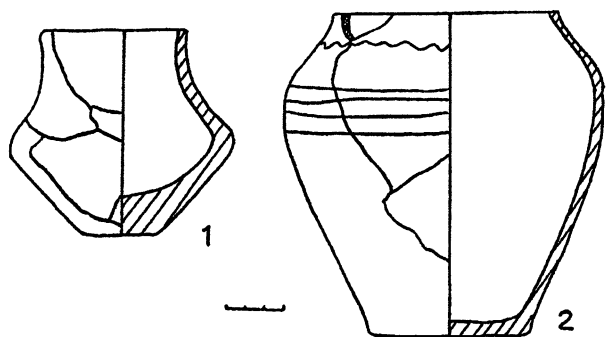

Рис. 51, I. Керамічні вироби з Ж-№6 та за його межами.

1. Трипільський кубок.
- 2,3. Горщики XII-XIIIст.
4. Верхня частина корчаги.

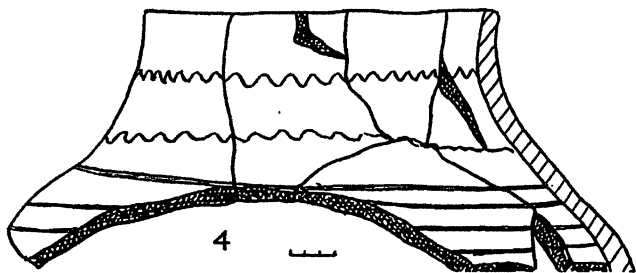
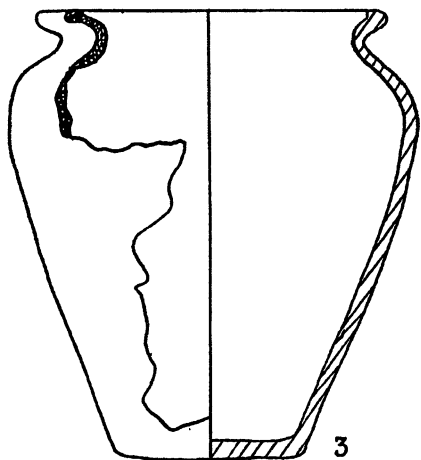
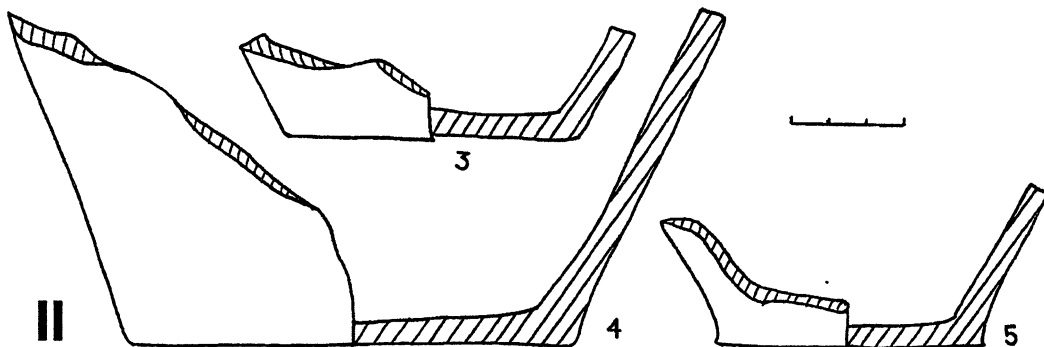
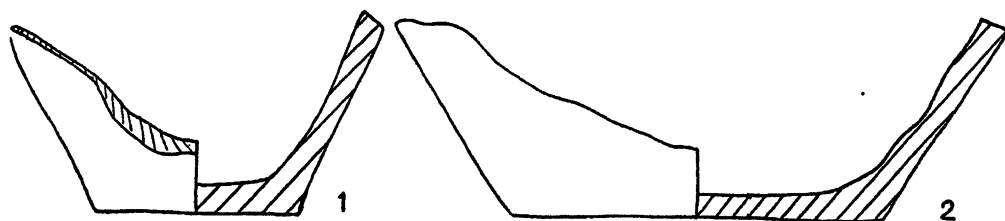

Рис.51,II. Фрагменти давньоруського посуду донець XII-XIII ст. з ділянки XVII.

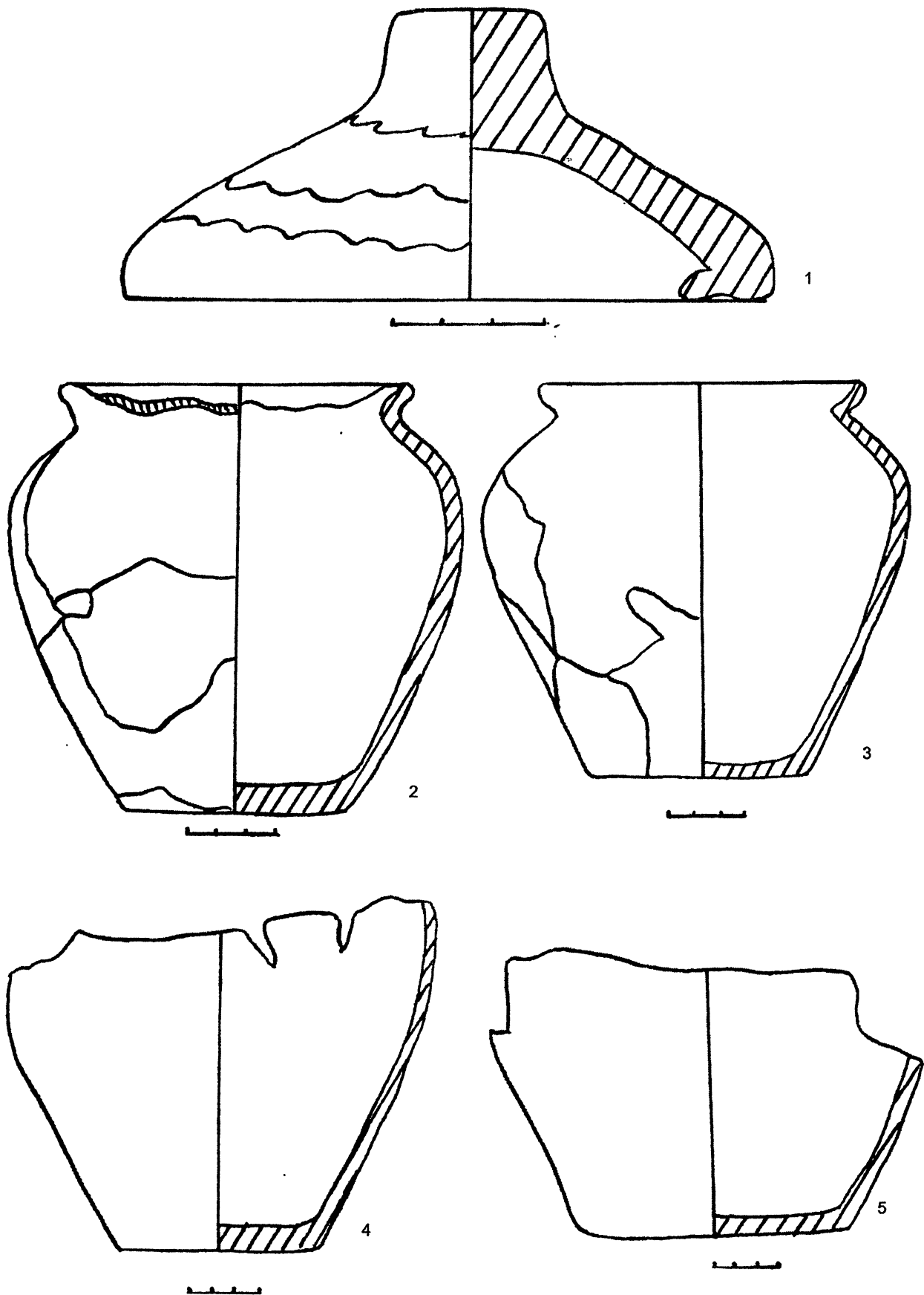

Рис.52. Давньоруська кераміка з ділянки XVIII.

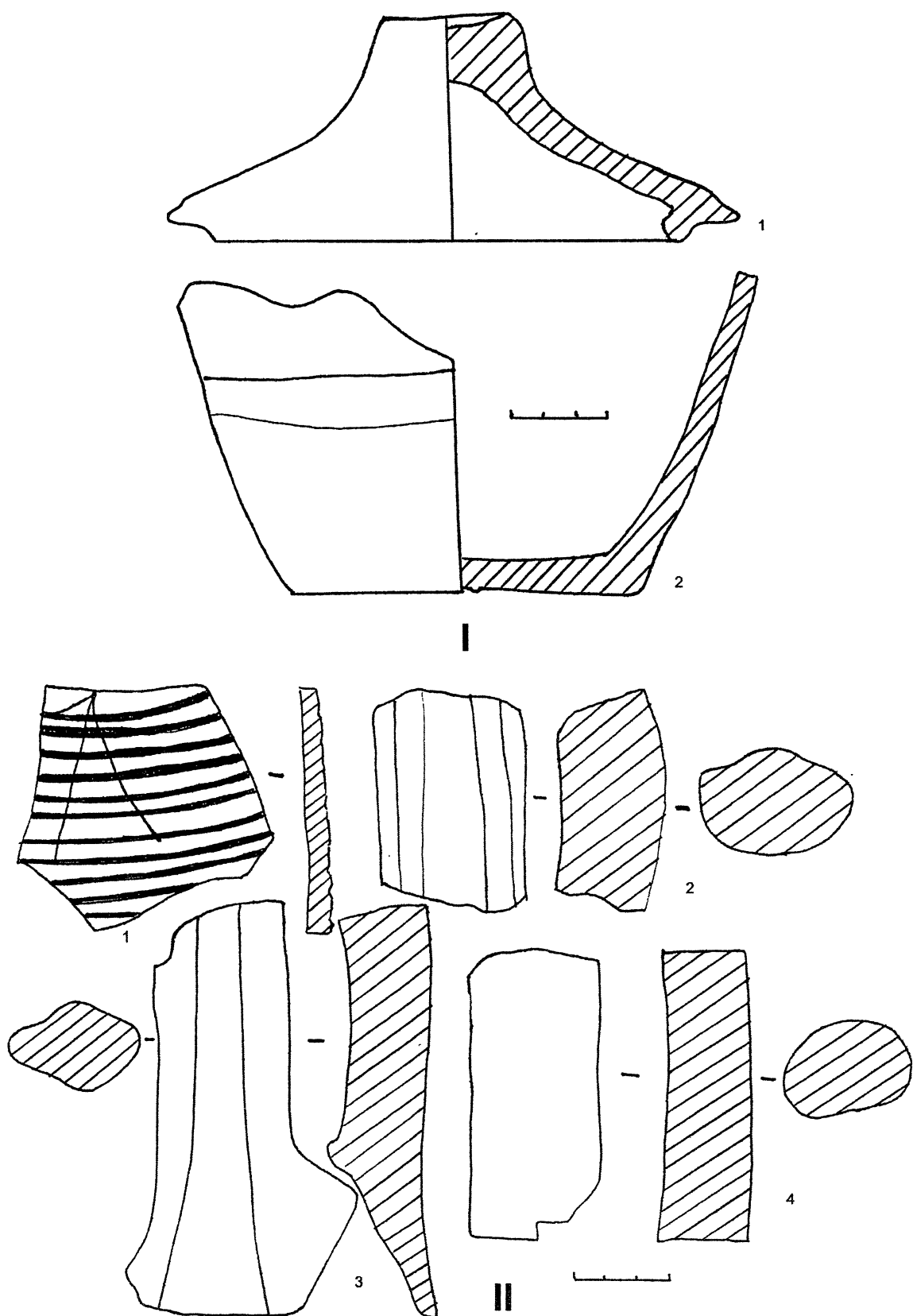
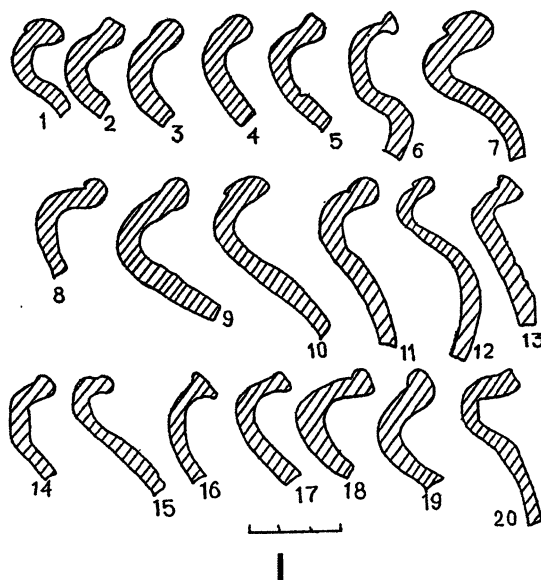
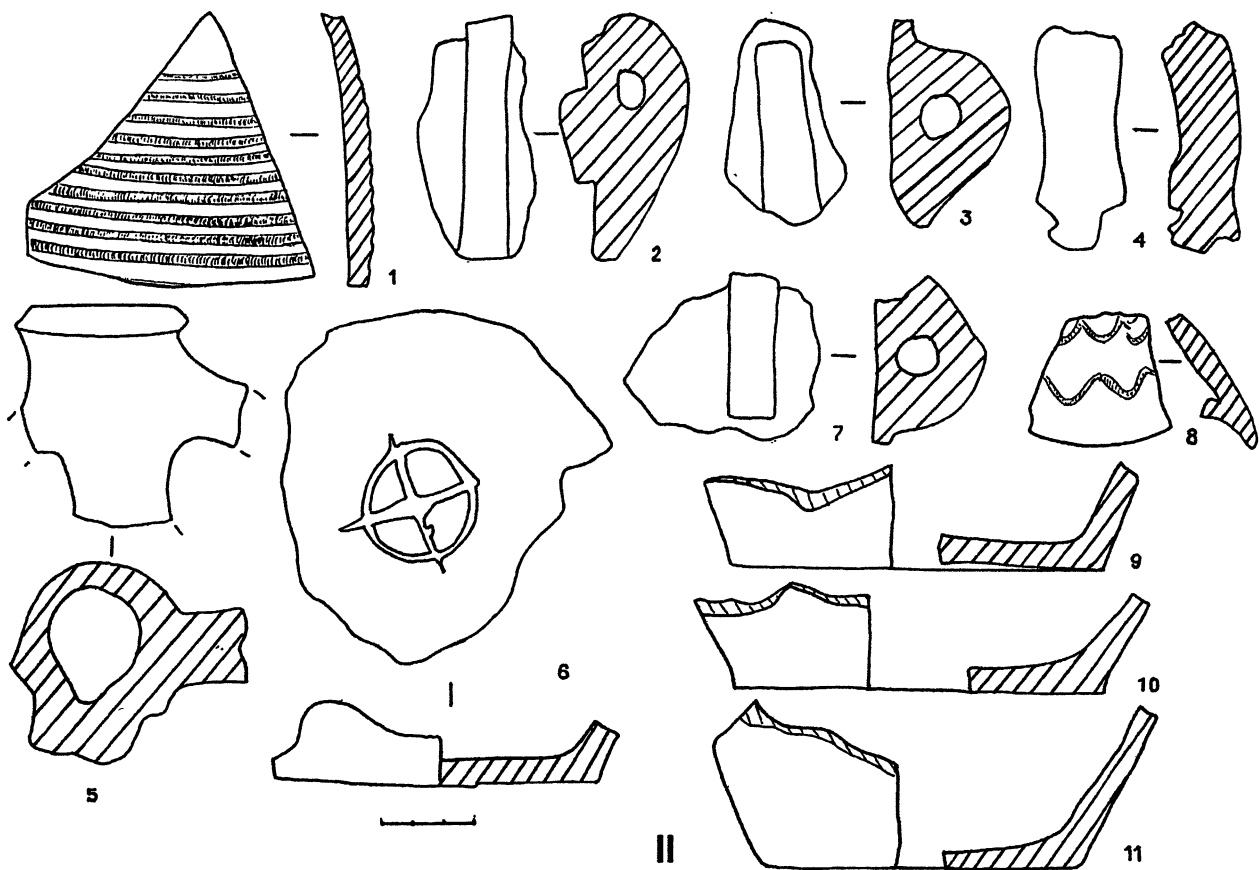

Рис.53, I. Давньоруська кераміка з ділянки VIII.

Рис.53, II. Фрагменти амфор з ділянок VII і VIII.

I

II

Рис.54, I. Профілі вінець горщиків XII-XIIIст. з ділянки XVI.

Рис.54, II. Фрагменти кераміки XII-XIIIст. з ділянки XVI.

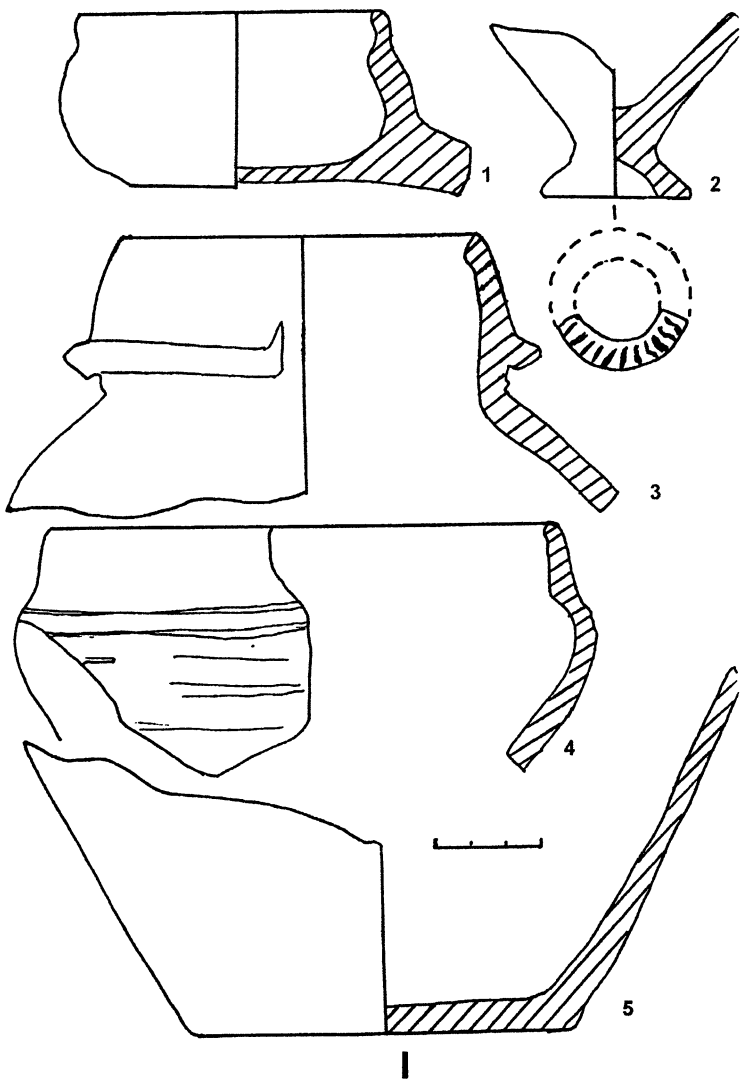

Рис.55,і. Давньоруська кераміка з ділянки VII.

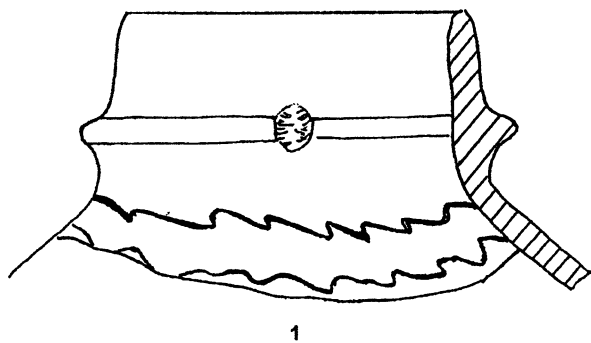
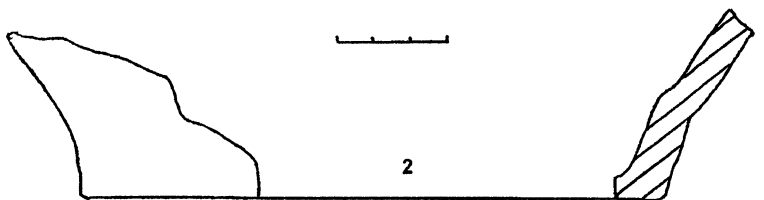

Рис.55,іі. Давньоруська кераміка з ділянки VIII

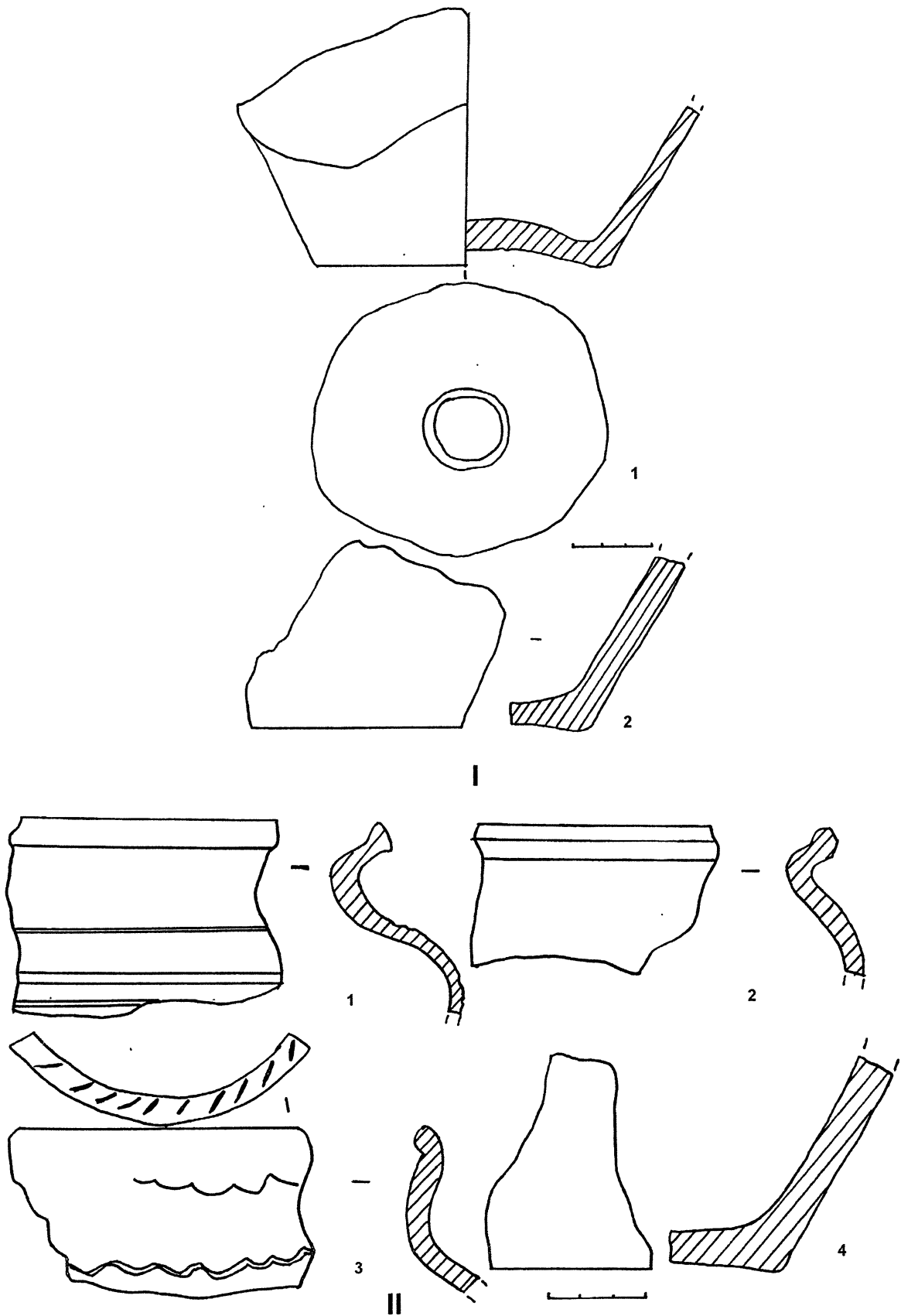
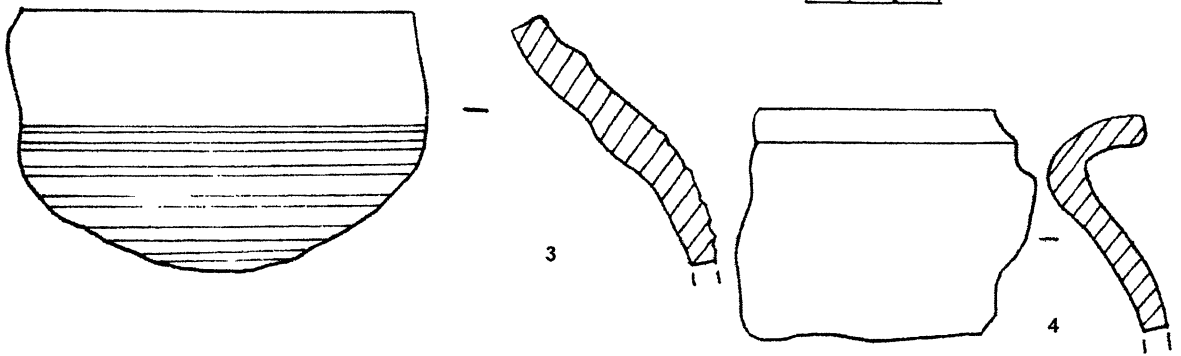
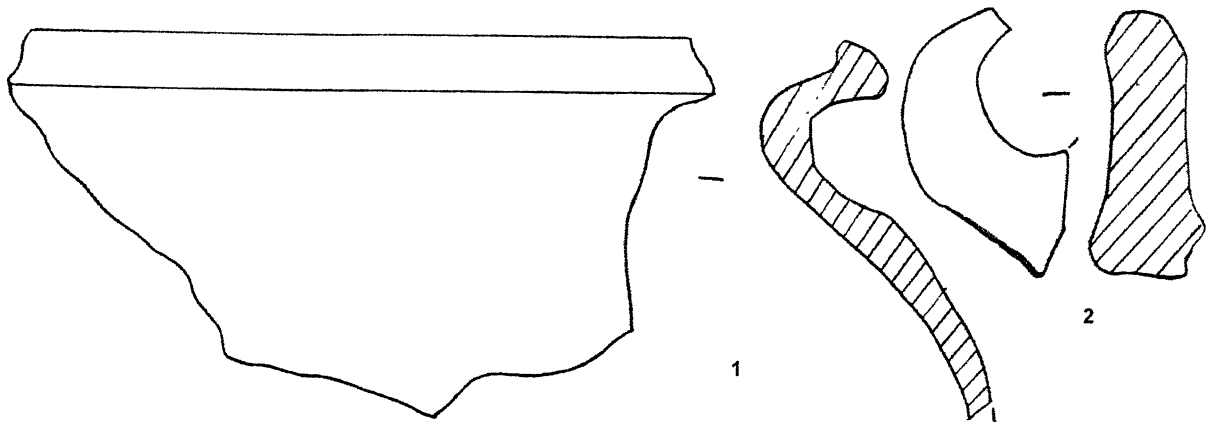
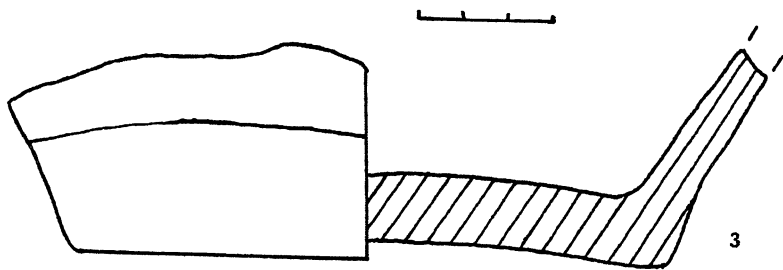
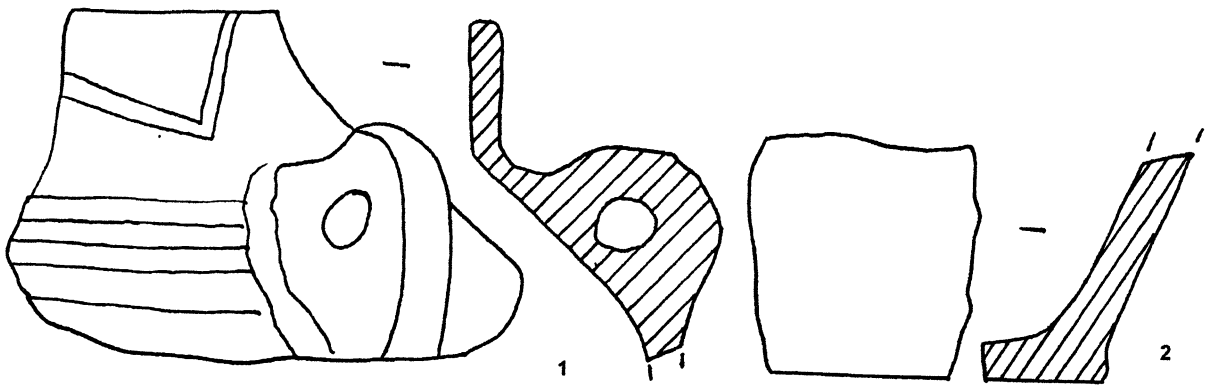

Рис.56, I, II. Кераміка XII-XIIIст. з ділянки XI.

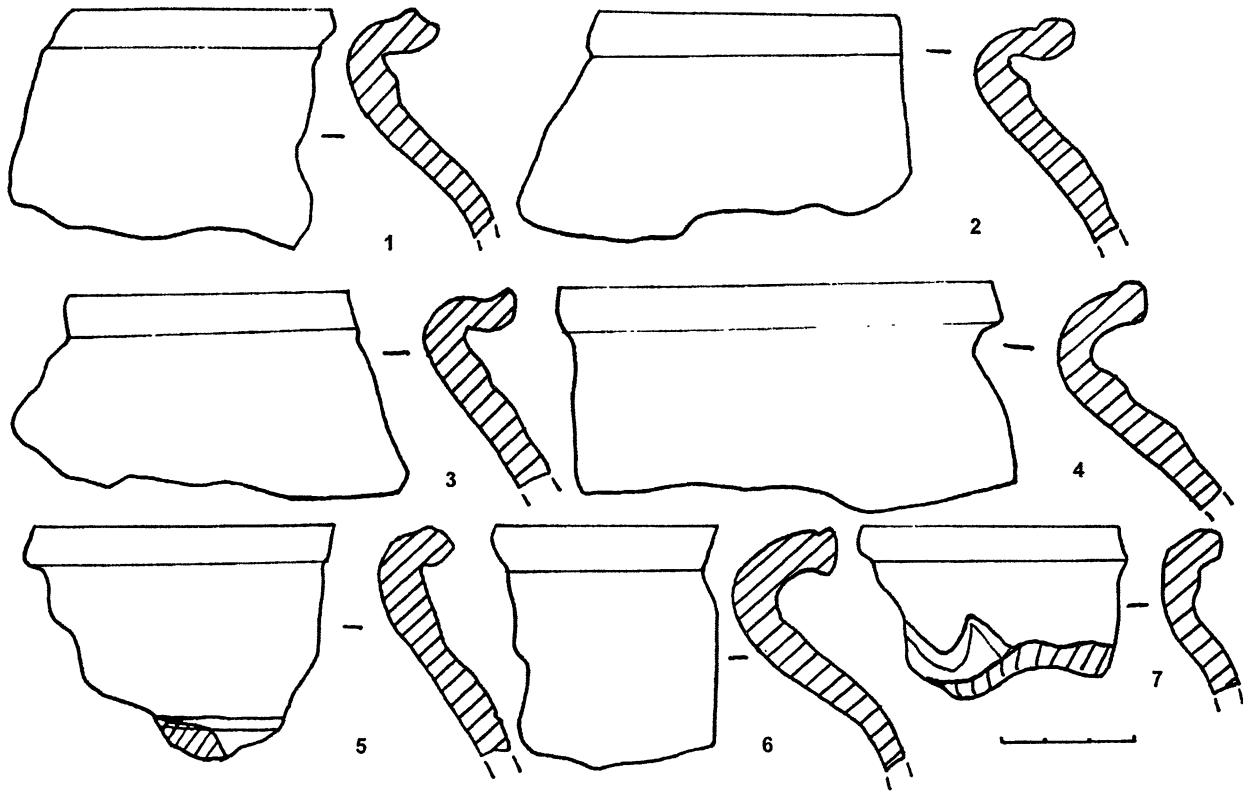

I

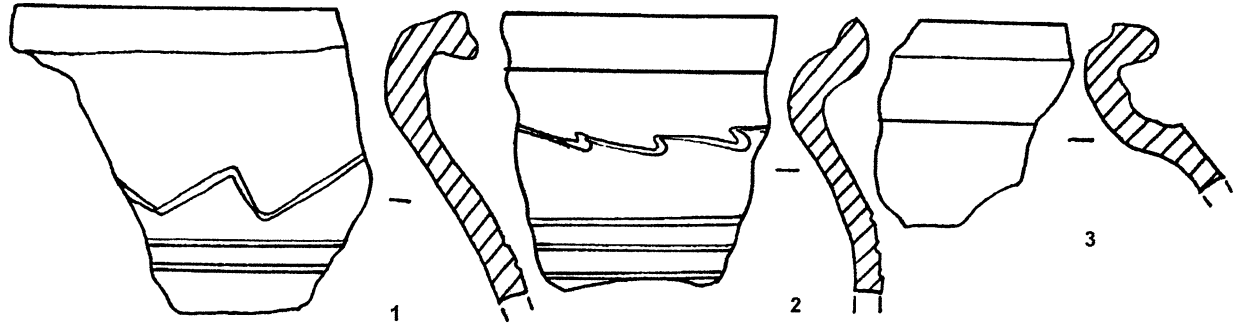

II

Рис.57, I, II. Кераміка XII-XIIIст. з ділянки X.

I

II

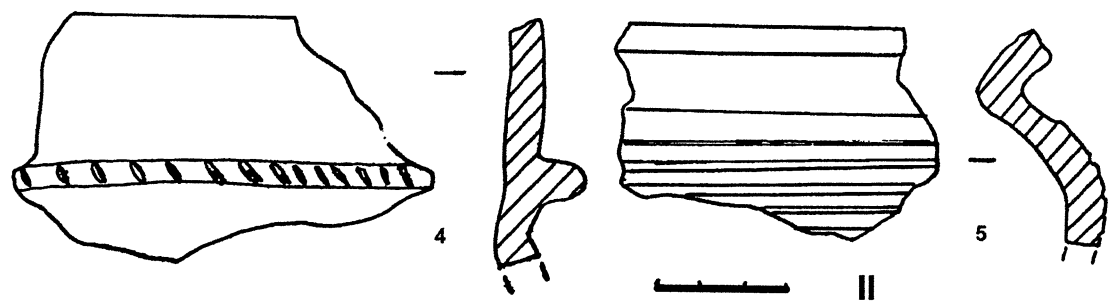

Рис.58, I, II. Кераміка XII-XIIIст. з ділянки X.

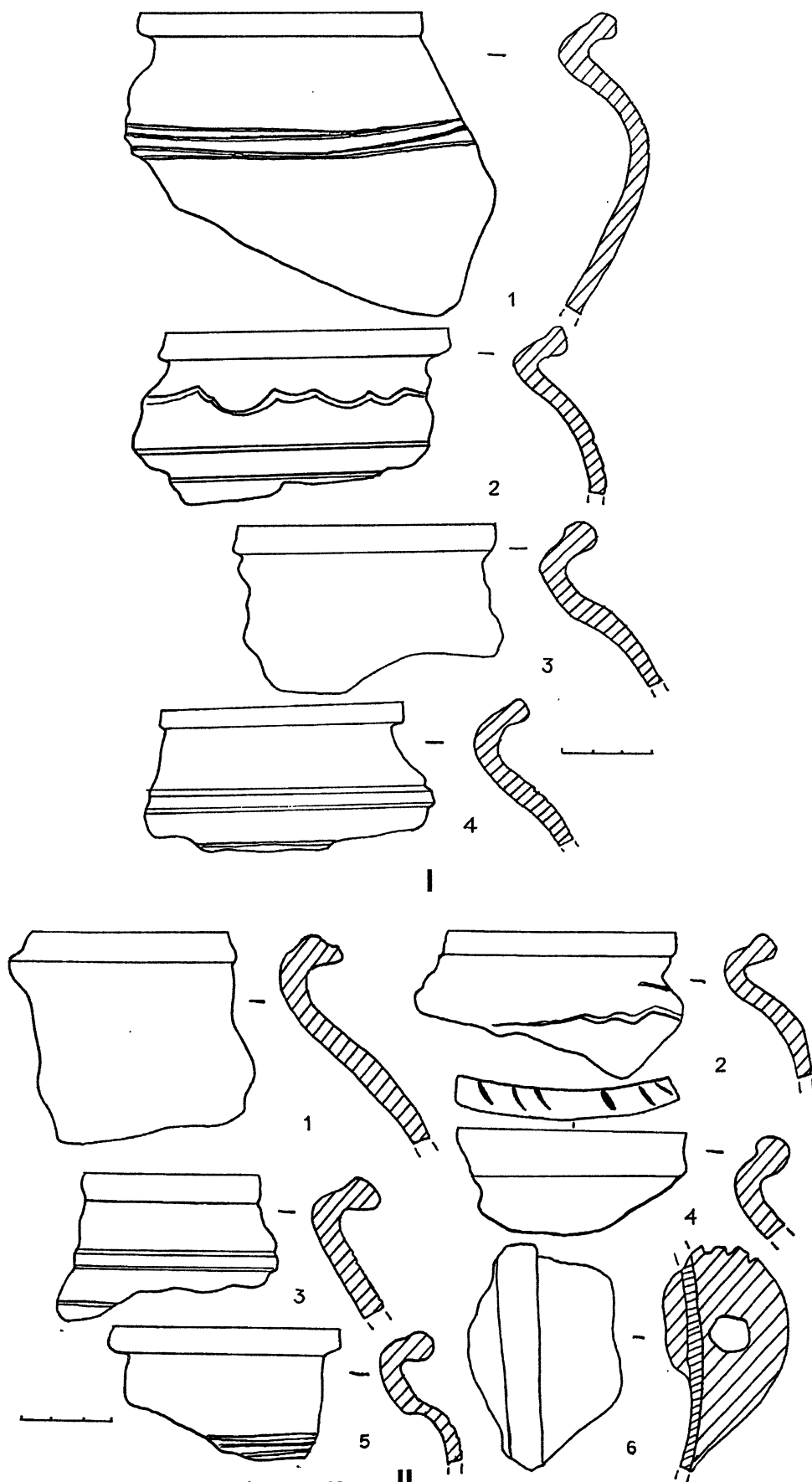

Рис.59, I, II. Кераміка XII-XIIIст. з ділянки X.

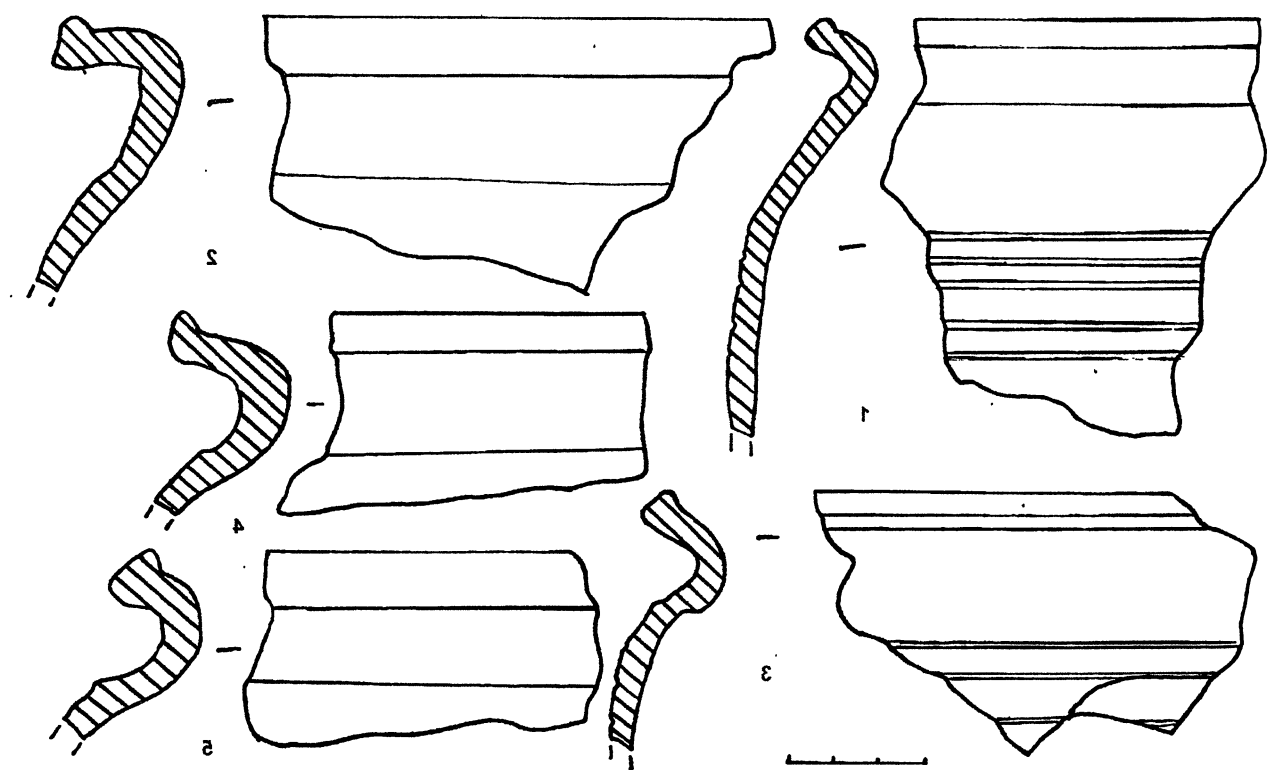
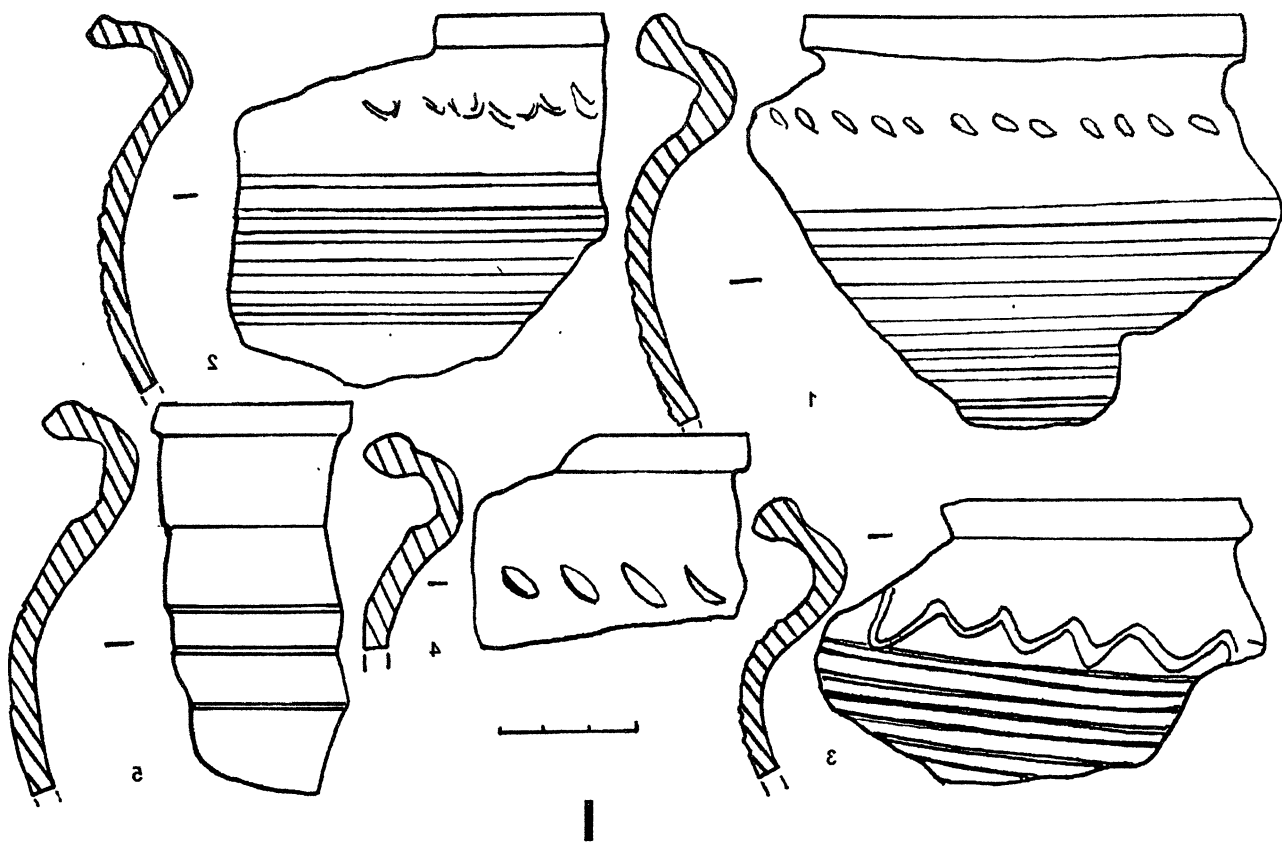
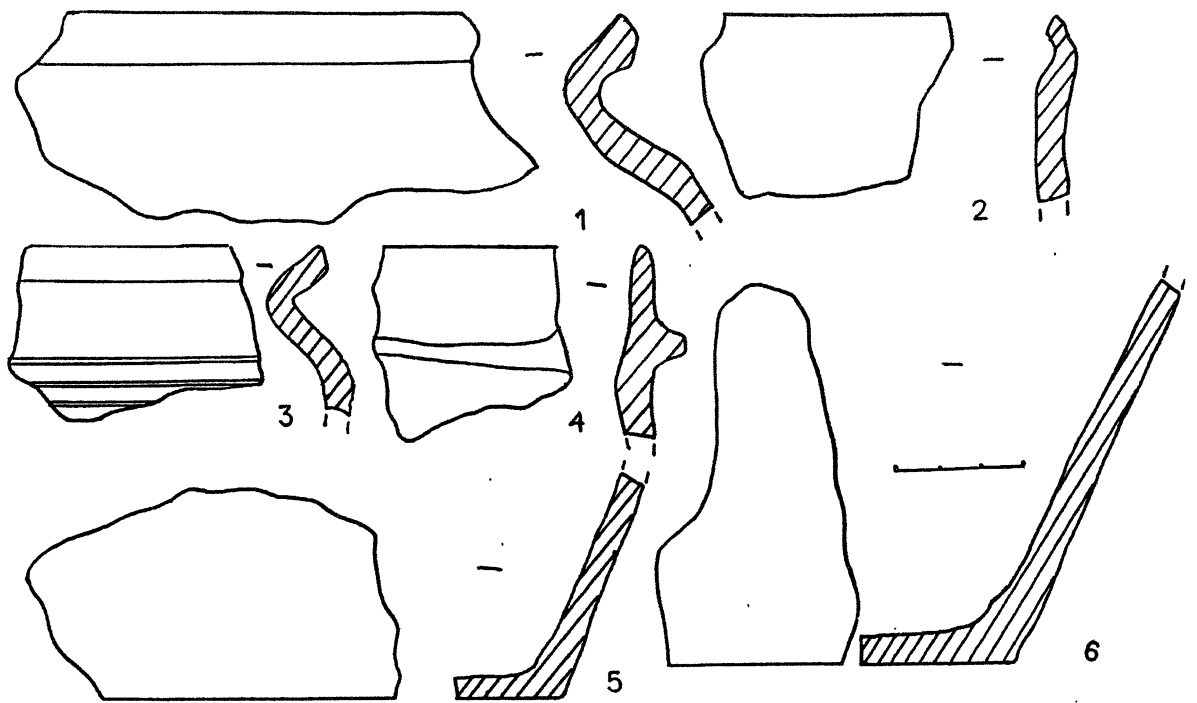
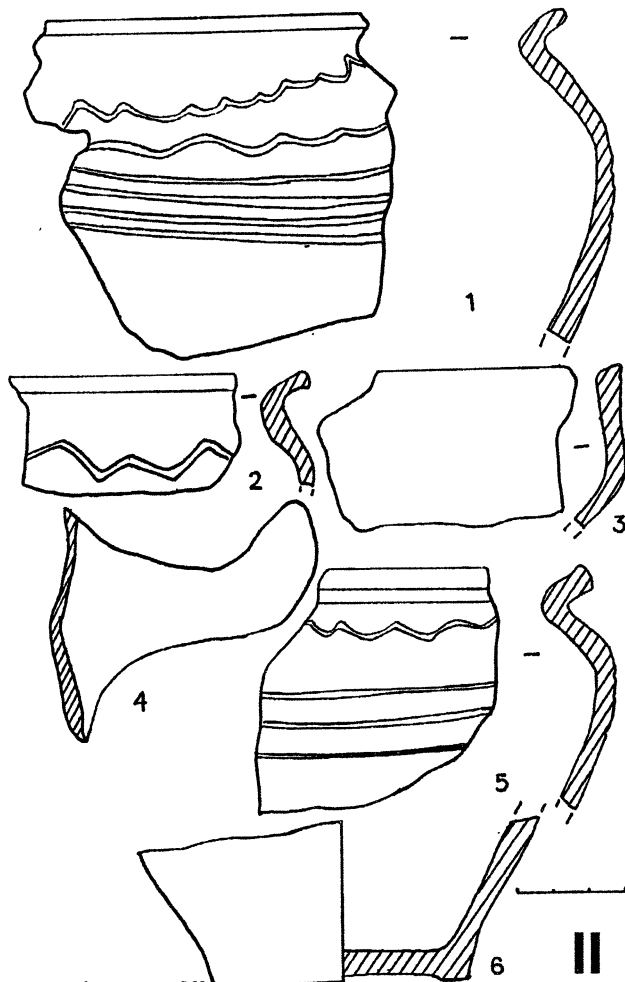

Рис.60, I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XI

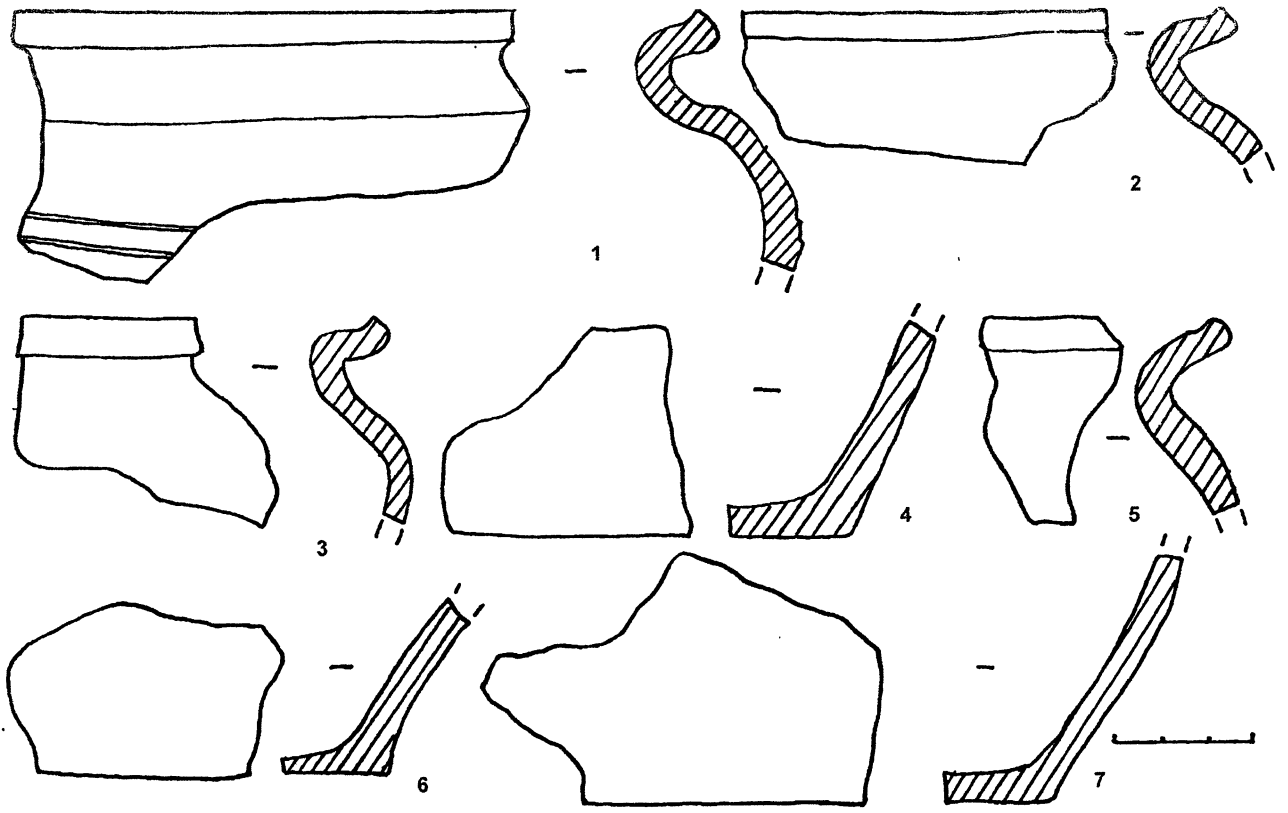

I

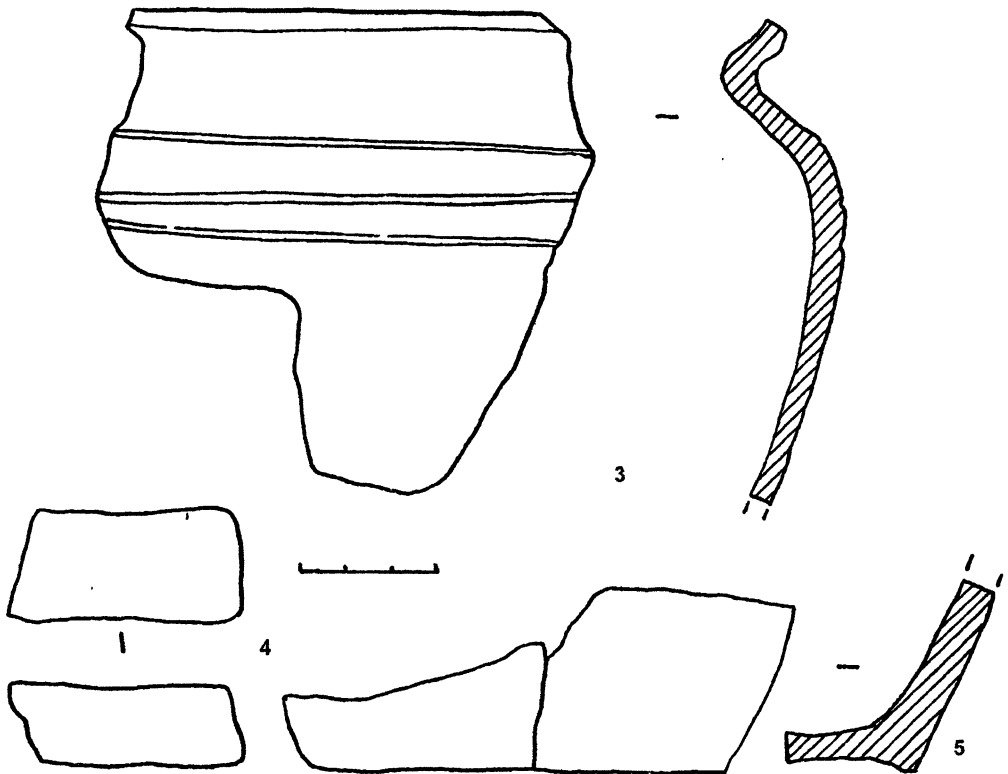

II

Рис.61, I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XI

I

II

Рис.62, I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XI

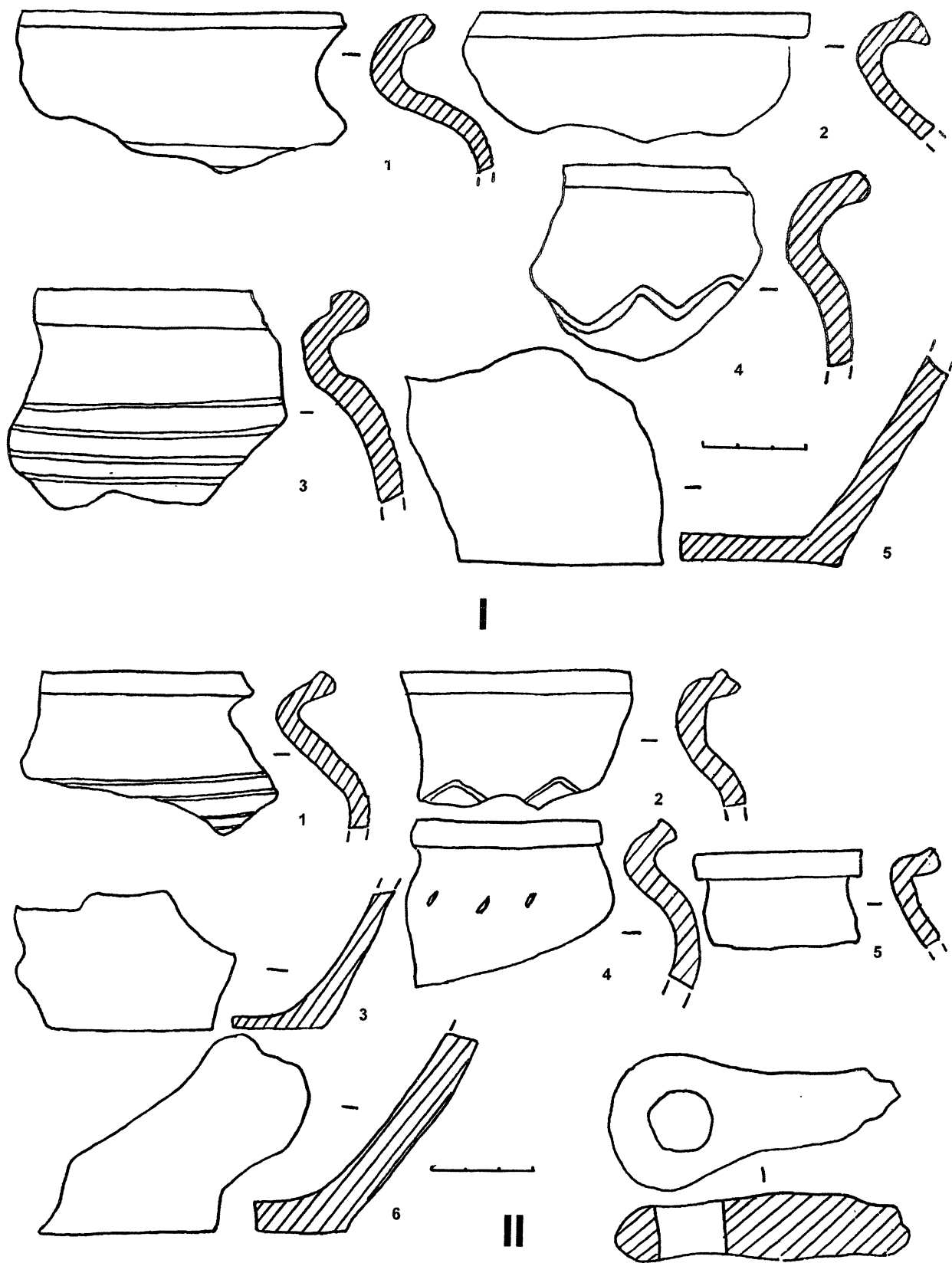

Рис.63, I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XI

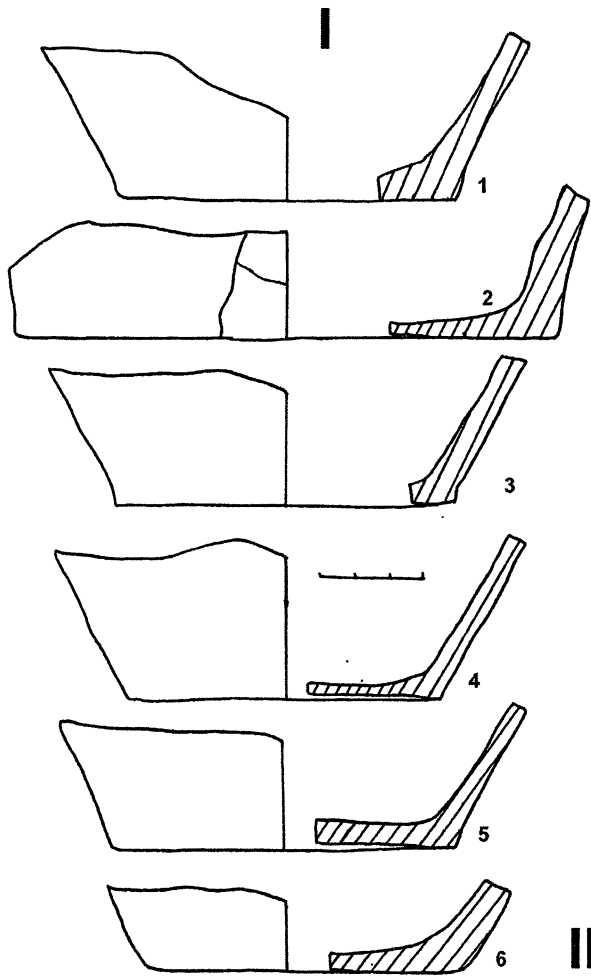
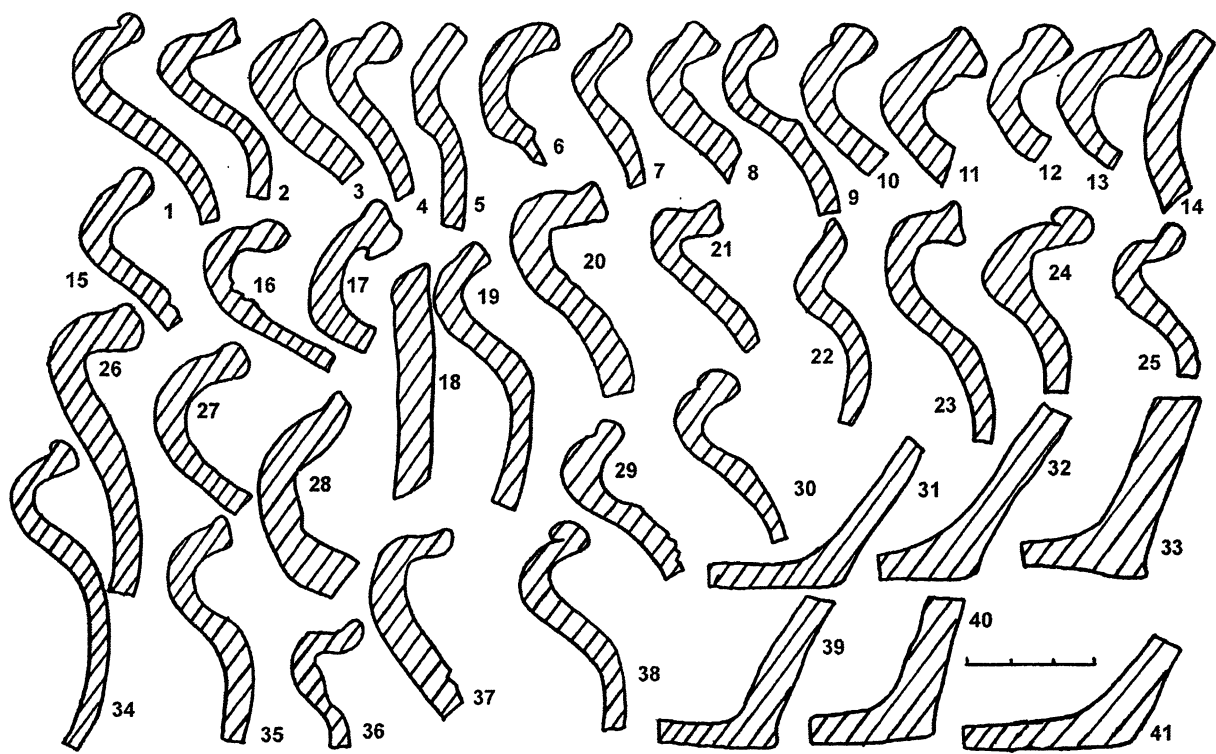

Рис.64, I, II. Давньоруська кераміка з ділянки XV.

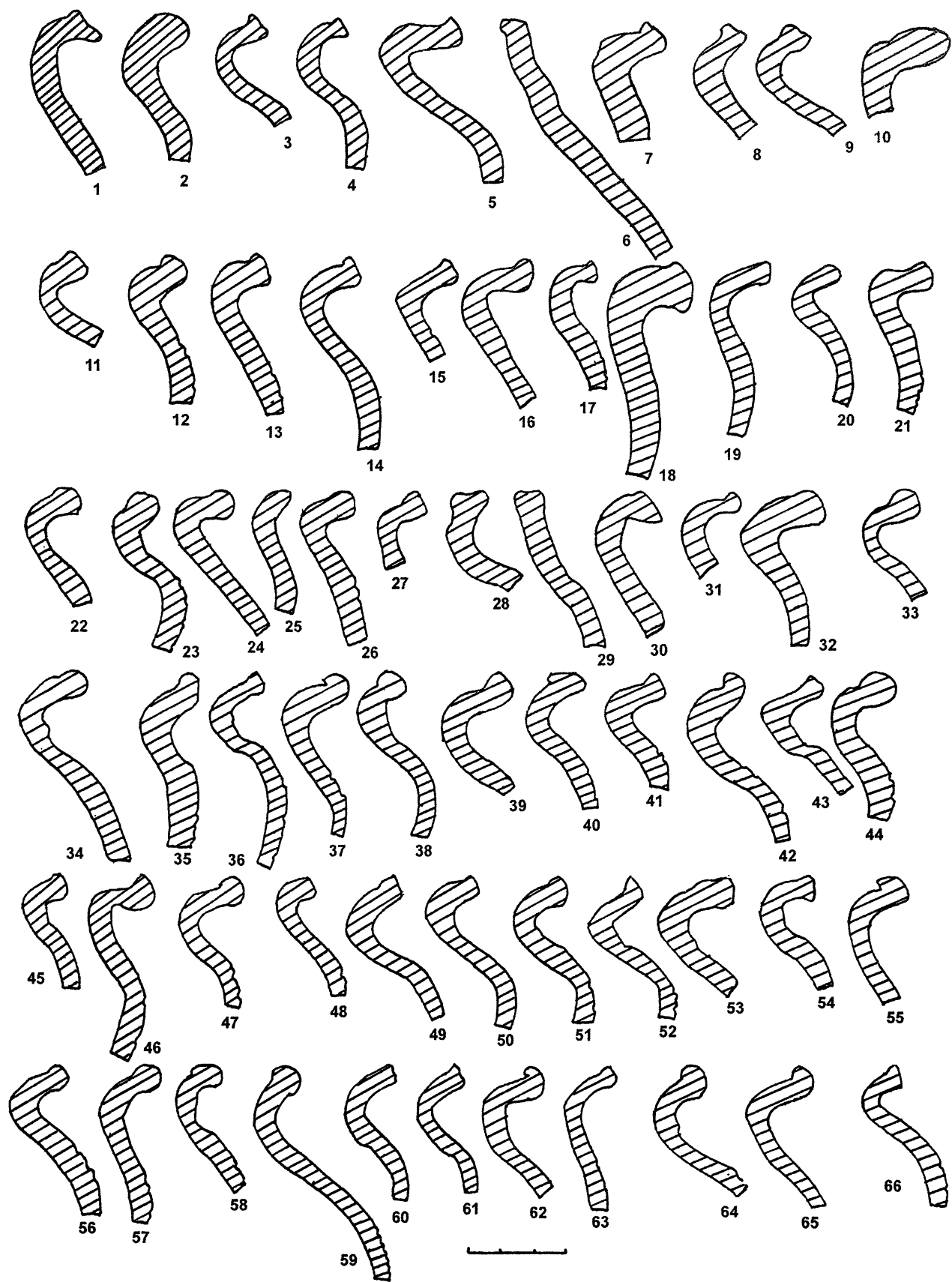

Рис. 65. Профілі фрагментів вінчиків з ділянки VIII.

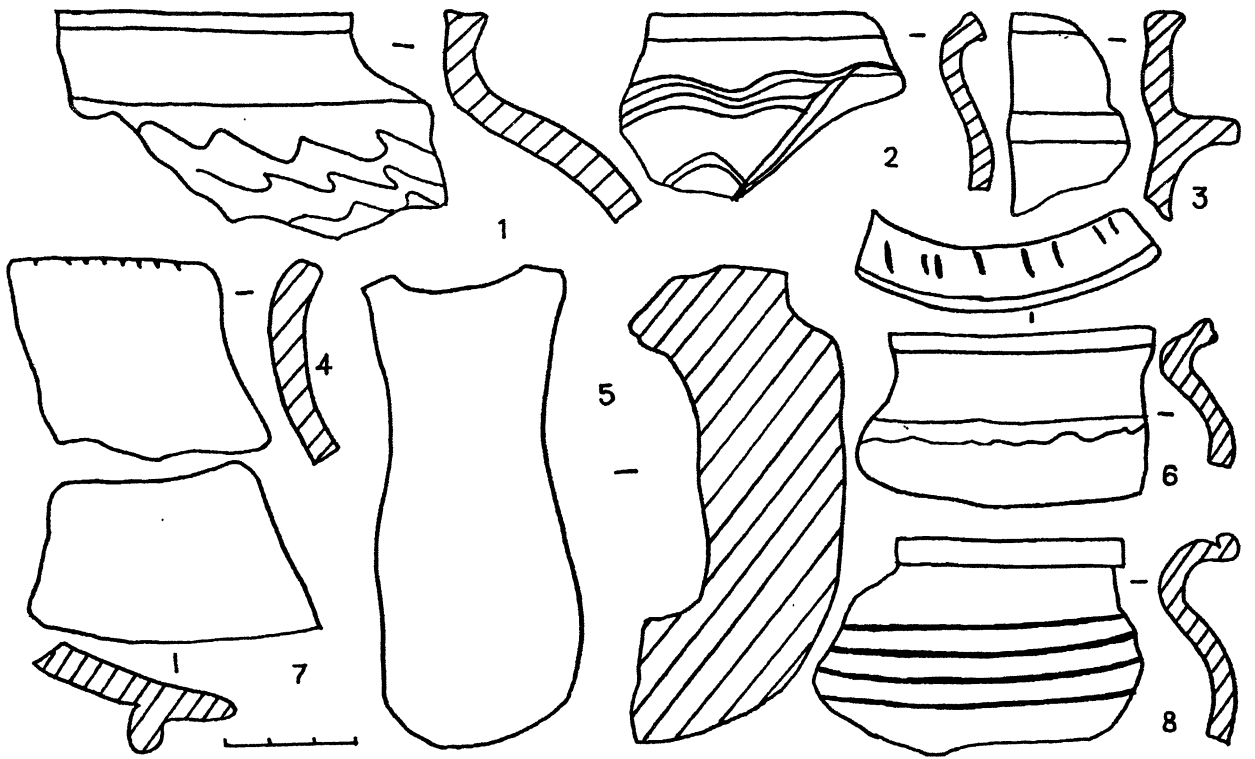
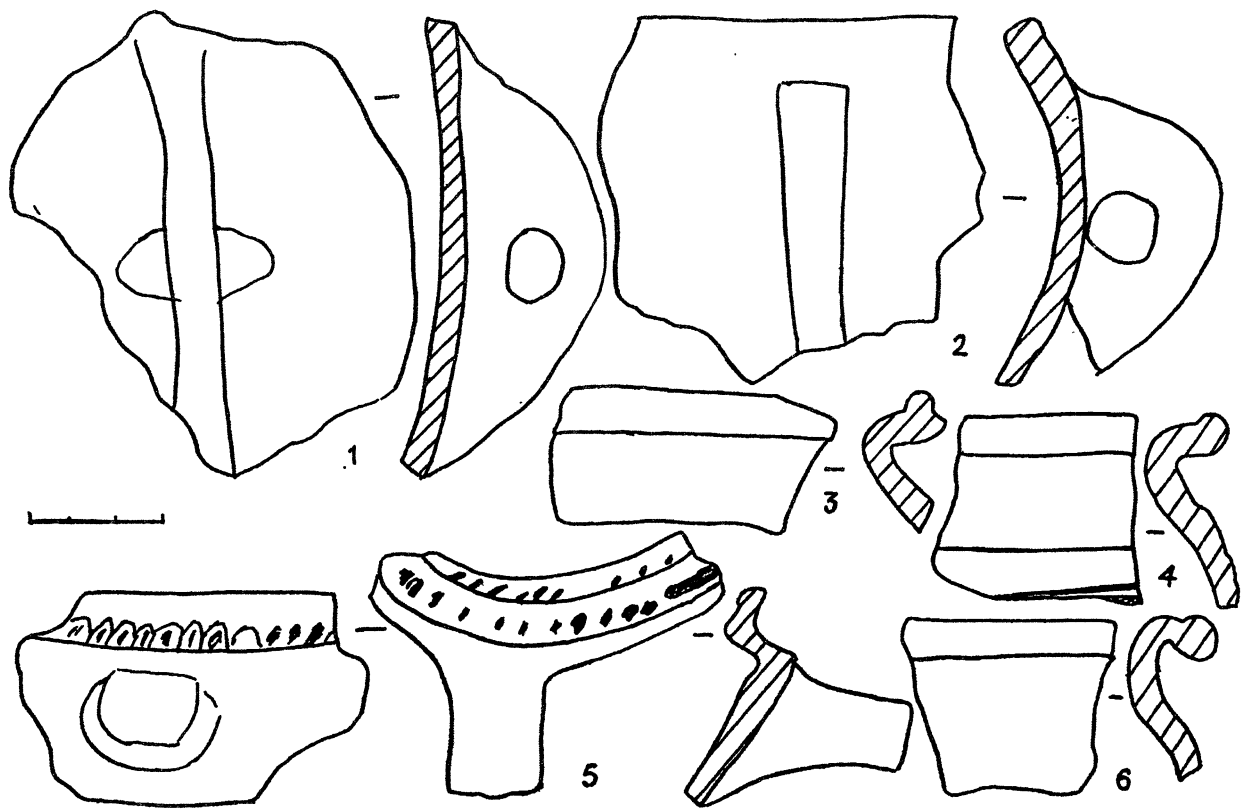
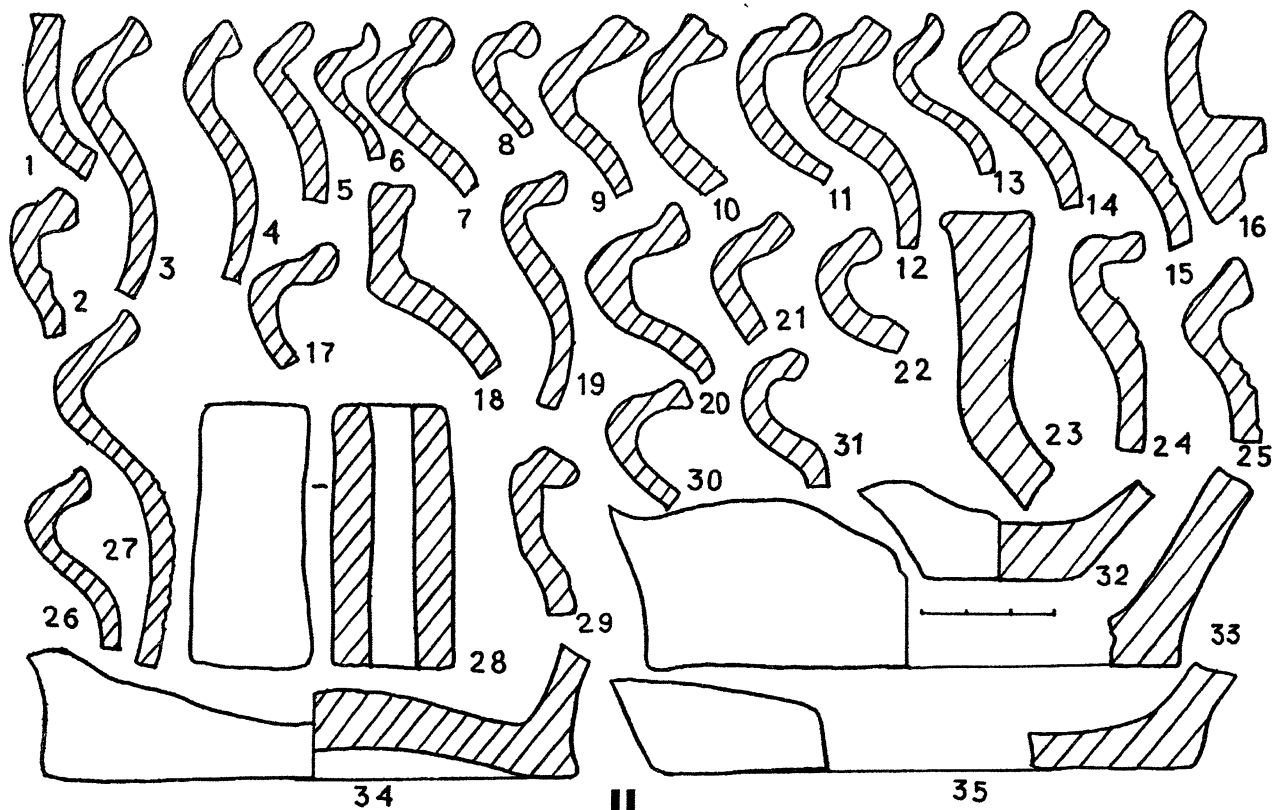

Рис.66, I, II. Кераміка XII-XIII ст. з ділянки XV

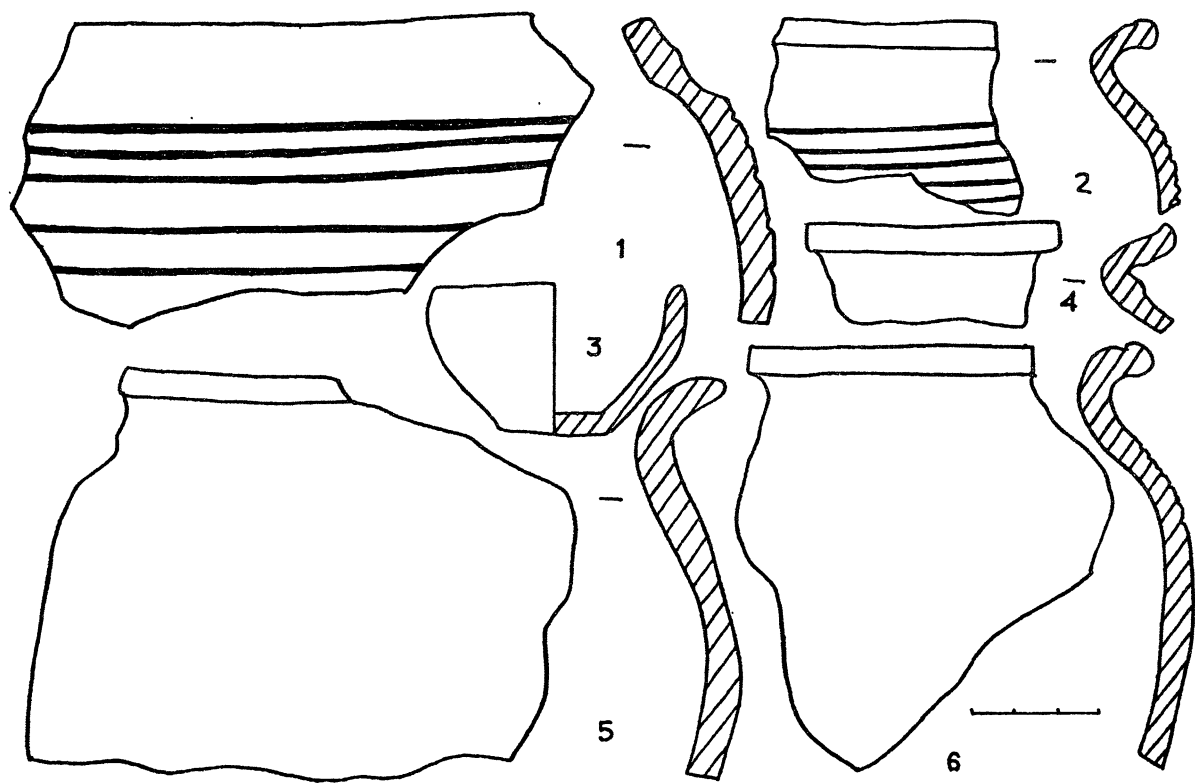

I

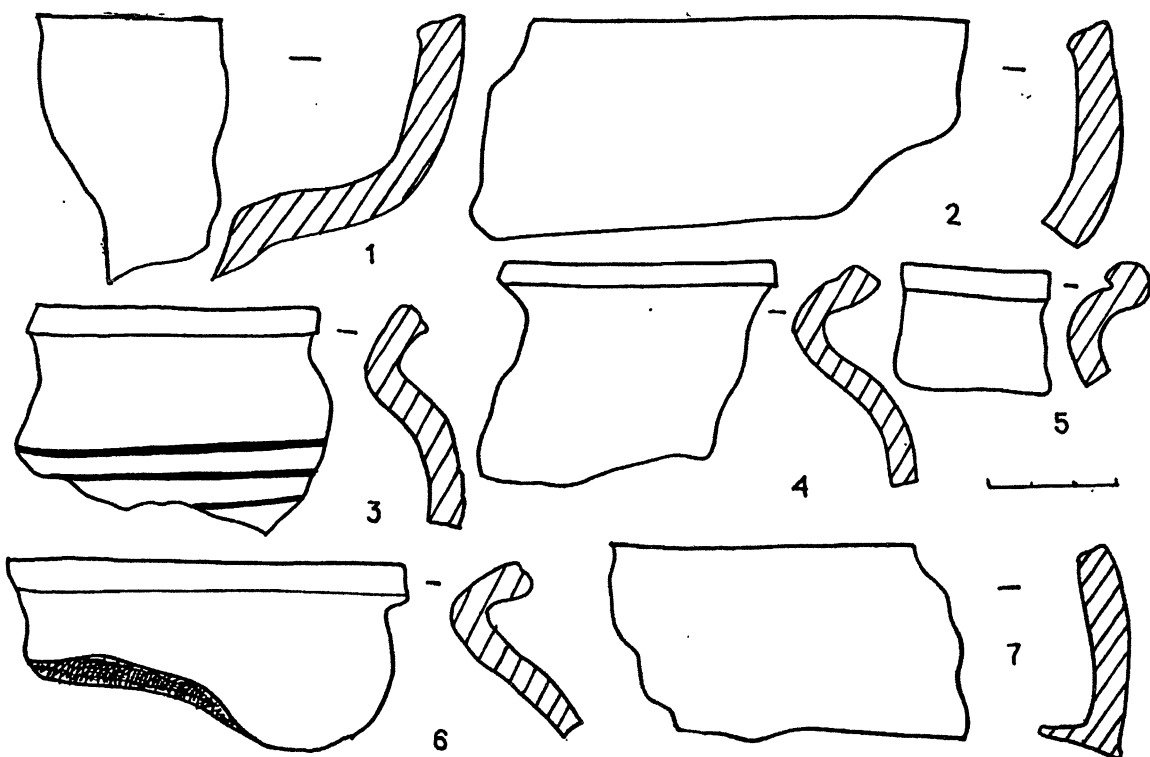

II

Рис.67, I, II. Давньоруська кераміка з ділянки XIV

I

II

Рис.68, I, II. Давньоруська кераміка з ділянки XIV

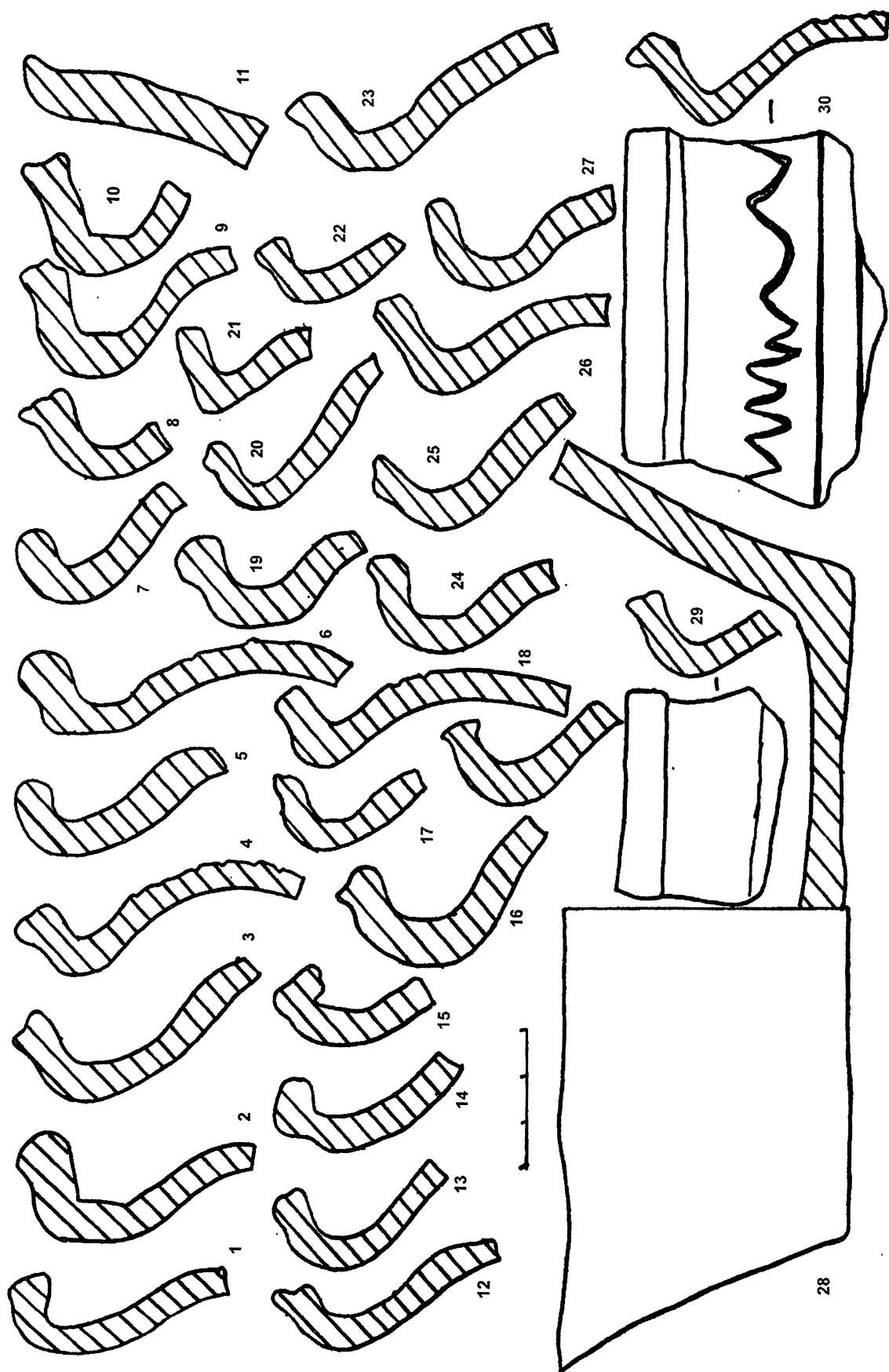
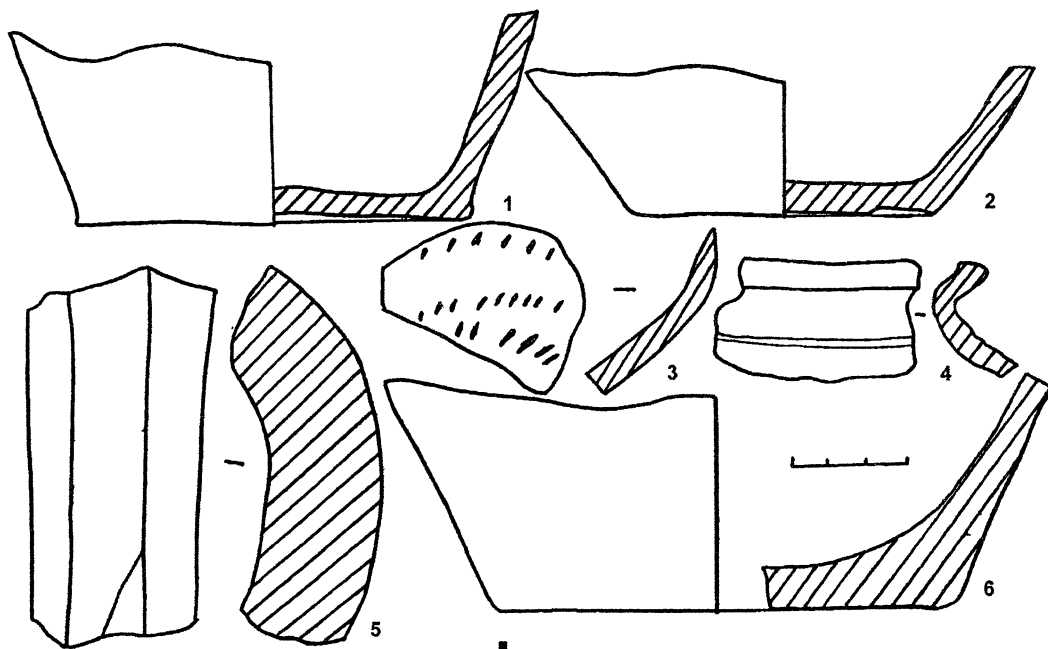
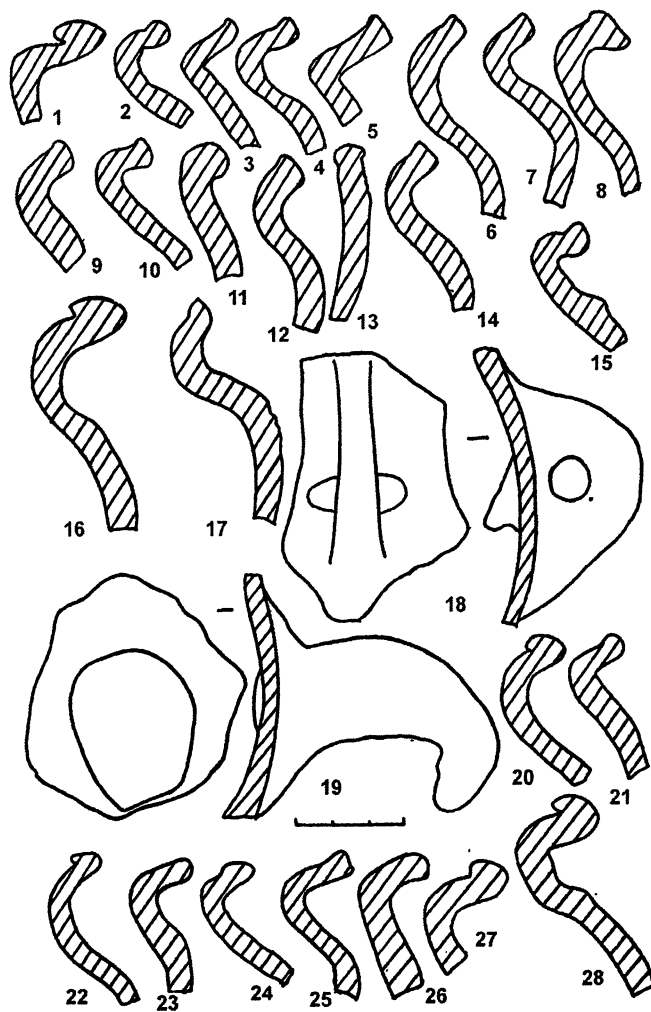

Рис. 69. Давньоруська кераміка з ділянки XIII.

I

II

Рис. 70, I, II. Давньоруська кераміка з ділянки XII.

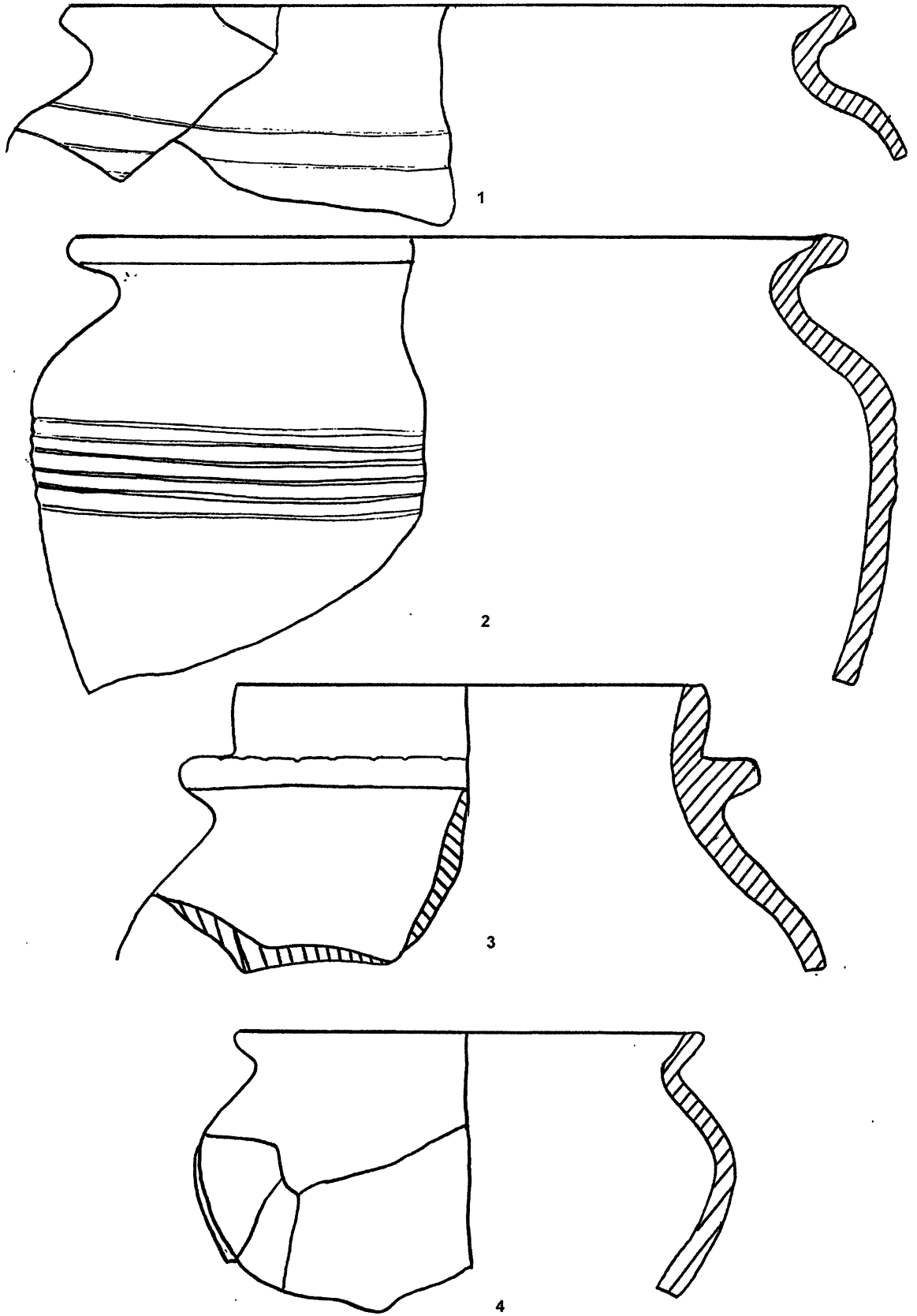

Рис. 71. Фрагменти давньоруської кераміки з кліті 7.

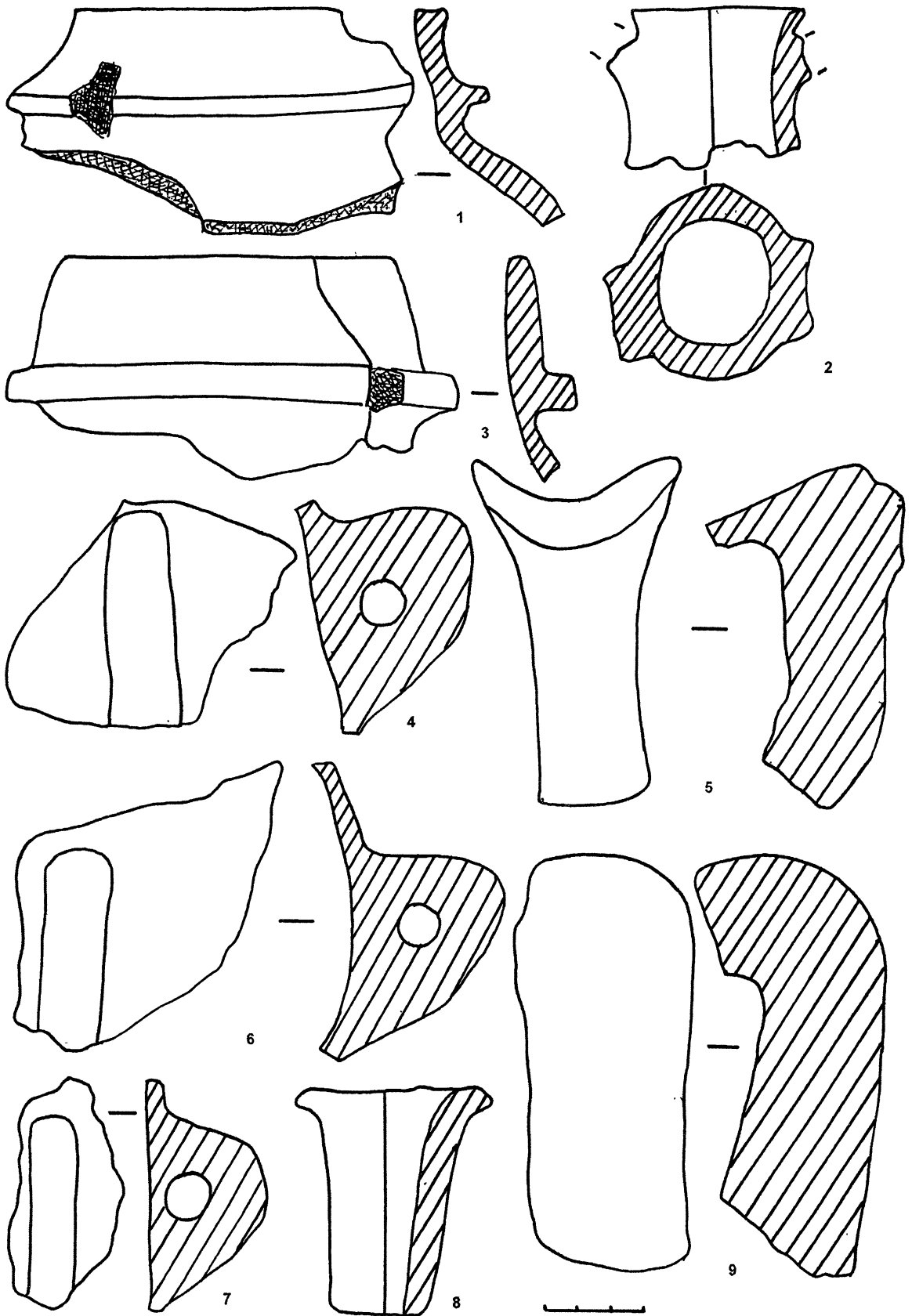
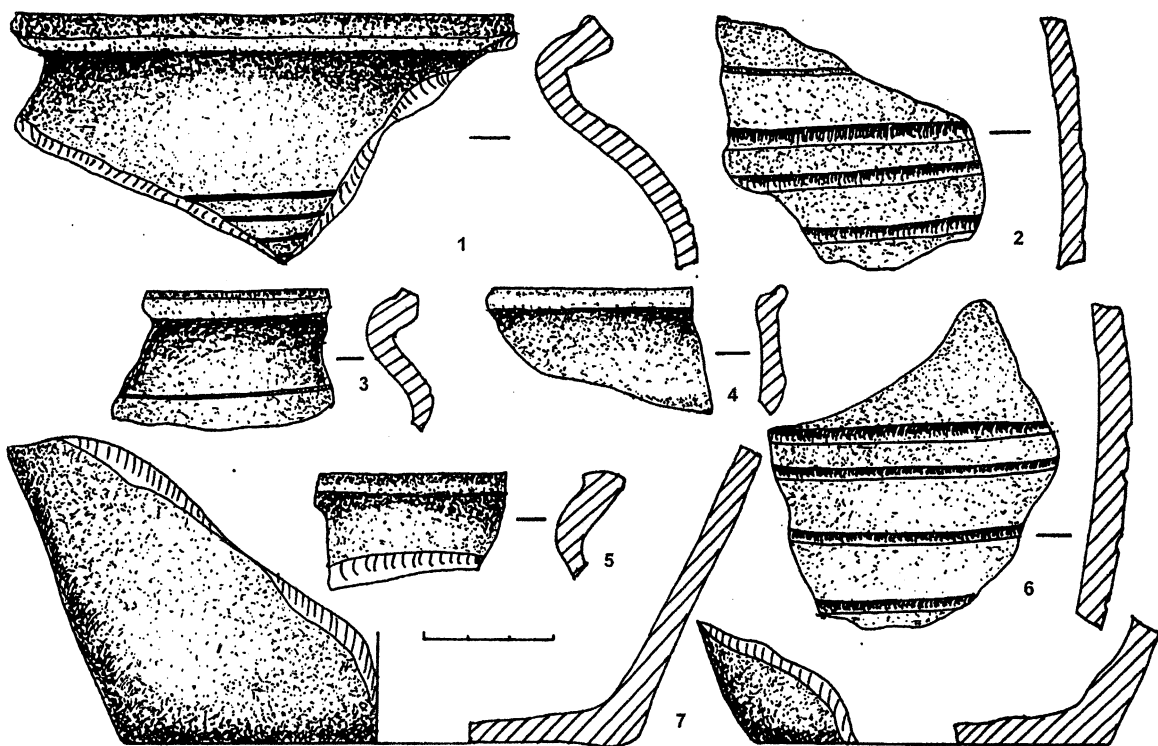
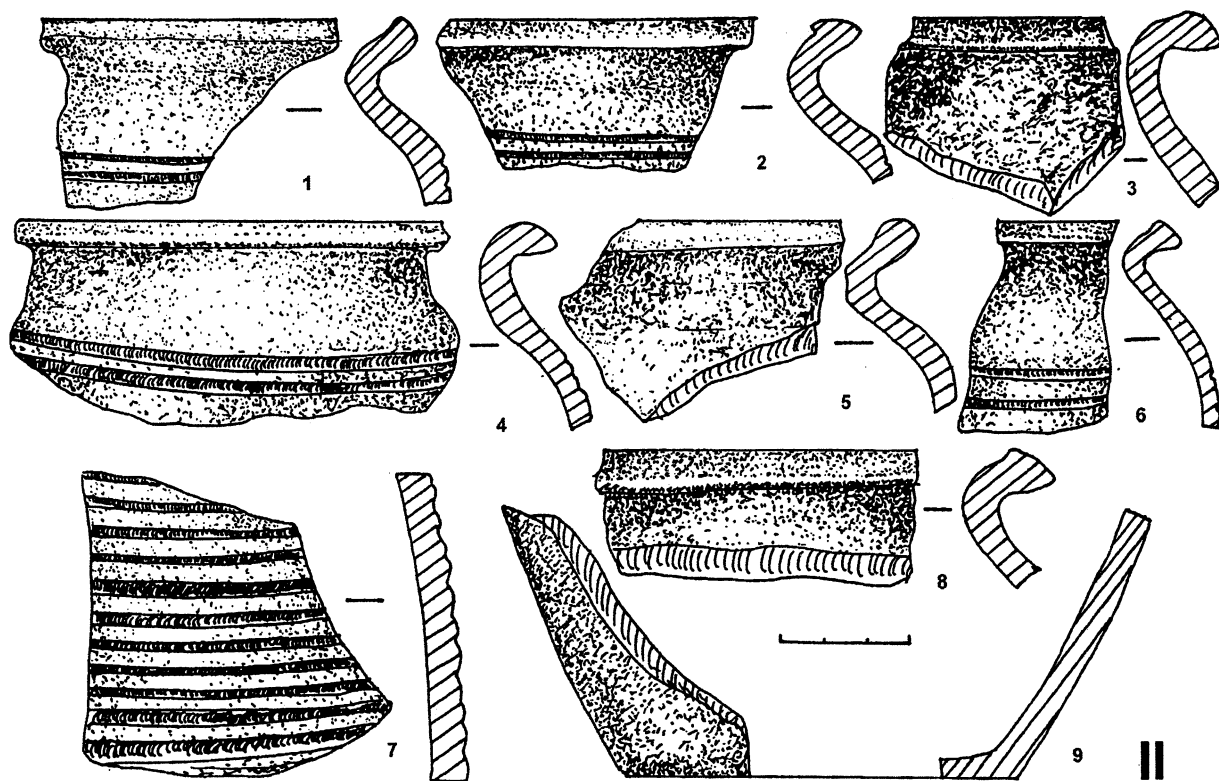

Рис. 72. Фрагменти кераміки XII-XIII ст. з житла №6
 1,2,3 – горловини глечиків; 4,6,7 – ручки глечиків; 5,9 – амфорні ручки.

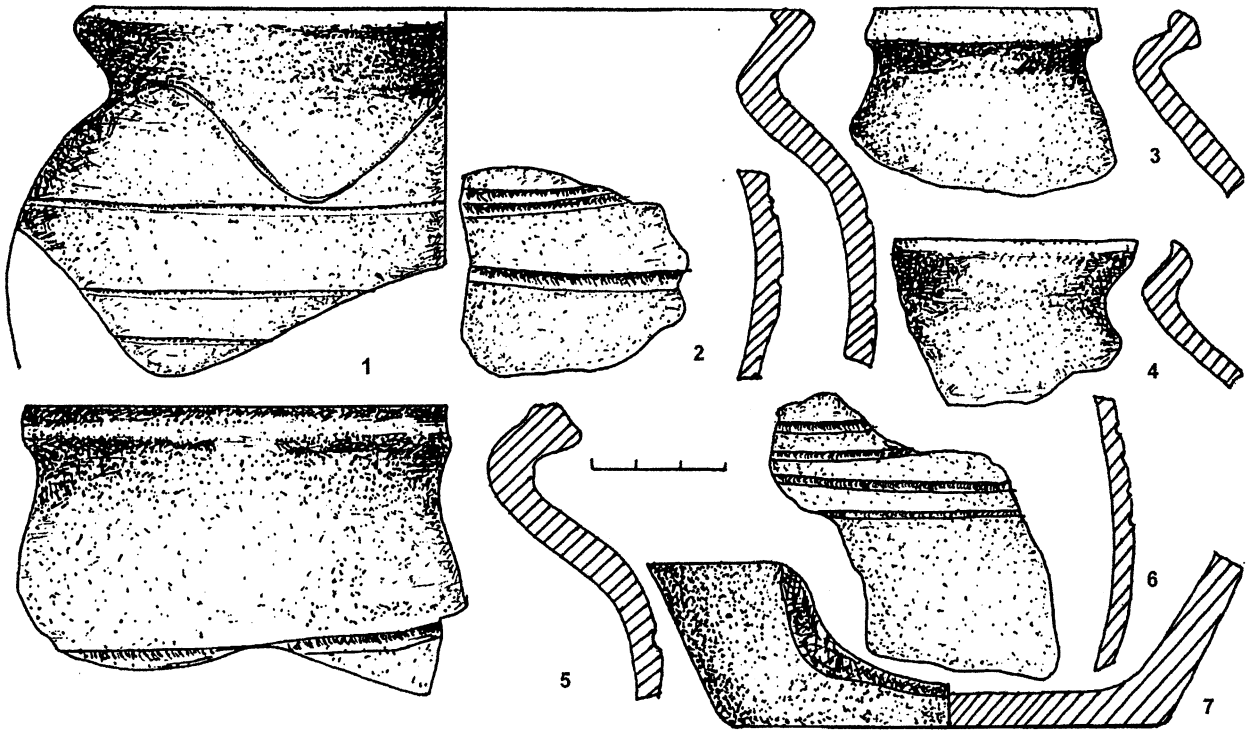

I

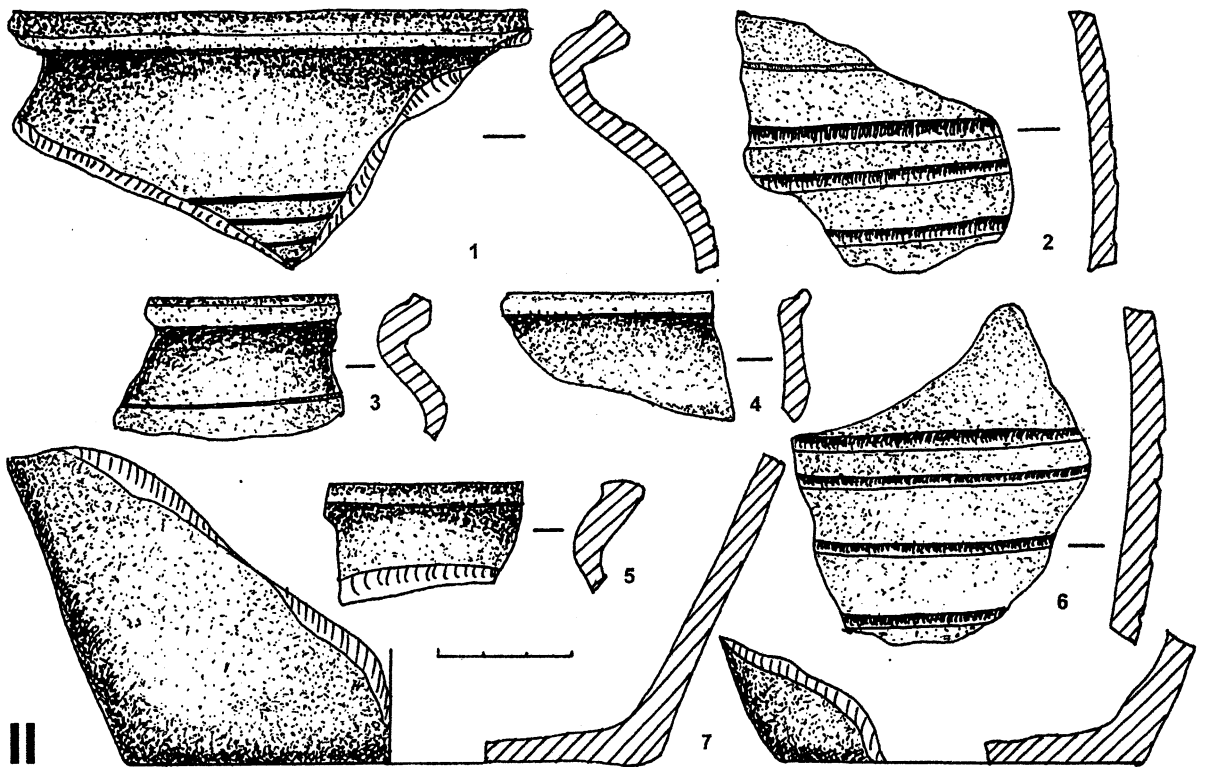

II

Рис. 73, I, II. Фрагменти кераміки з ділянки XX.

I

II

Рис. 74, I, II. Фрагменти кераміки з ділянки XIX.

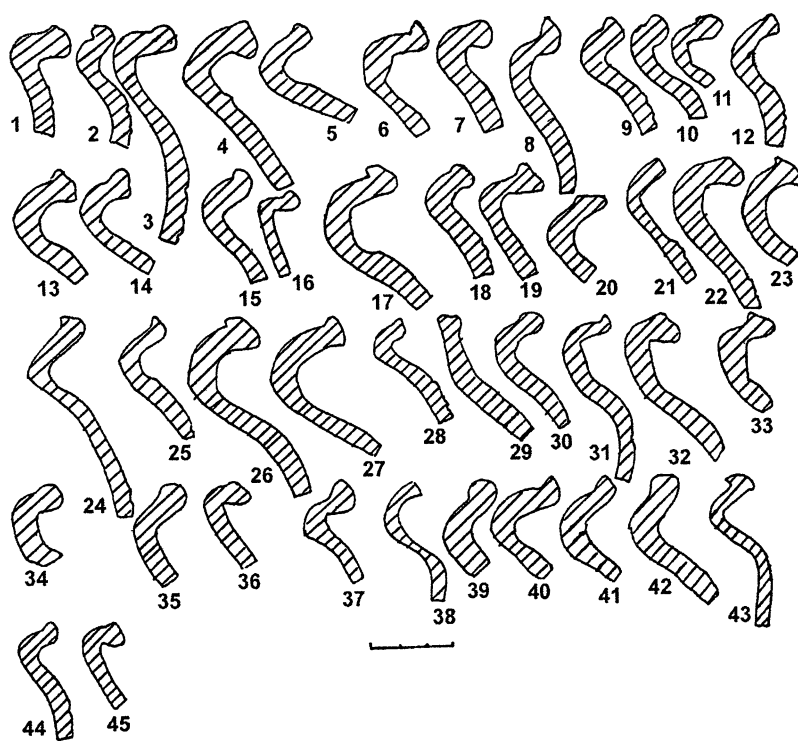
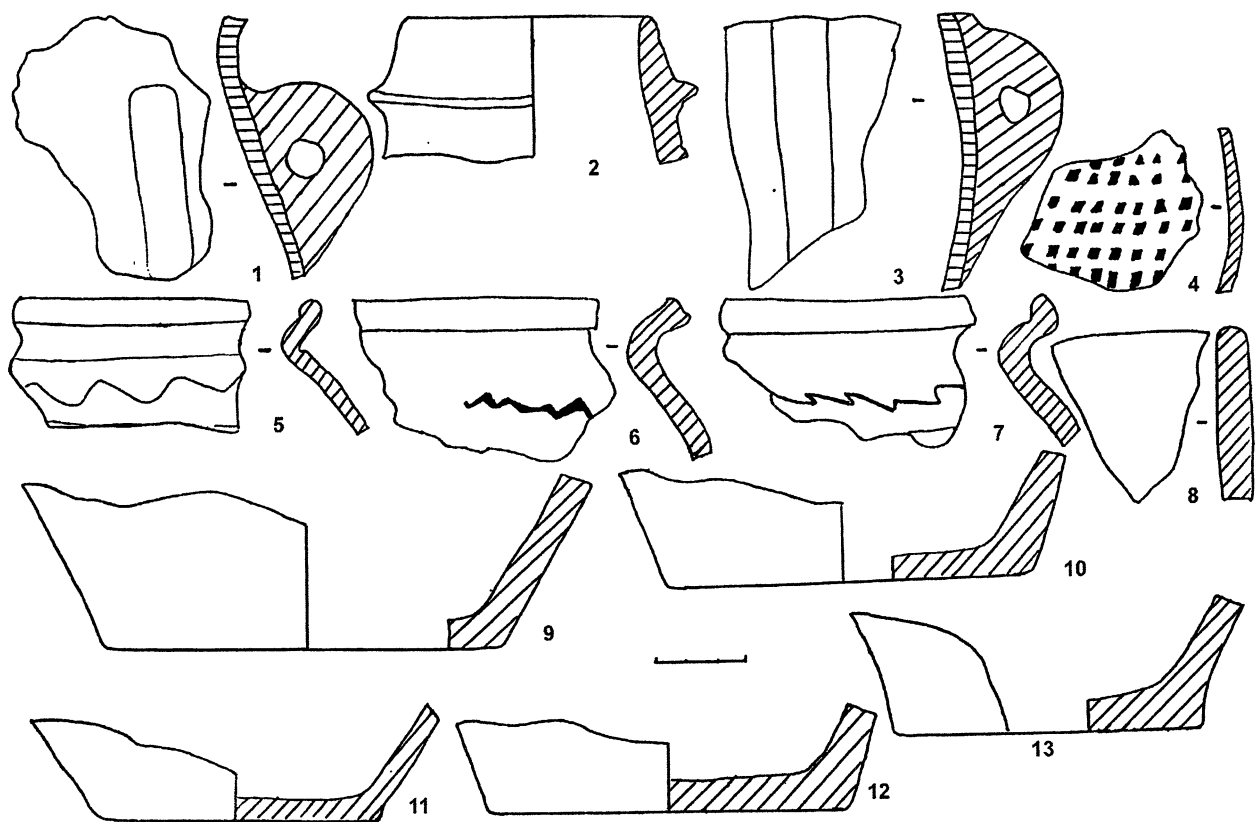

Рис. 75, I. Фрагменти кераміки з ділянки VIII.
 Рис. 75, II. Профілі кераміки з ділянки VIII.

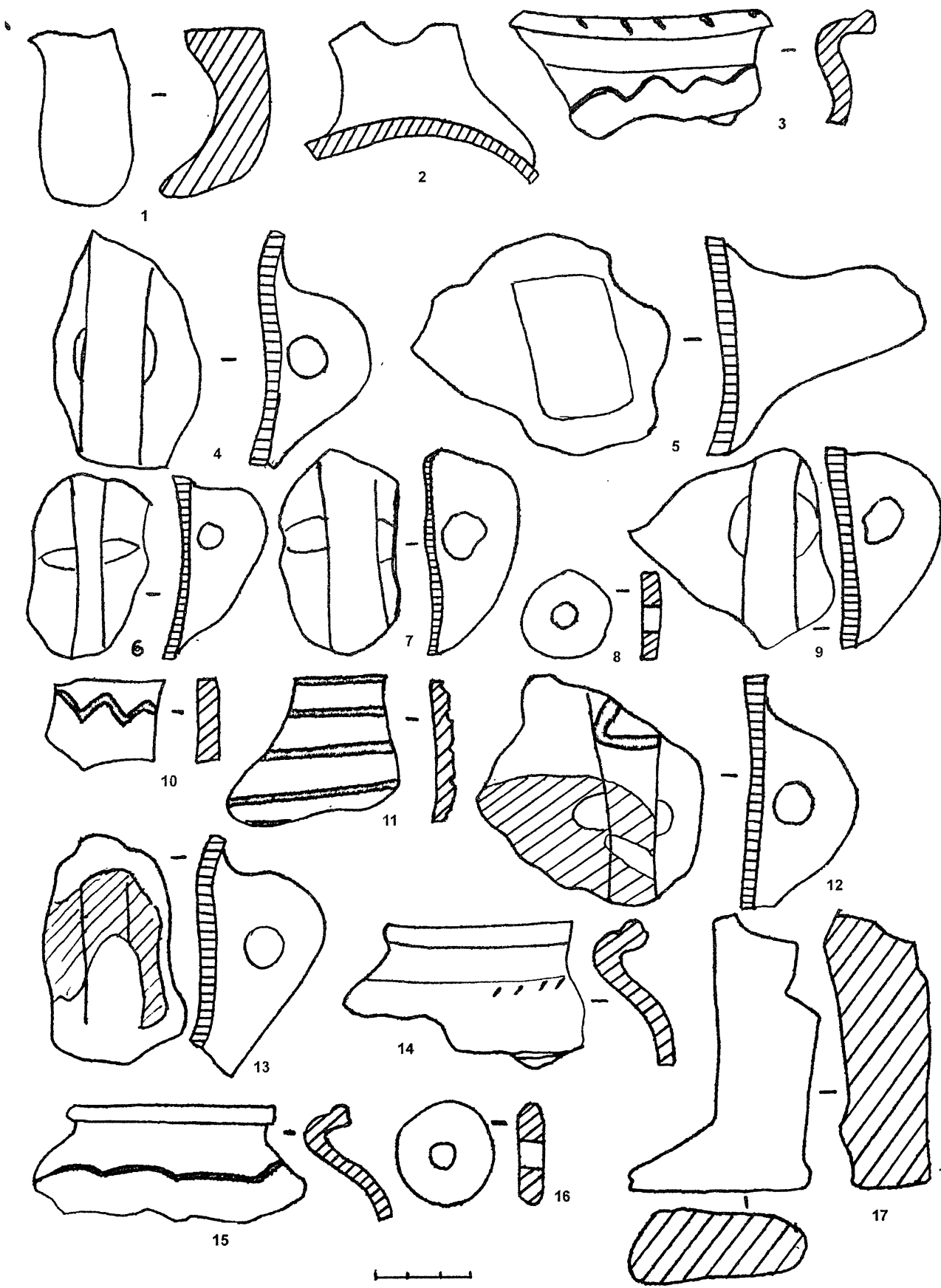

Рис. 76. Керамічні вироби і шиферне пряслице з ділянки VII.

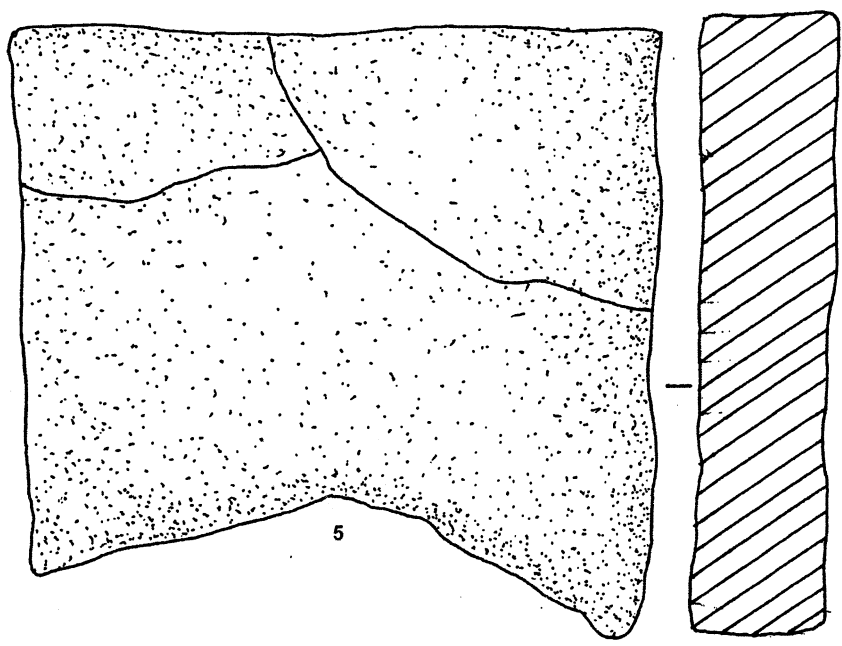
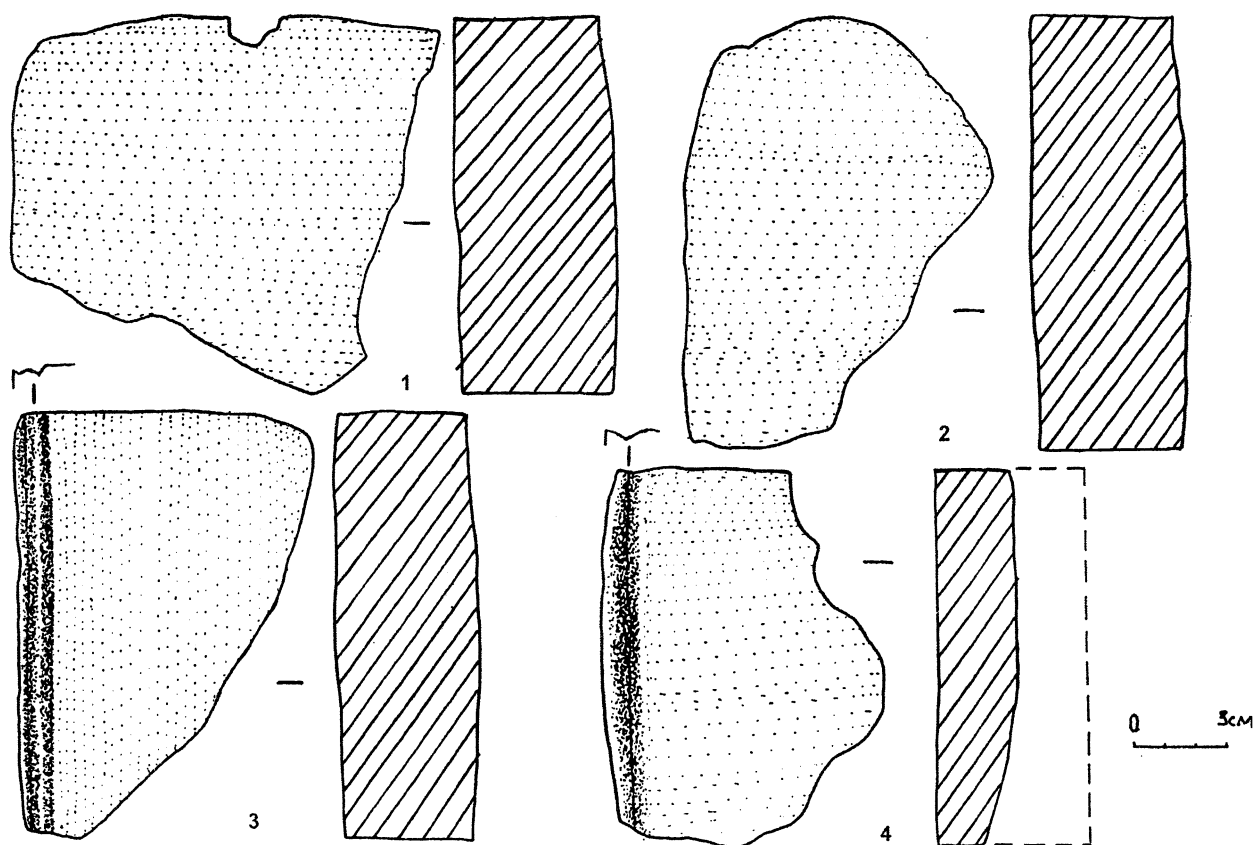

Рис. 77. Фрагменти керамічних плиток з житла №6: 1-4;

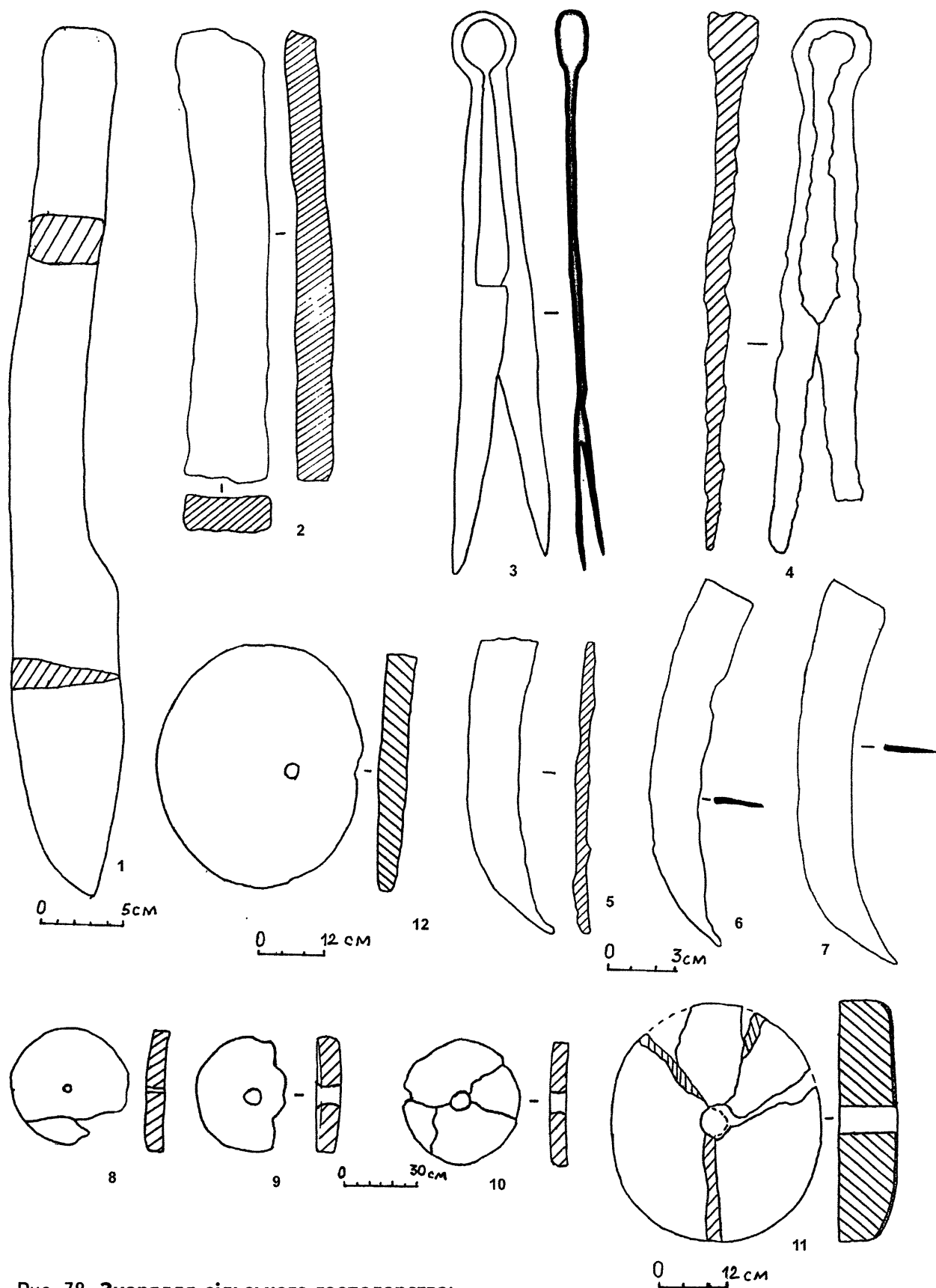

Рис. 78. Знаряддя сільського господарства;

1, 2 — Чересла; 3, 4 — Ножиці; 5-7 — Серпи; 8-12 — Жорнові камені.

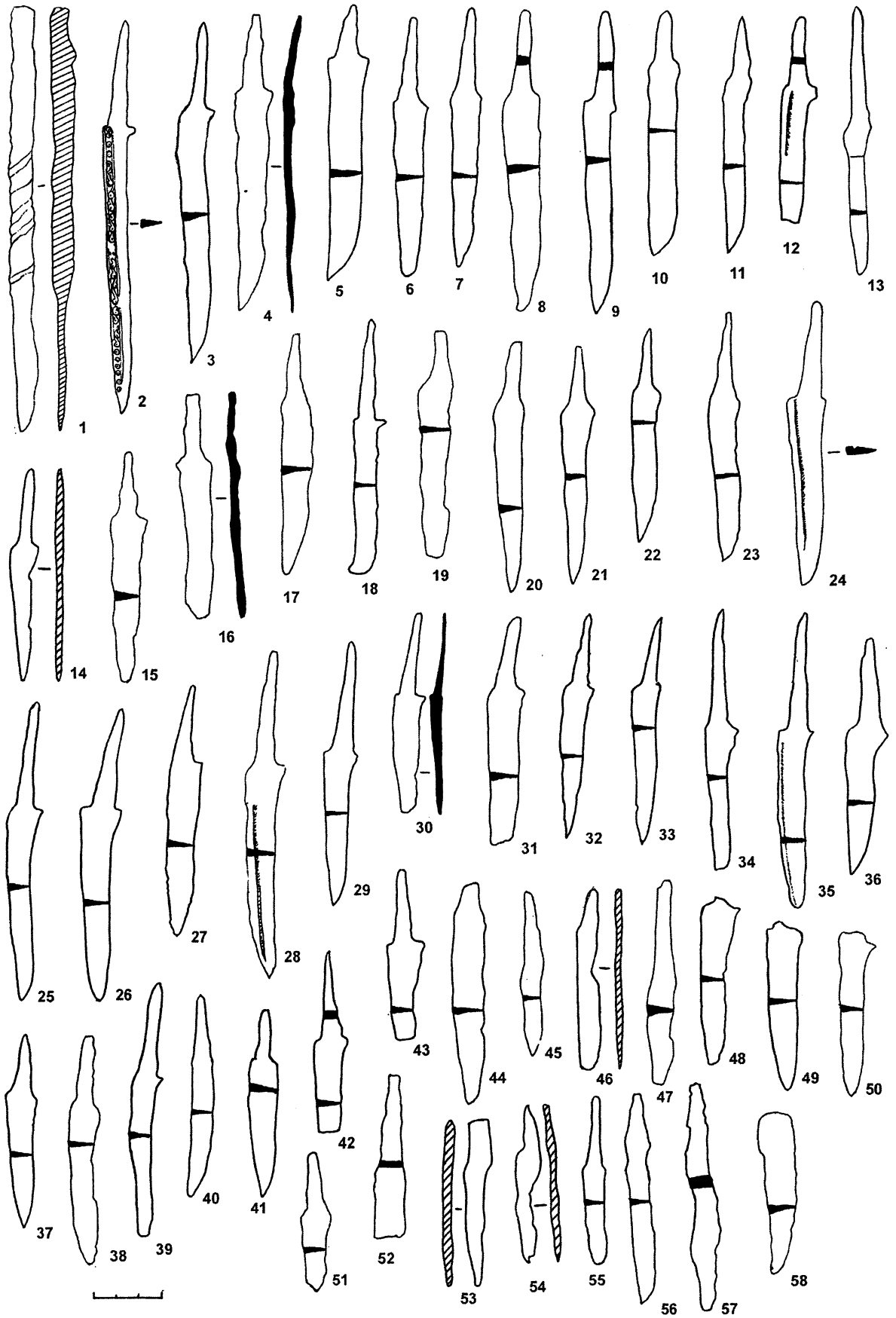

Рис. 79. Залізні ножі.

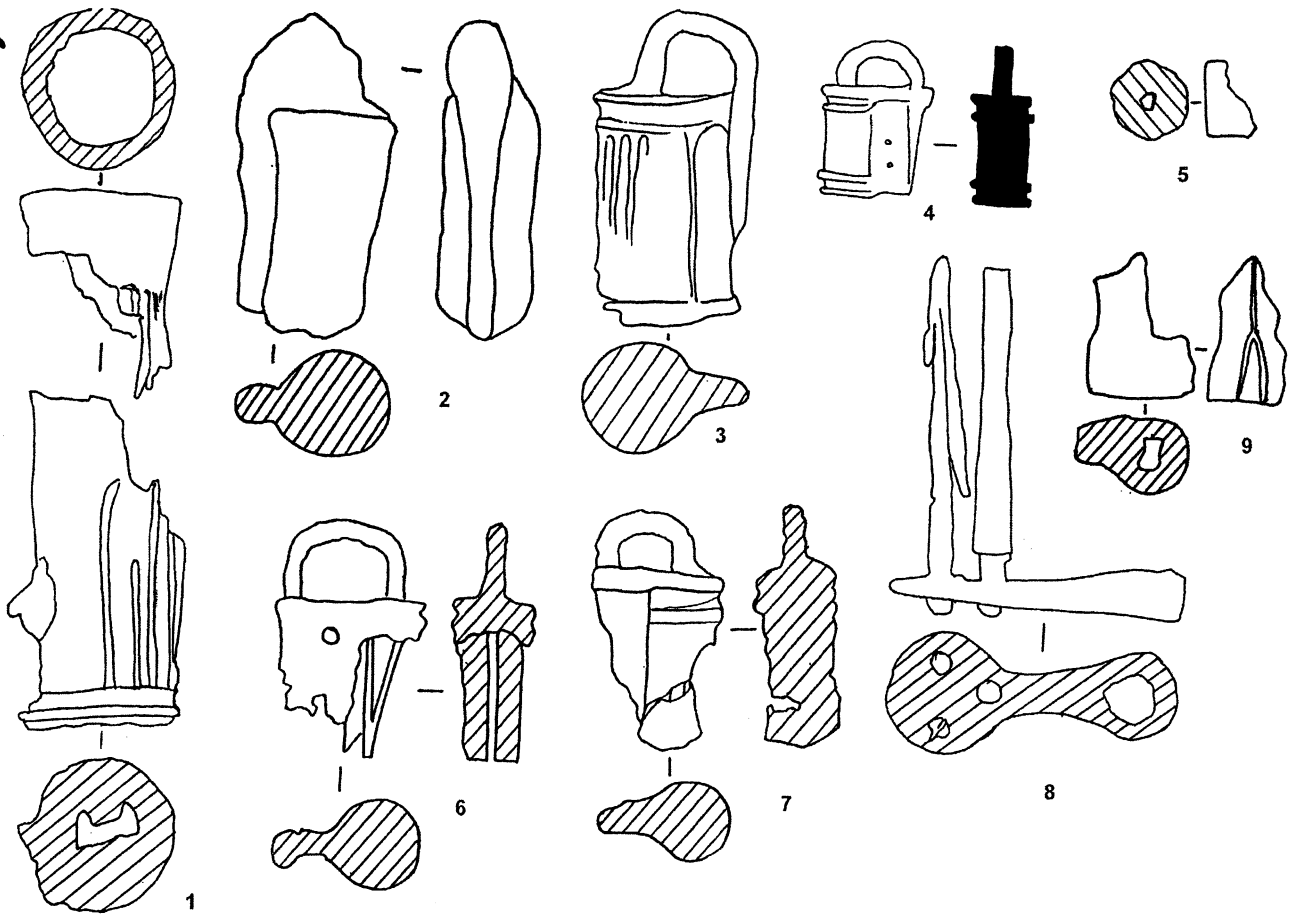

Рис. 80. Залізни замки.

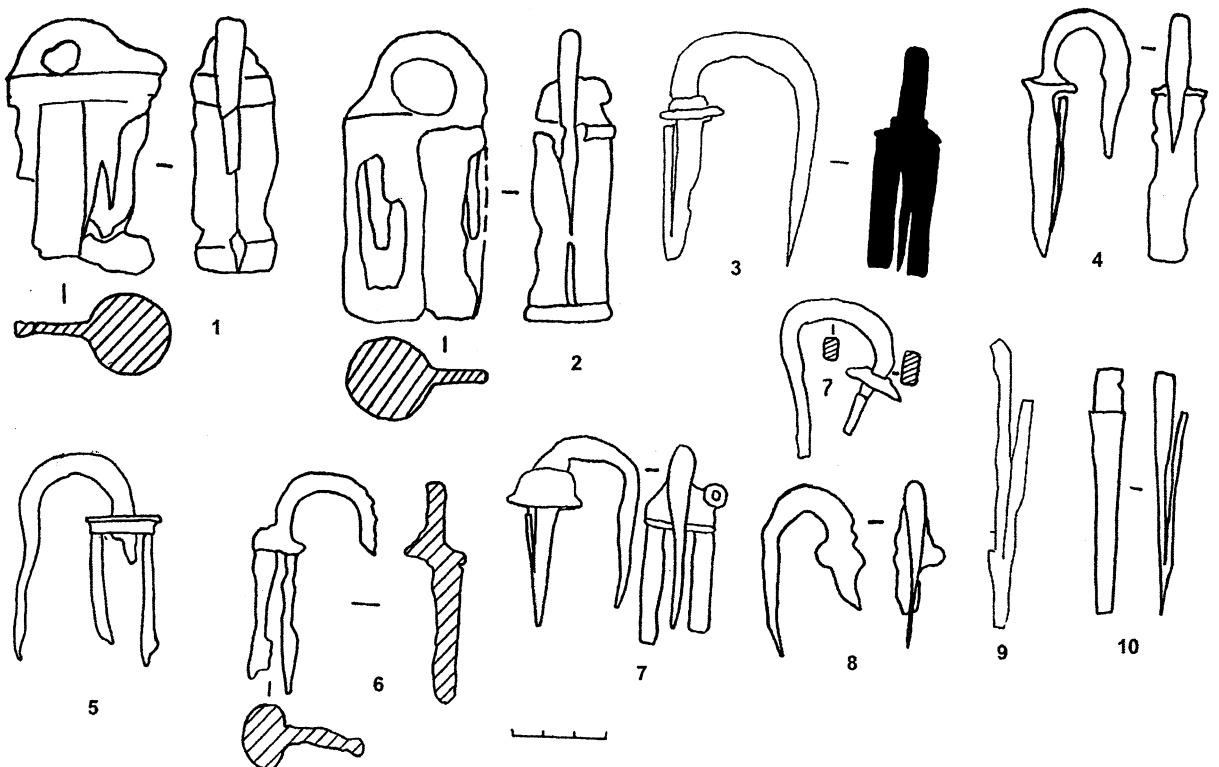

Рис. 81. Залізни замки.

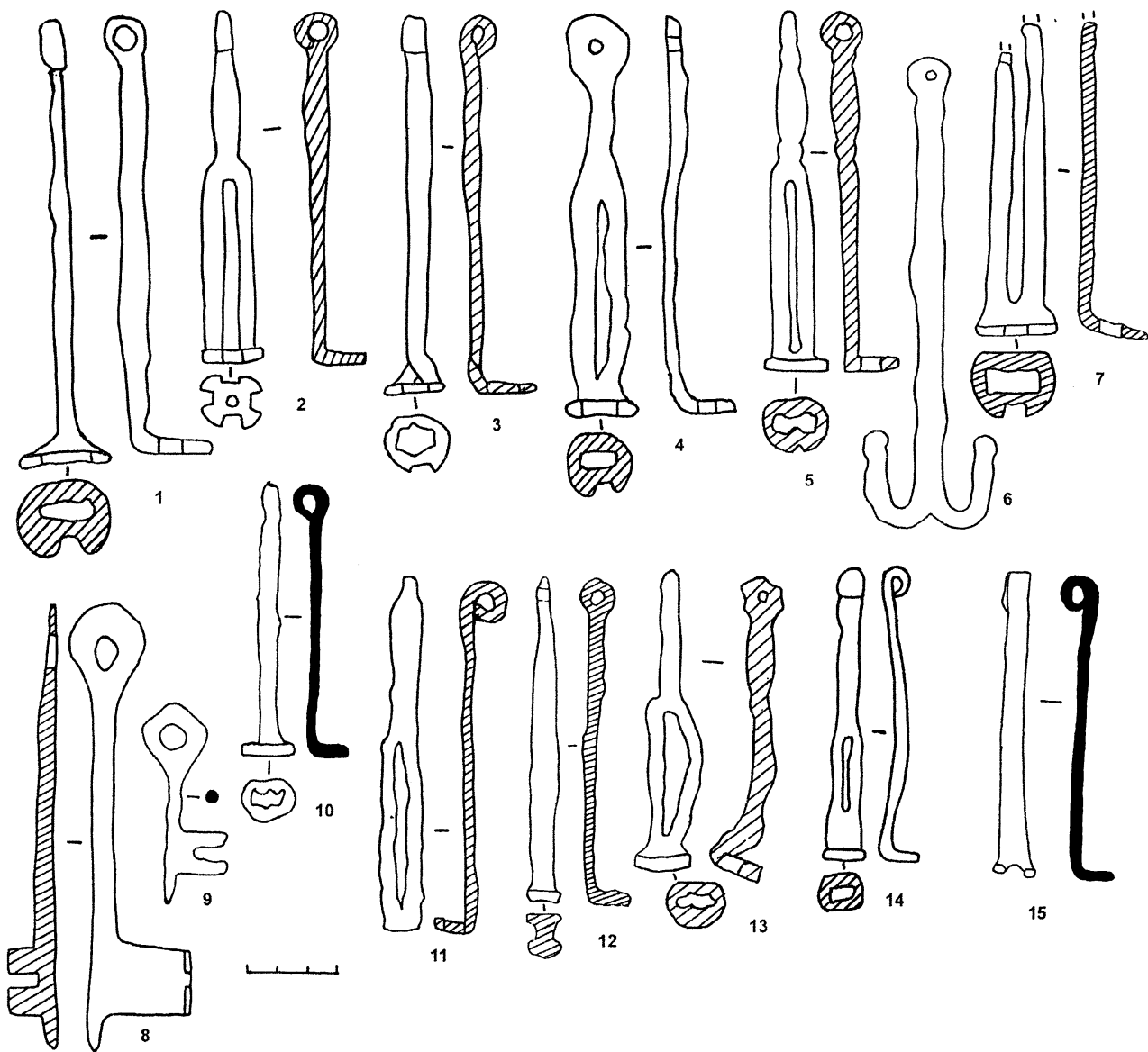
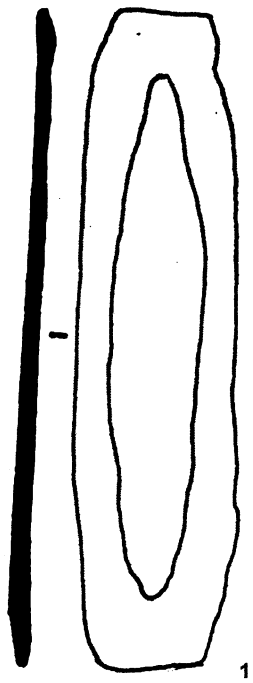
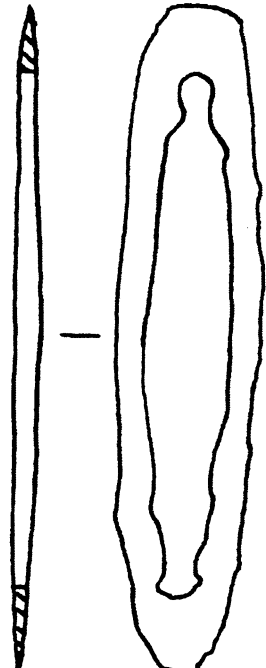

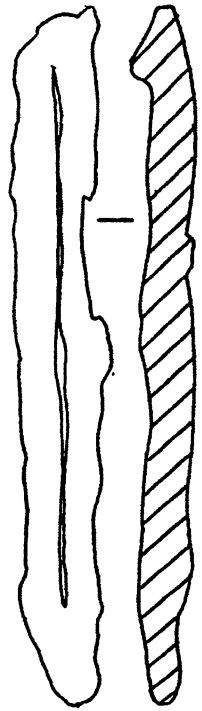
Рис. 82. Залізні ключі.

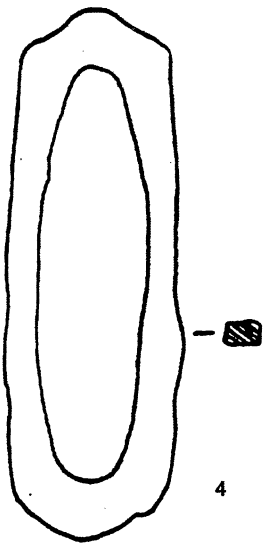
1

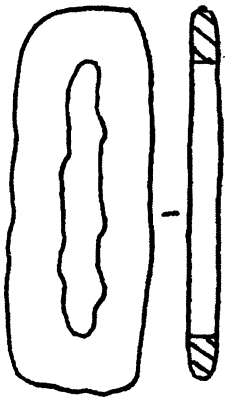
2

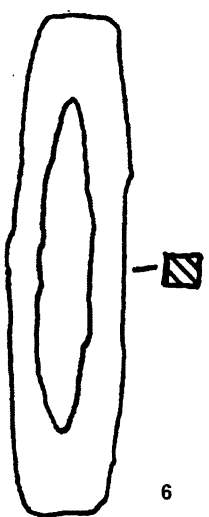
3

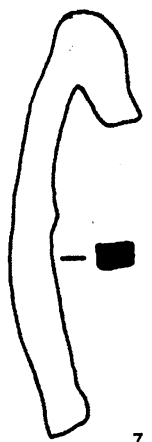
4

5

6

7

Рис. 83. Залізні кресала.

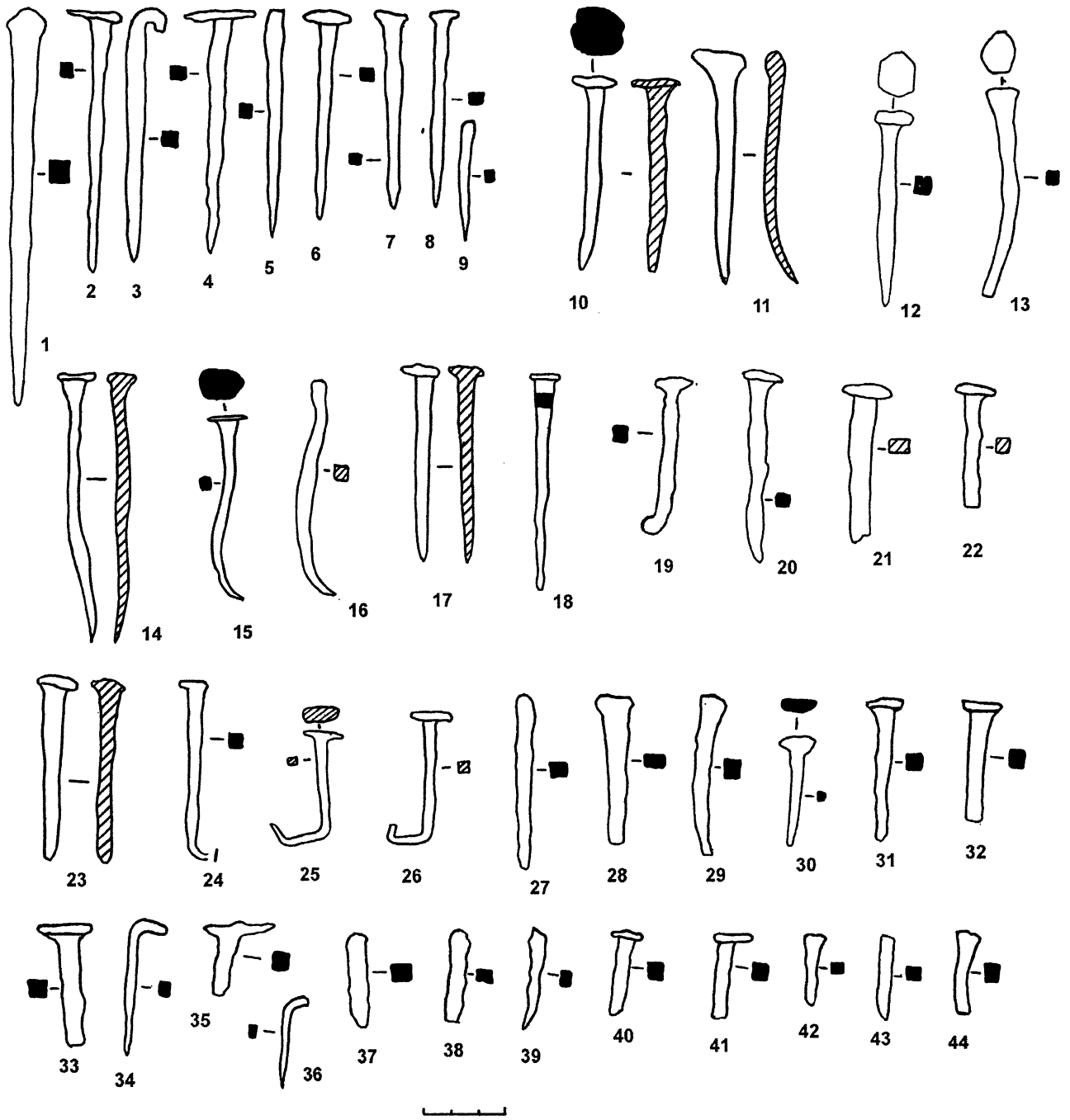

Рис. 84. Цвяхи.

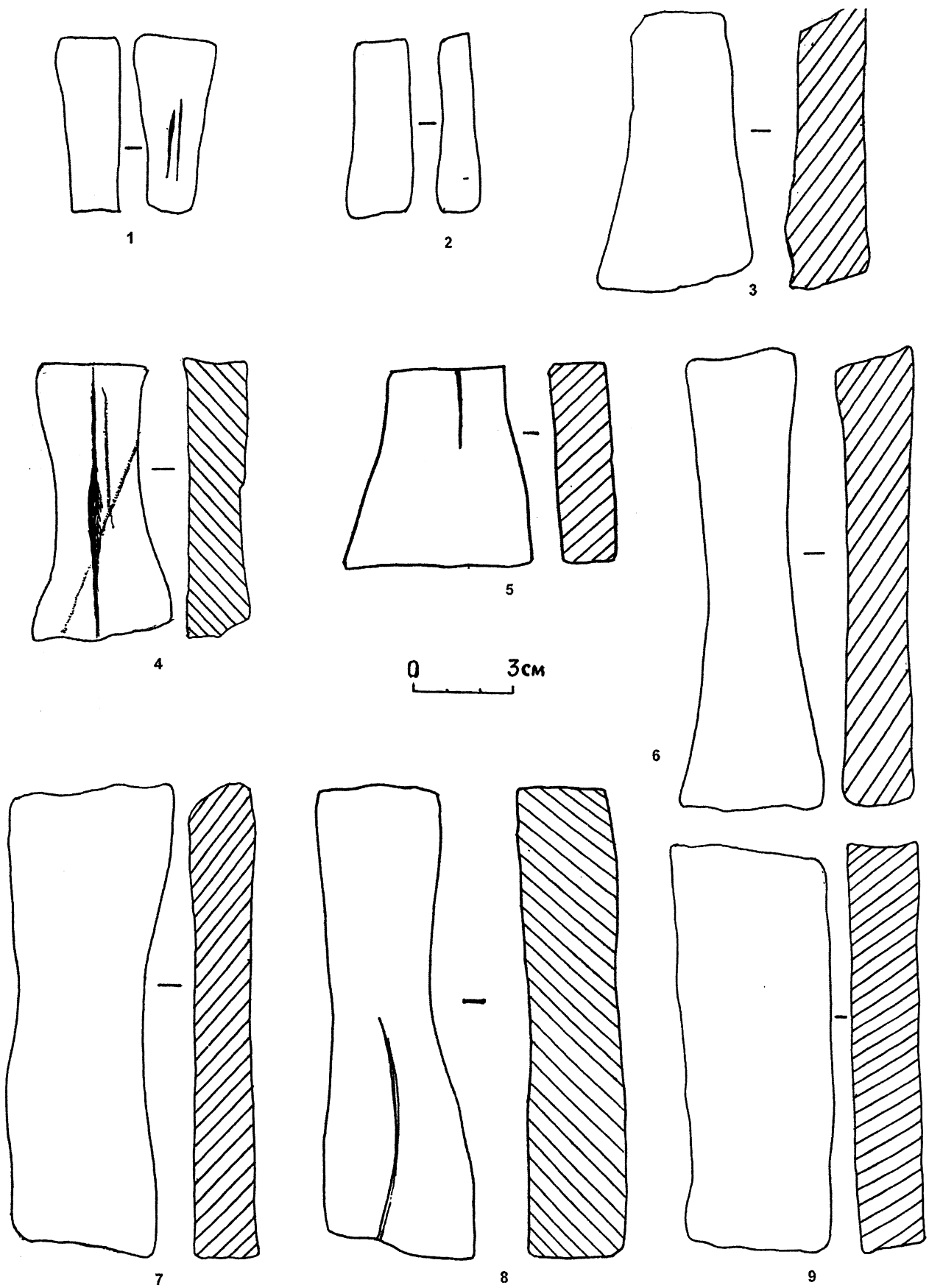

Рис. 85. Точильні бруски (1-9).

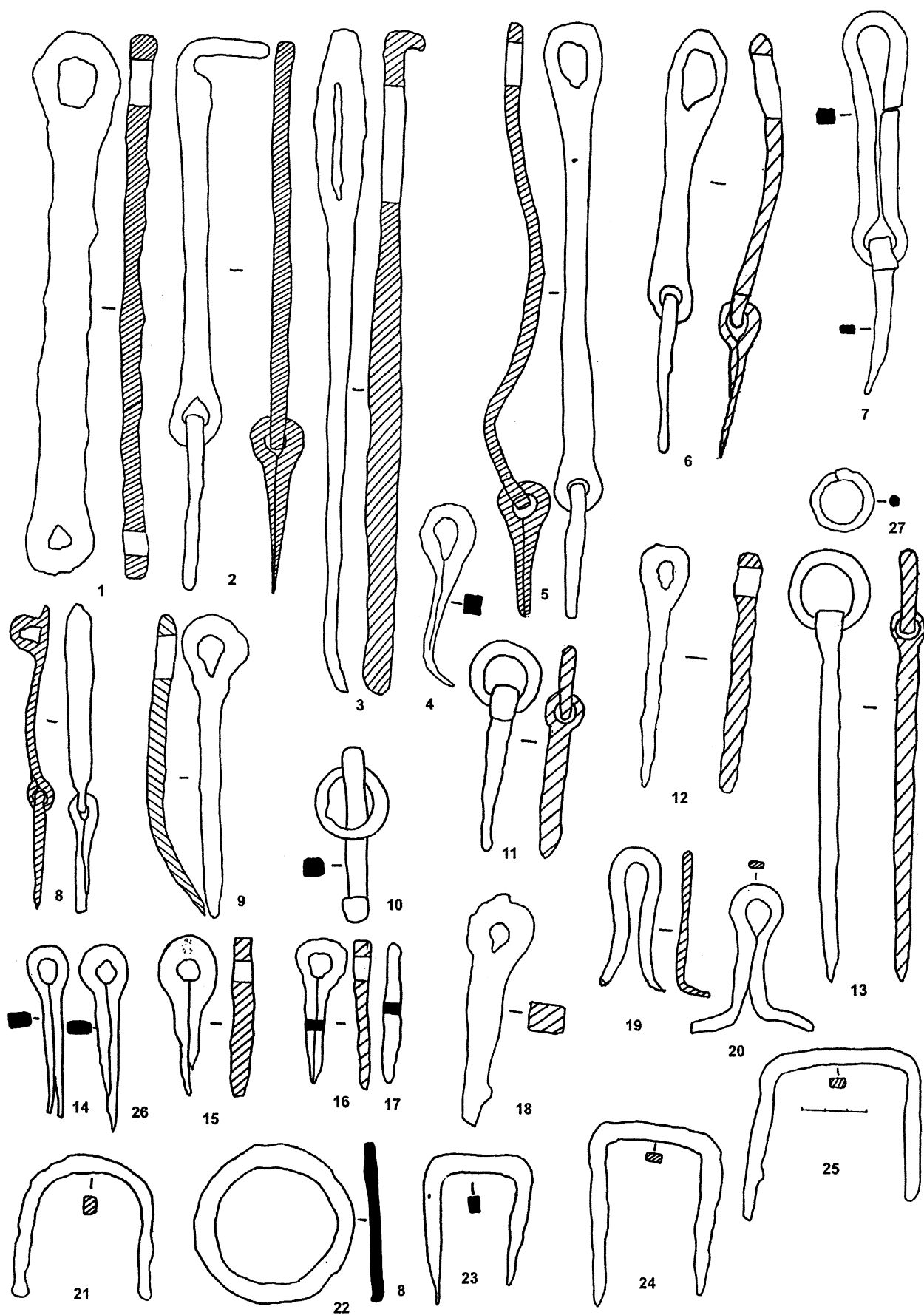

Рис. 86. Залісні скоби, планки.

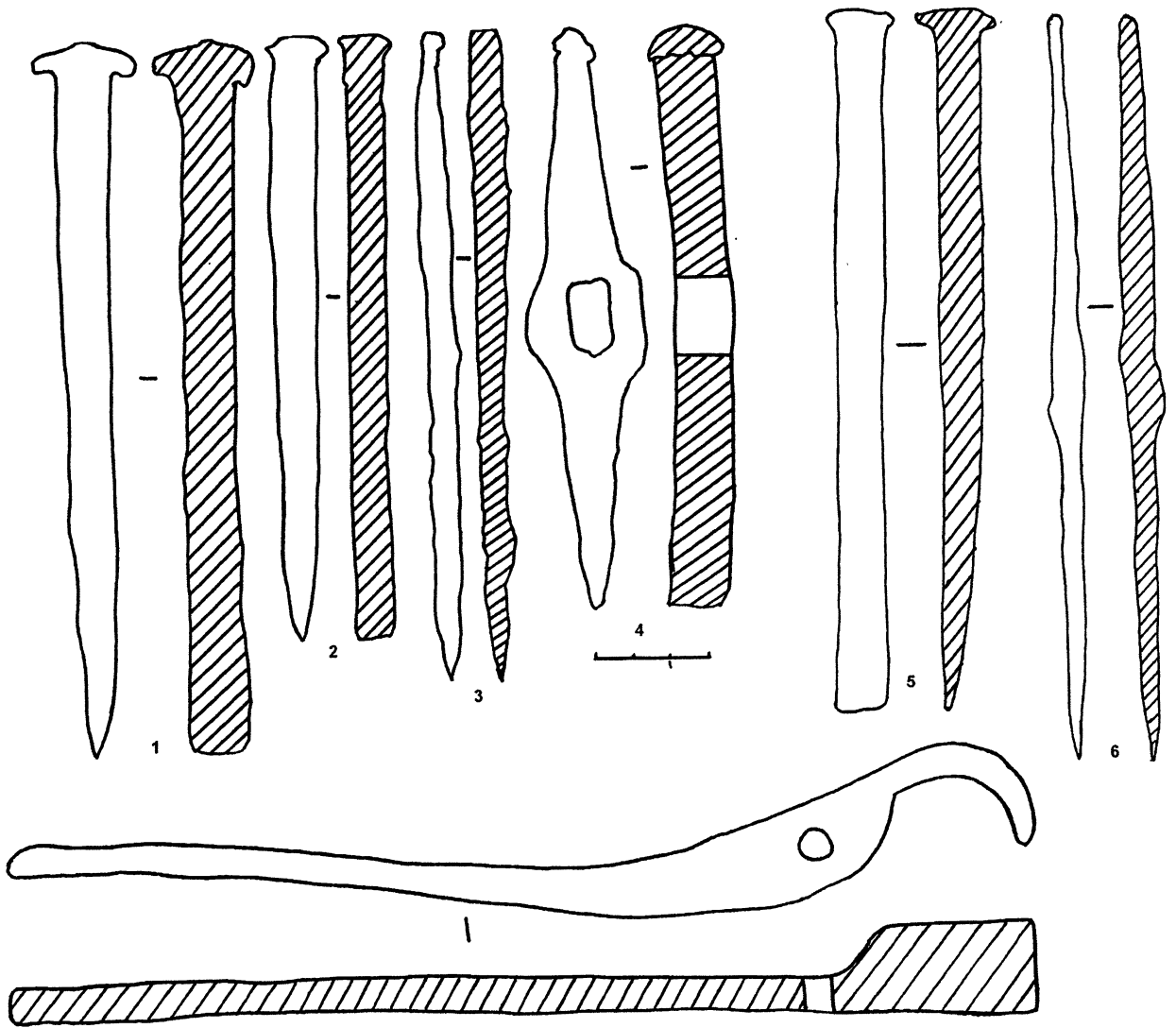

Рис. 87. Ковальські інструменти.

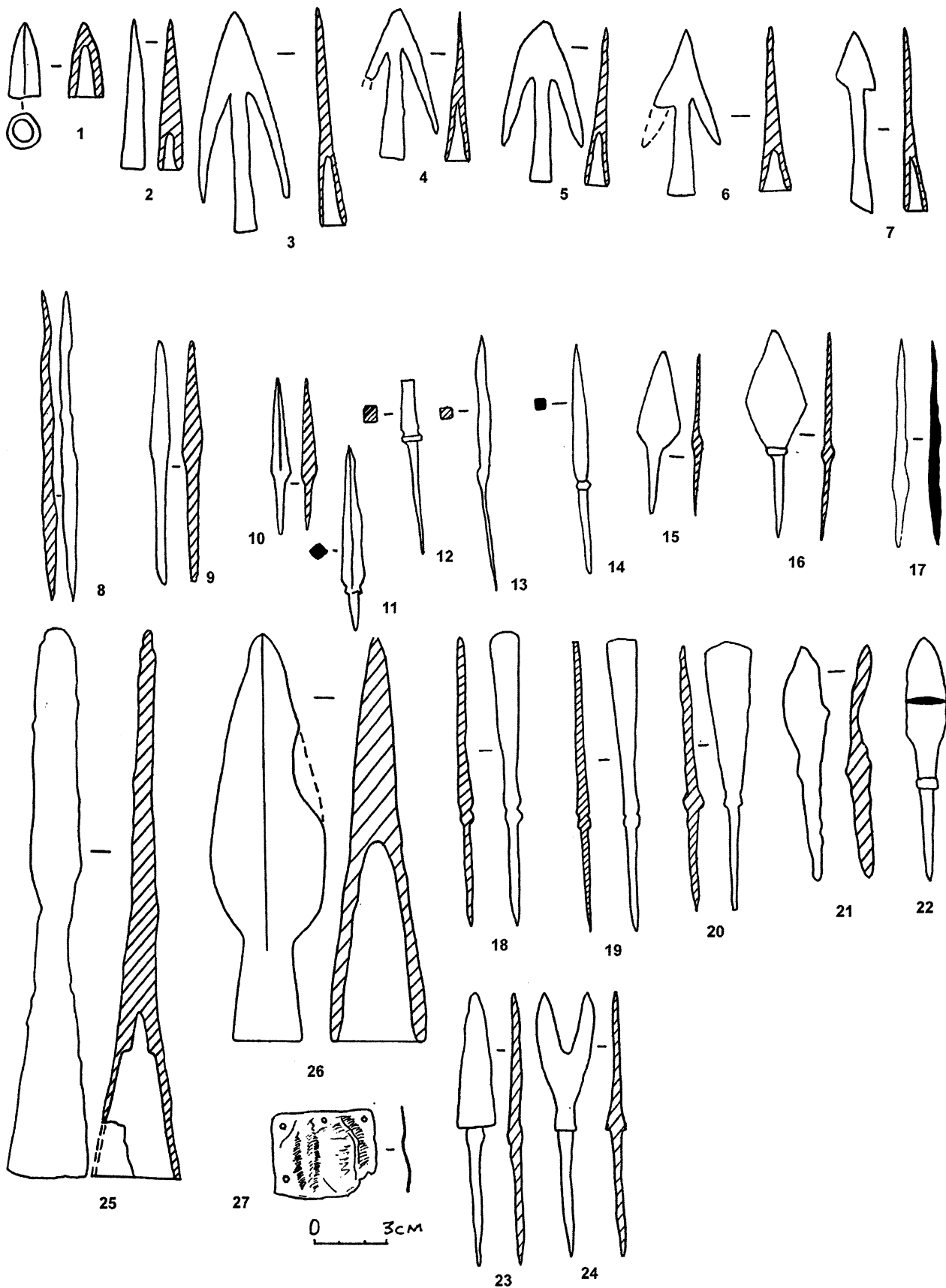

Рис. 88. Наконечники (стрѣл 1-24; списѣв 25-26; 27 – фрагмент пластины бронзового панцера)

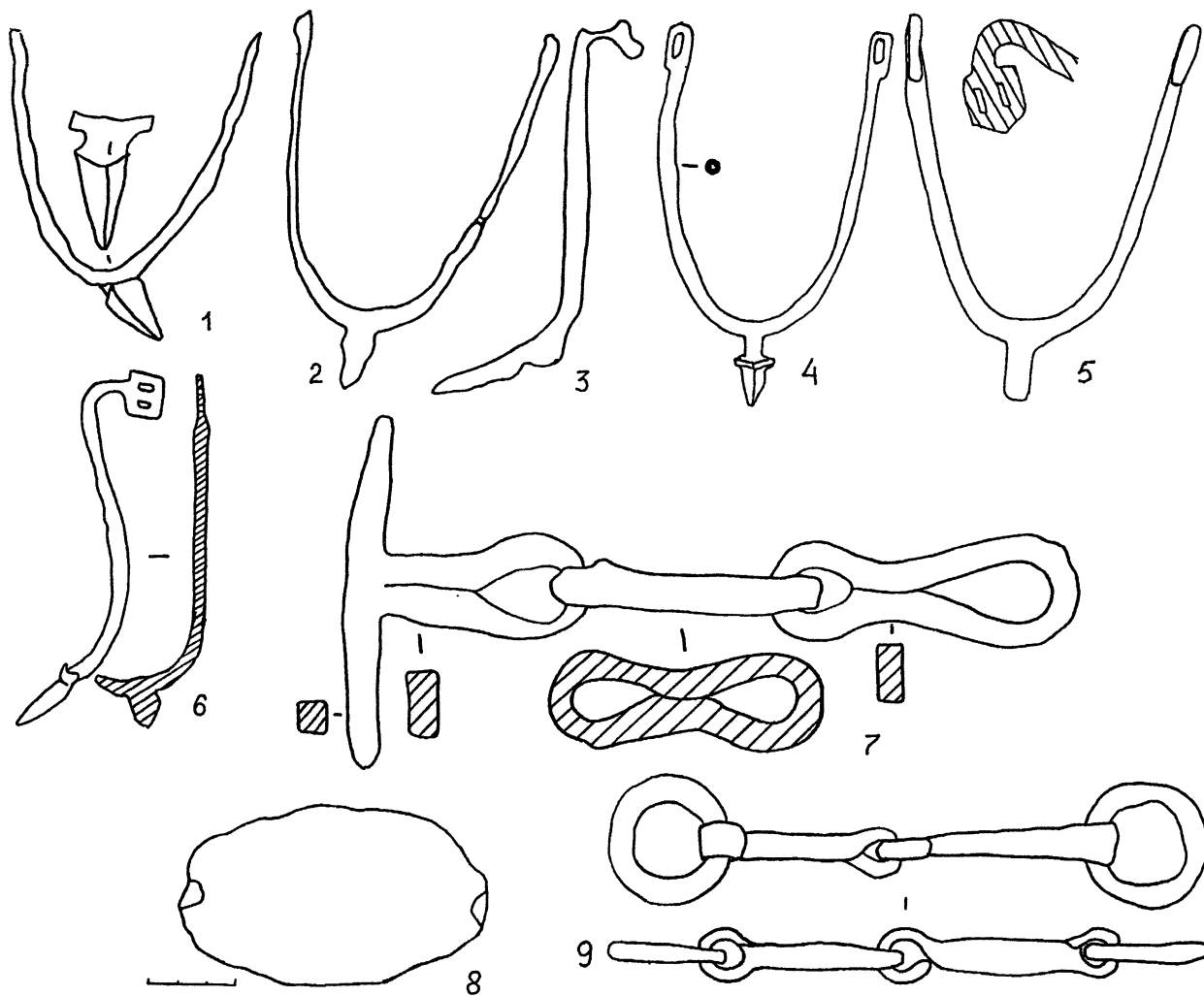

Рис. 89. 1-6 – шпори; 7 – кінські пуга; 8 – стремено; 9 – вудила.

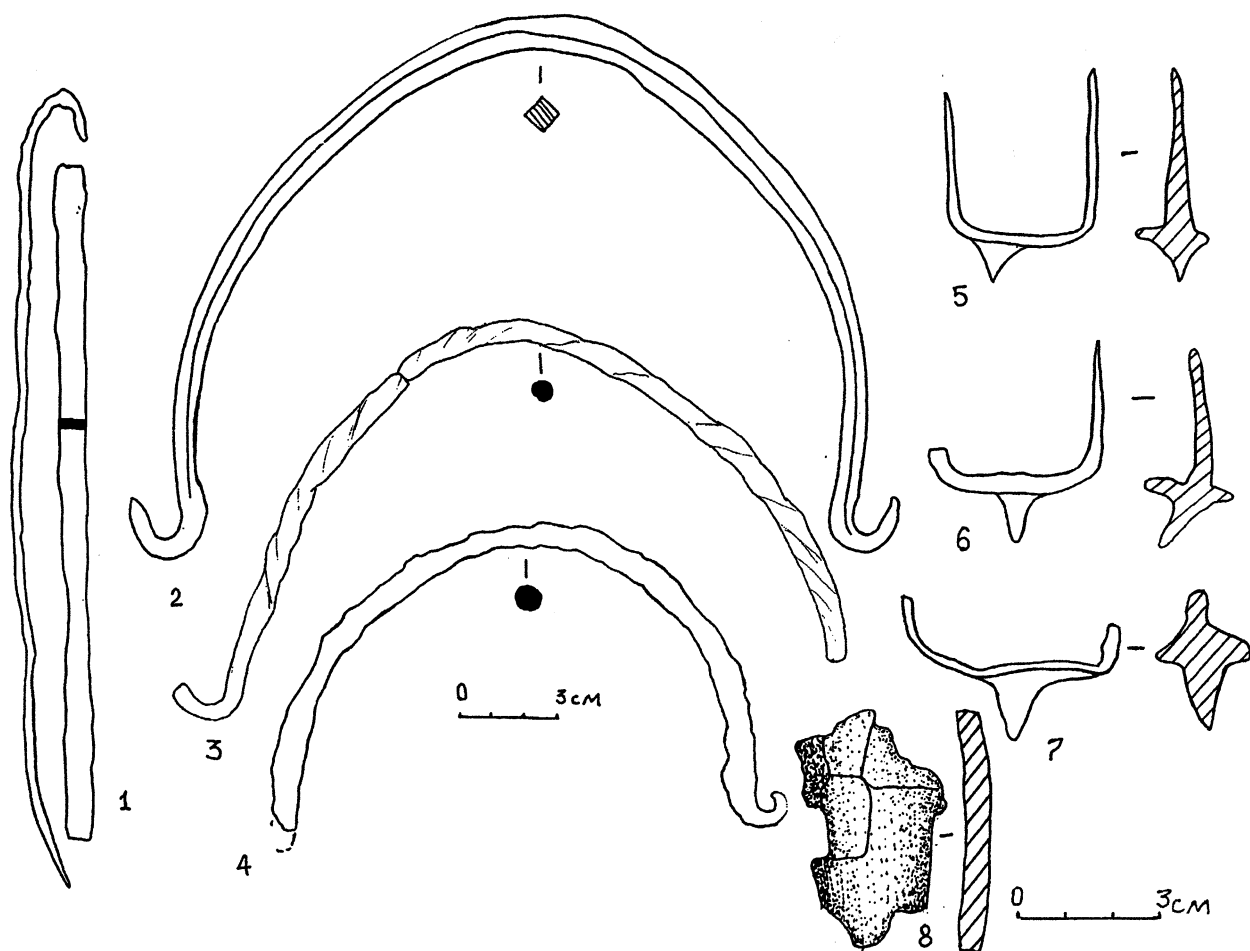

Рис. 90. Різні залізні і дерев'яний вироби.

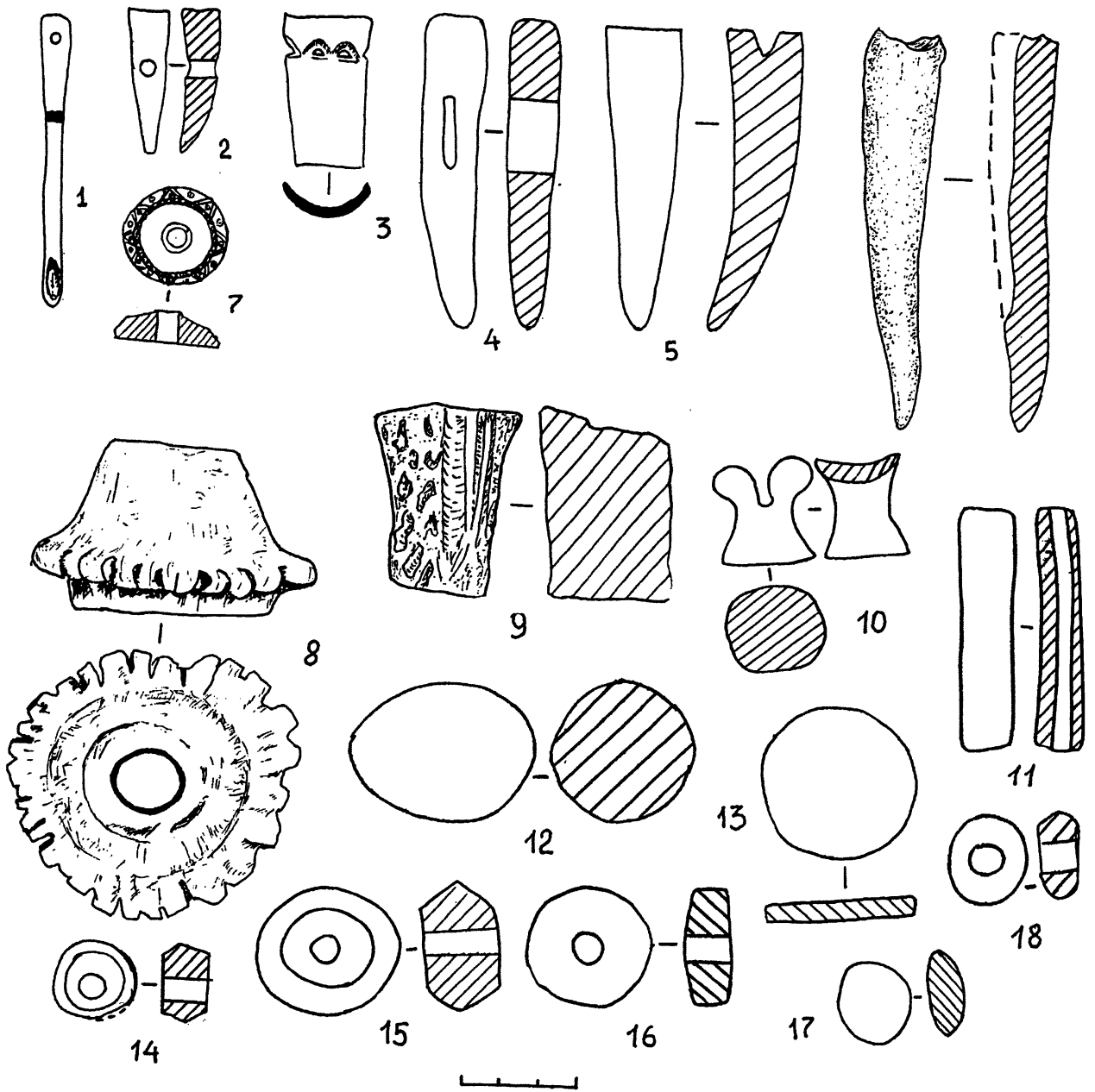

Рис. 91. Вироби з кістки, рогу, глини та шифера.

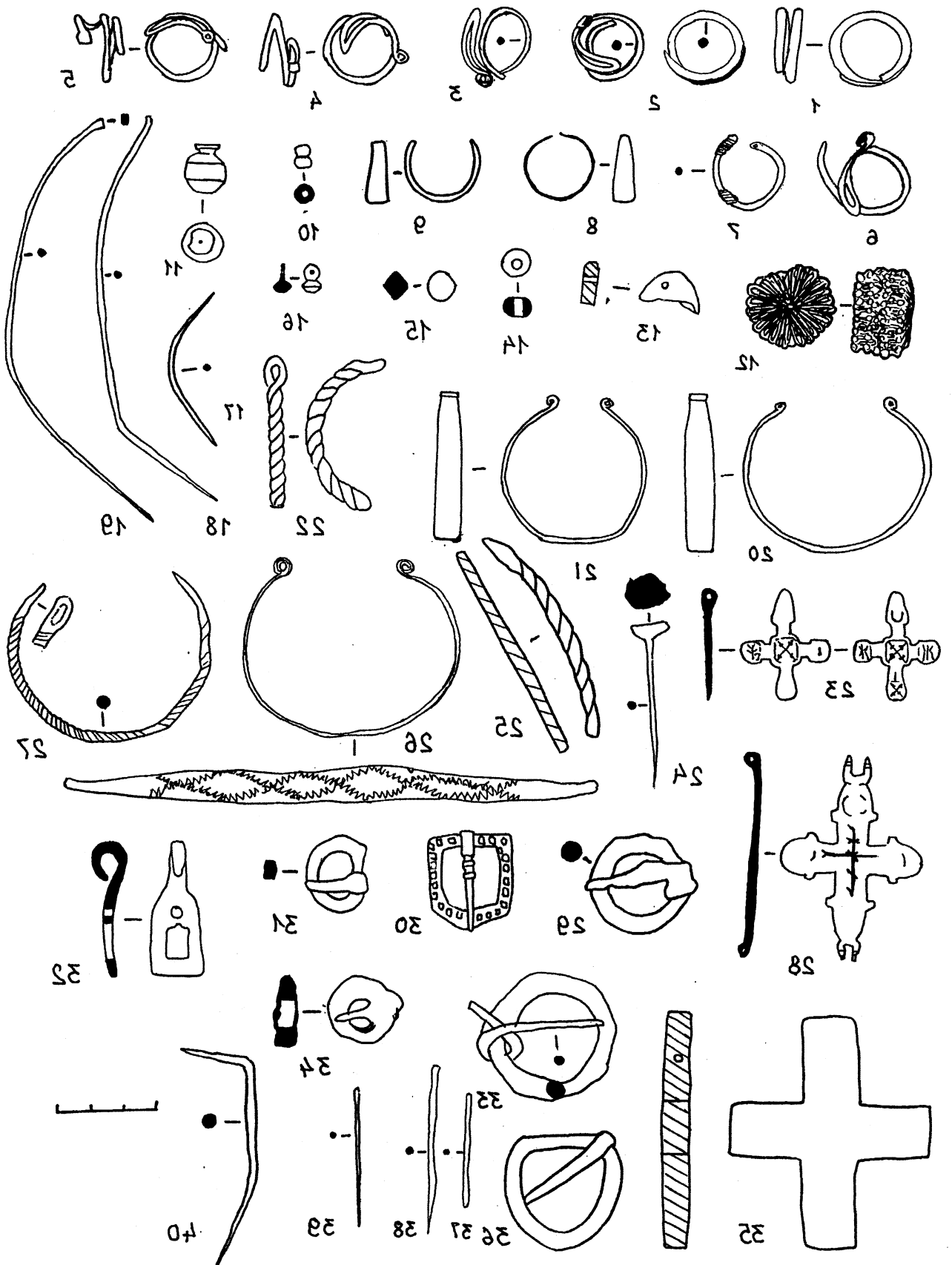

Рис. 92. Різноманітні прикраси (скроневі кільця, браслети, шпильки, пряжки, хрестики, голки, намиста, гудзки).

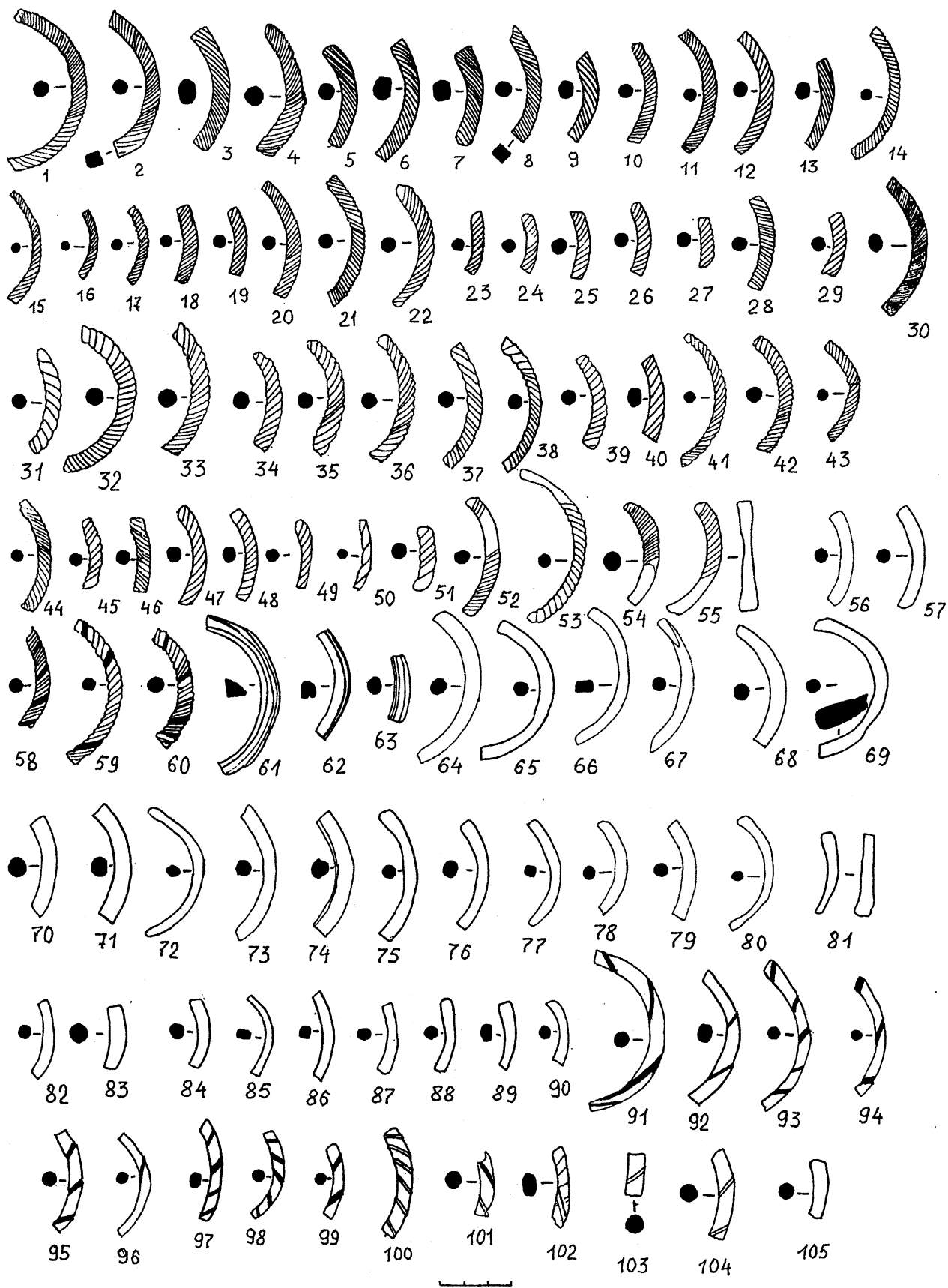

Рис. 93. Скляні браслети 1-105.

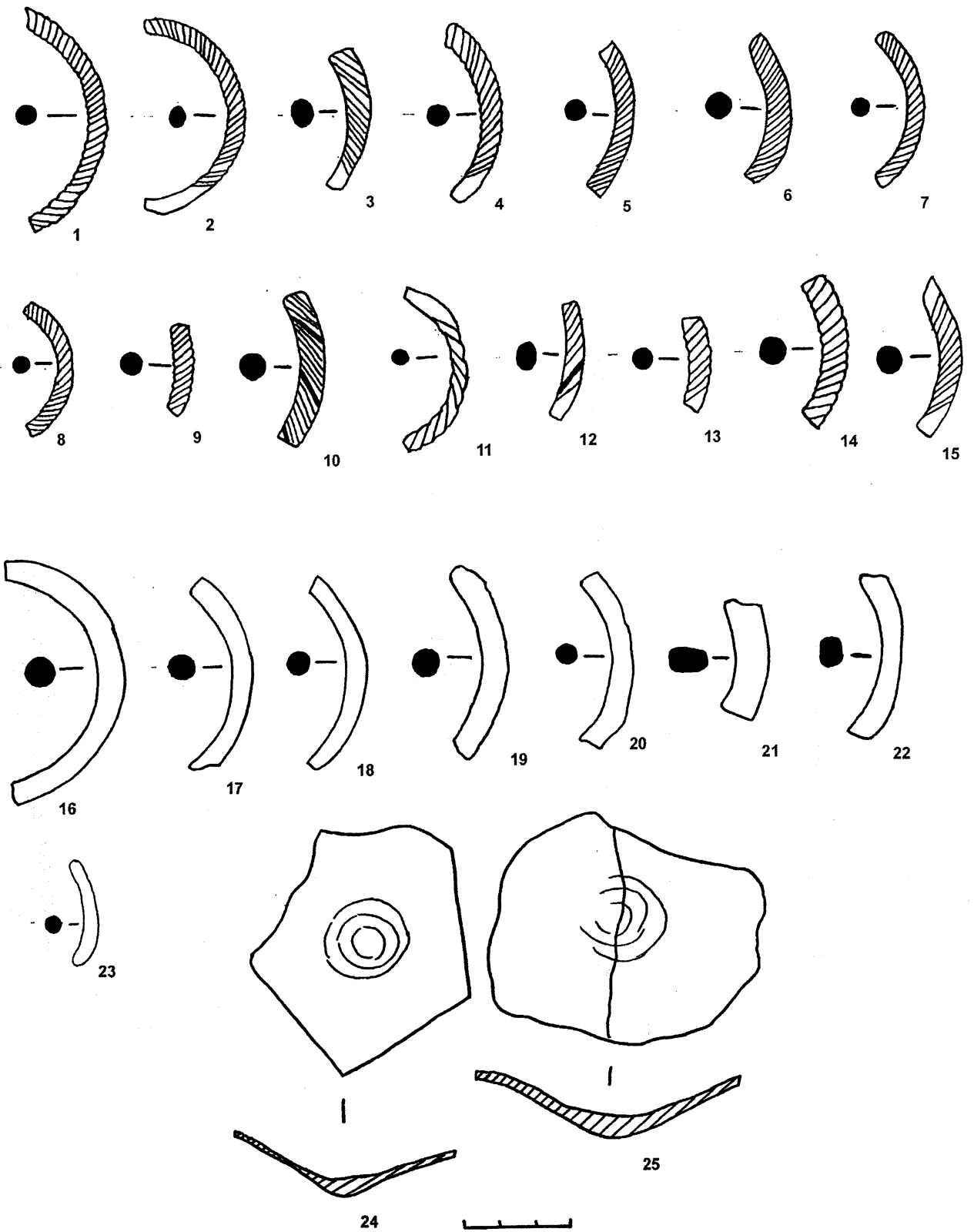

Рис. 94. Скляні браслети 1-23; 24-25 – скляний посуд

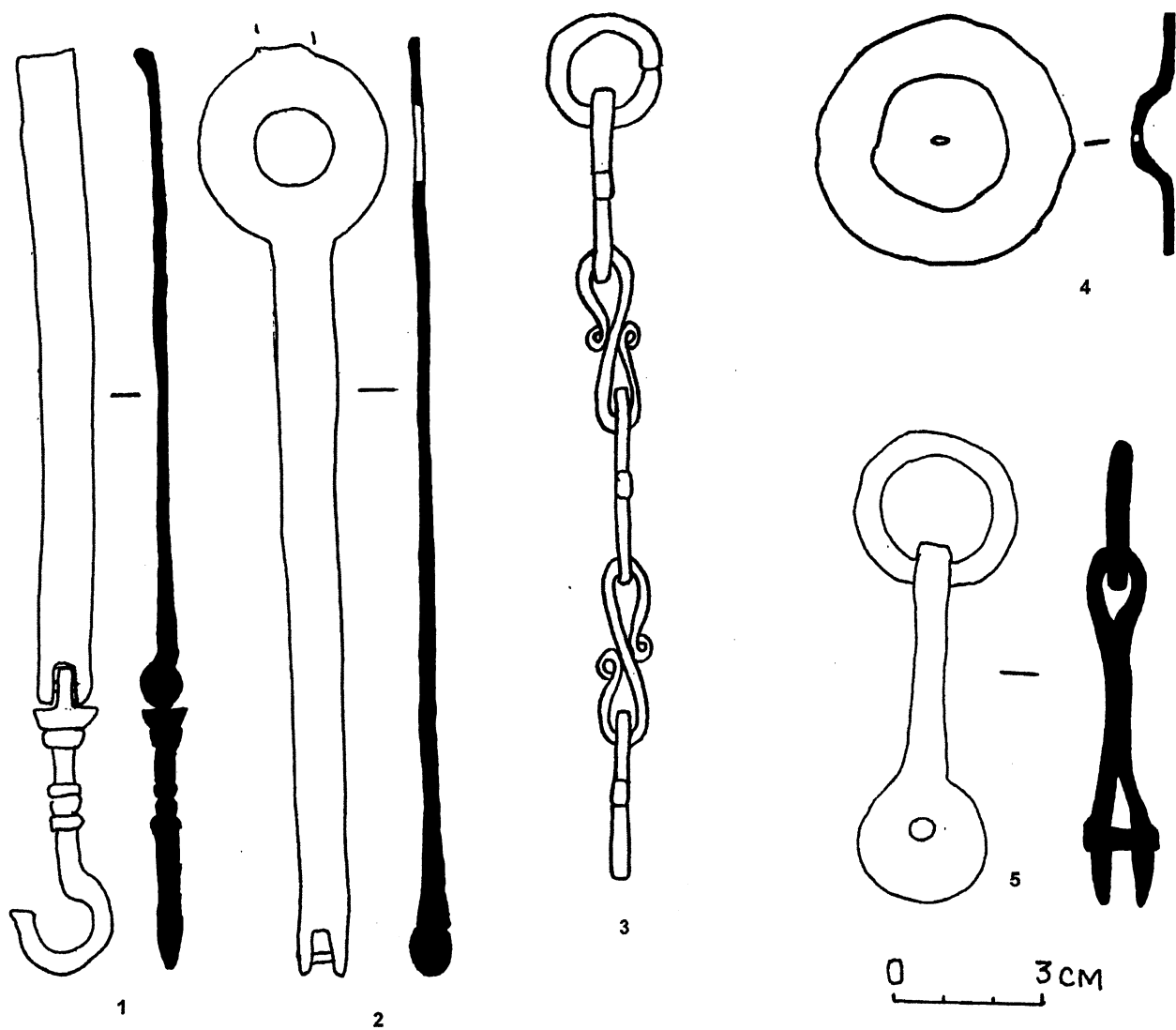
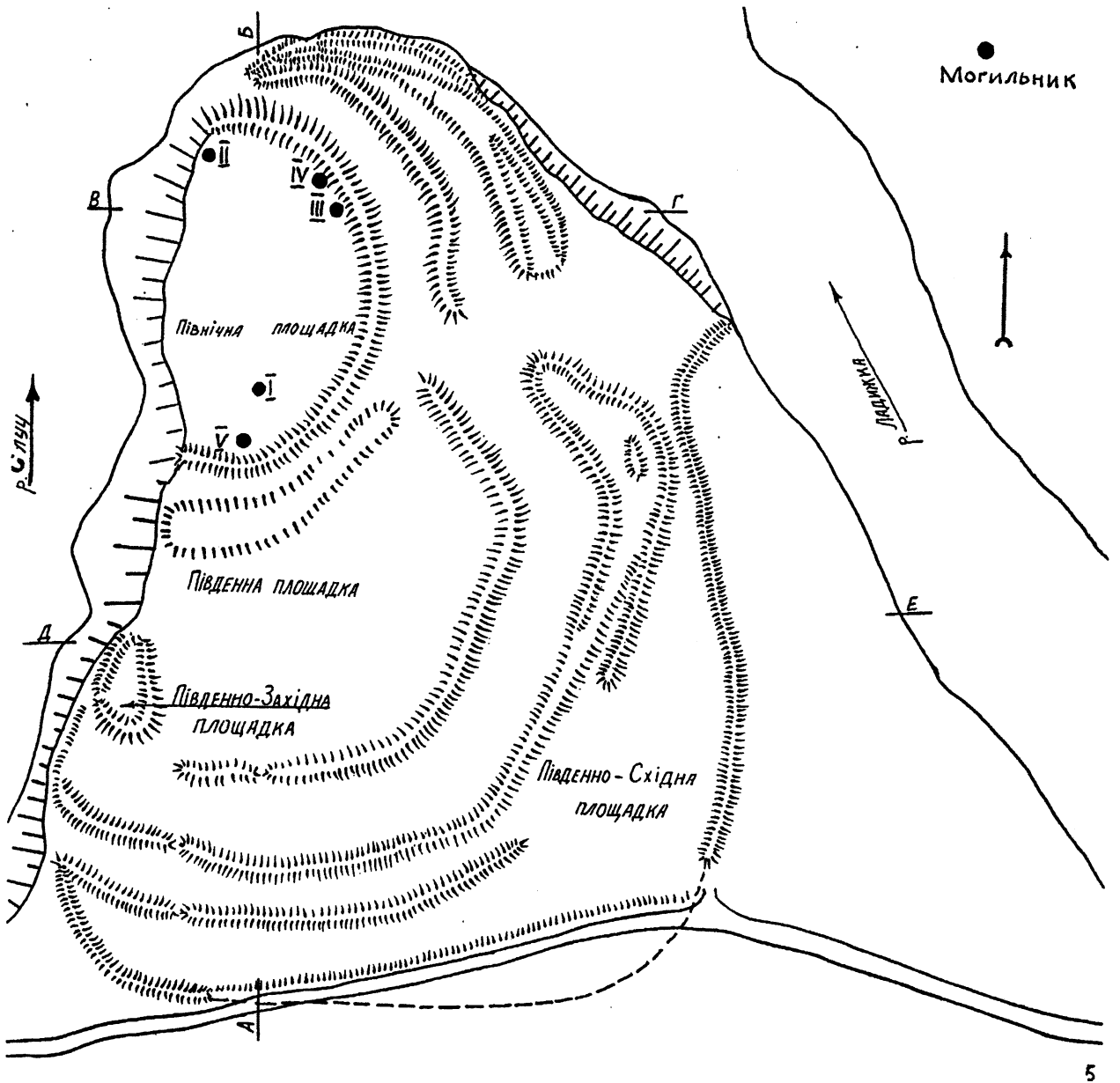

Рис. 95. Предмети культу (1-3) та інші речі.

5

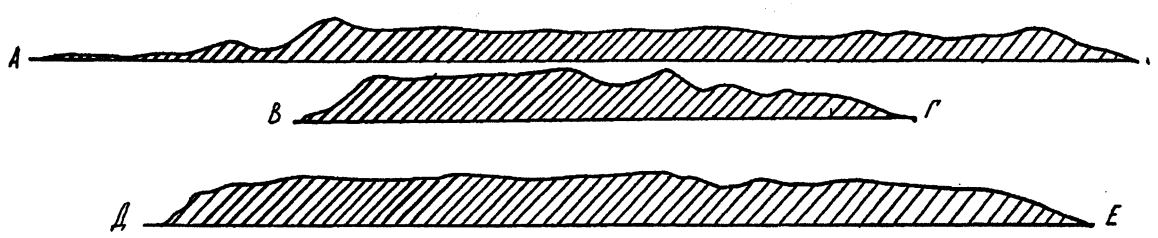

Рис. 96. Місця виявлення скарбів на Губинському городищі (I-V).

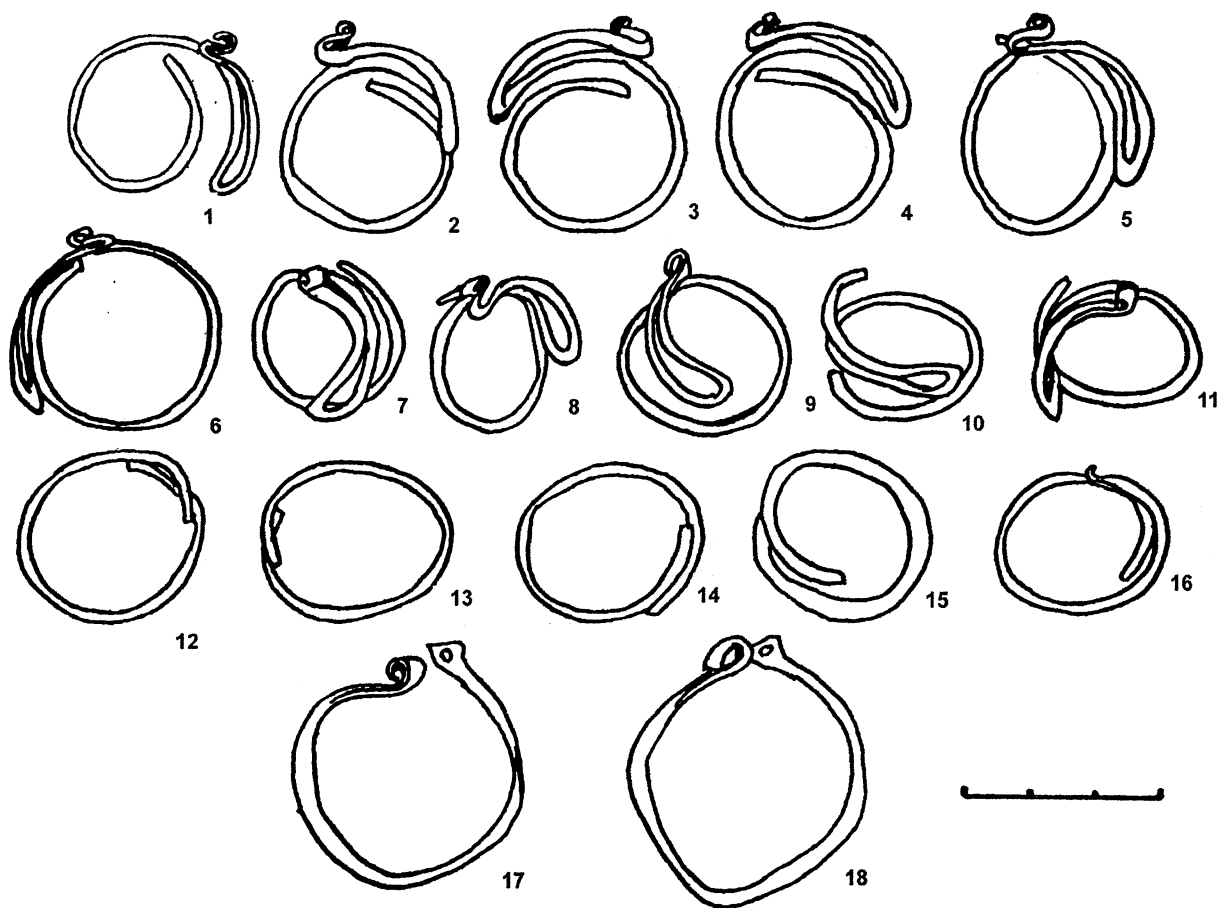

Рис. 98. Прориси скарбу I.

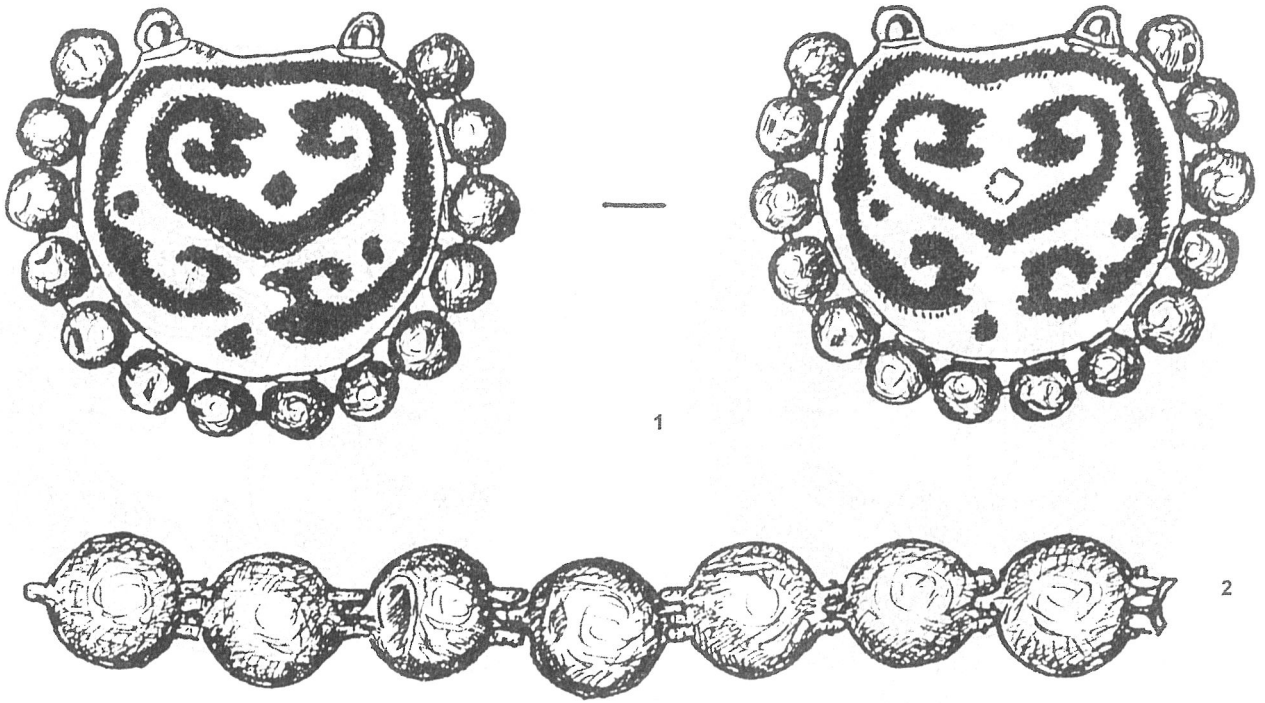

Рис. 101. Прориси колта та рясен. (скарб II)

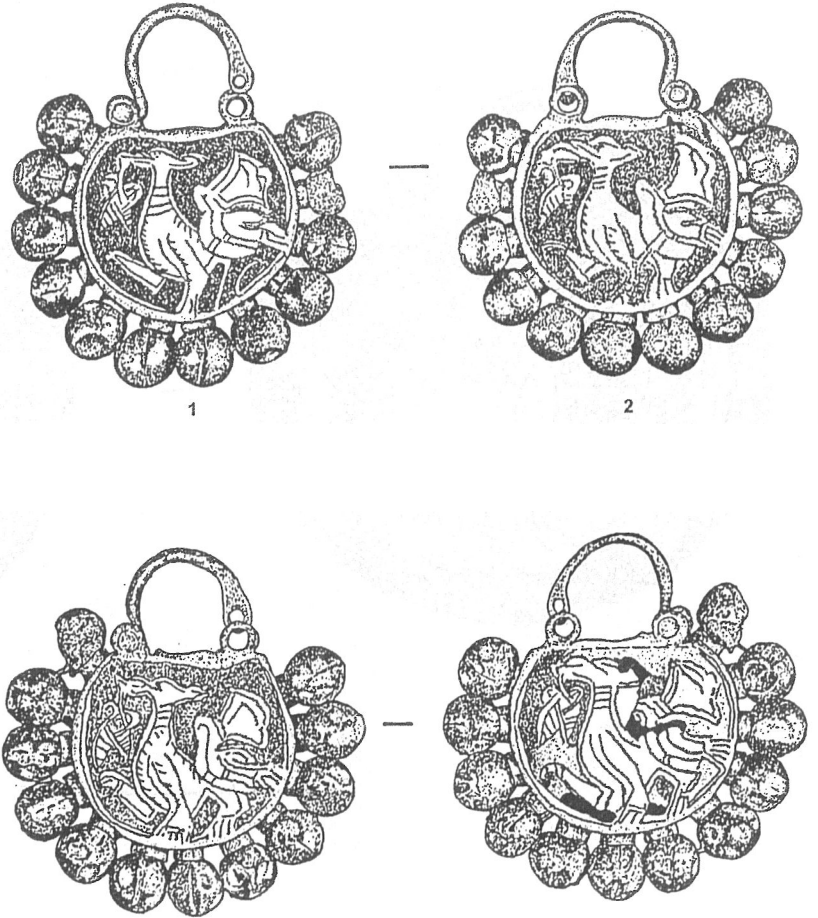

Рис. 105. Скарб III (прориси колтів першого набору: 1-2; 3-4).

1

2

3

4

0 3 см

Рис. 107. Скарб III (2 набір). Прориси колтів (1-2; 3-4)

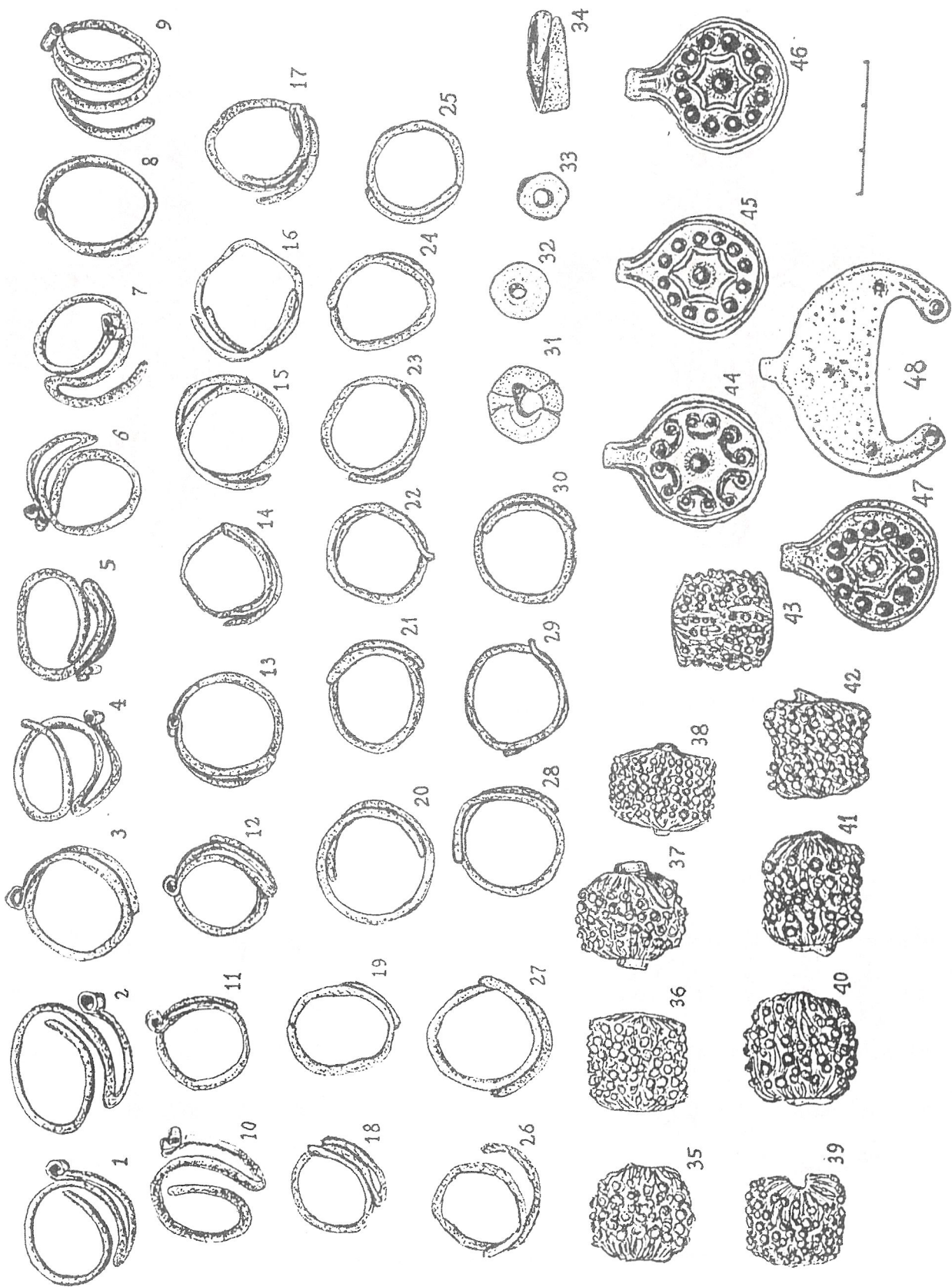

Рис. 110. Скарб IV. Прориси.

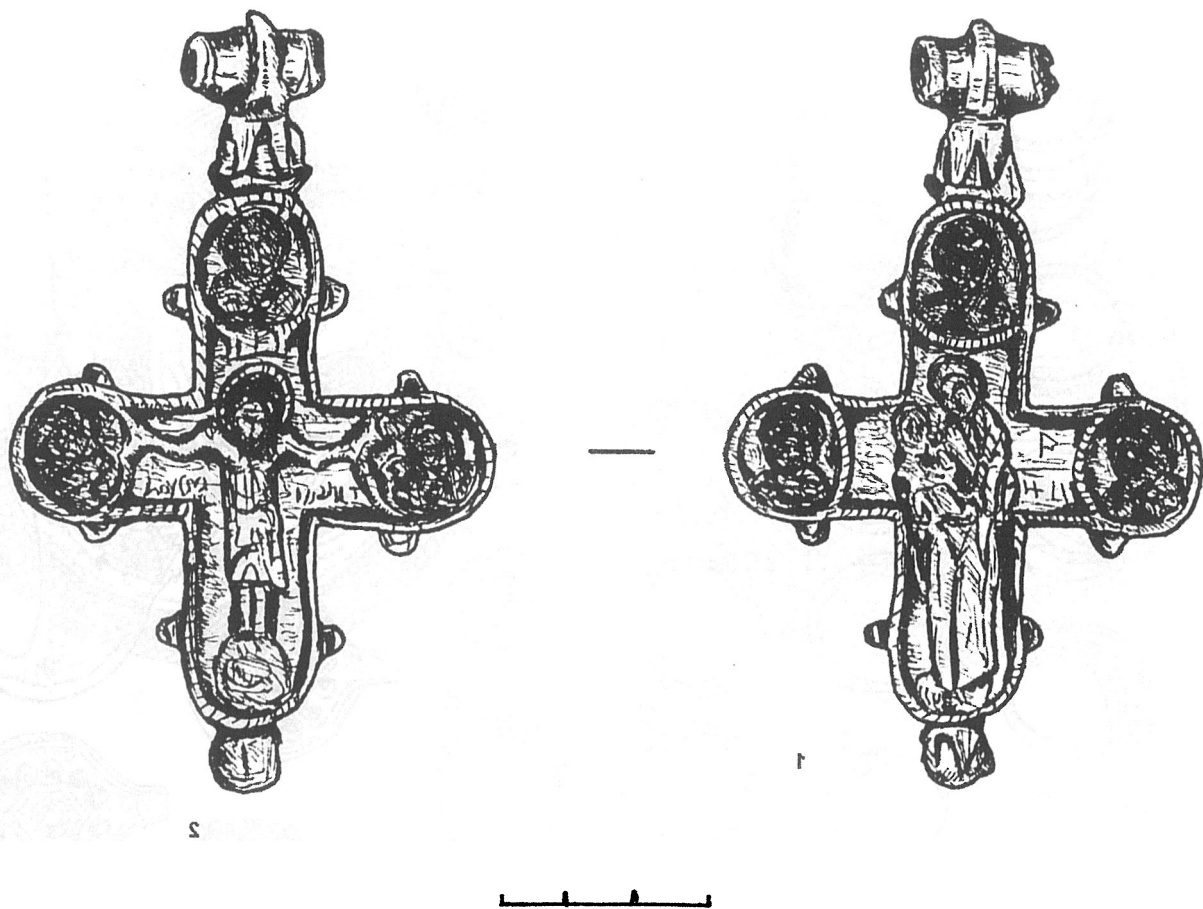

Рис. 112. Прориси енколпіону скарбу V.

Рис. 114. Висла печатка із житла 9.

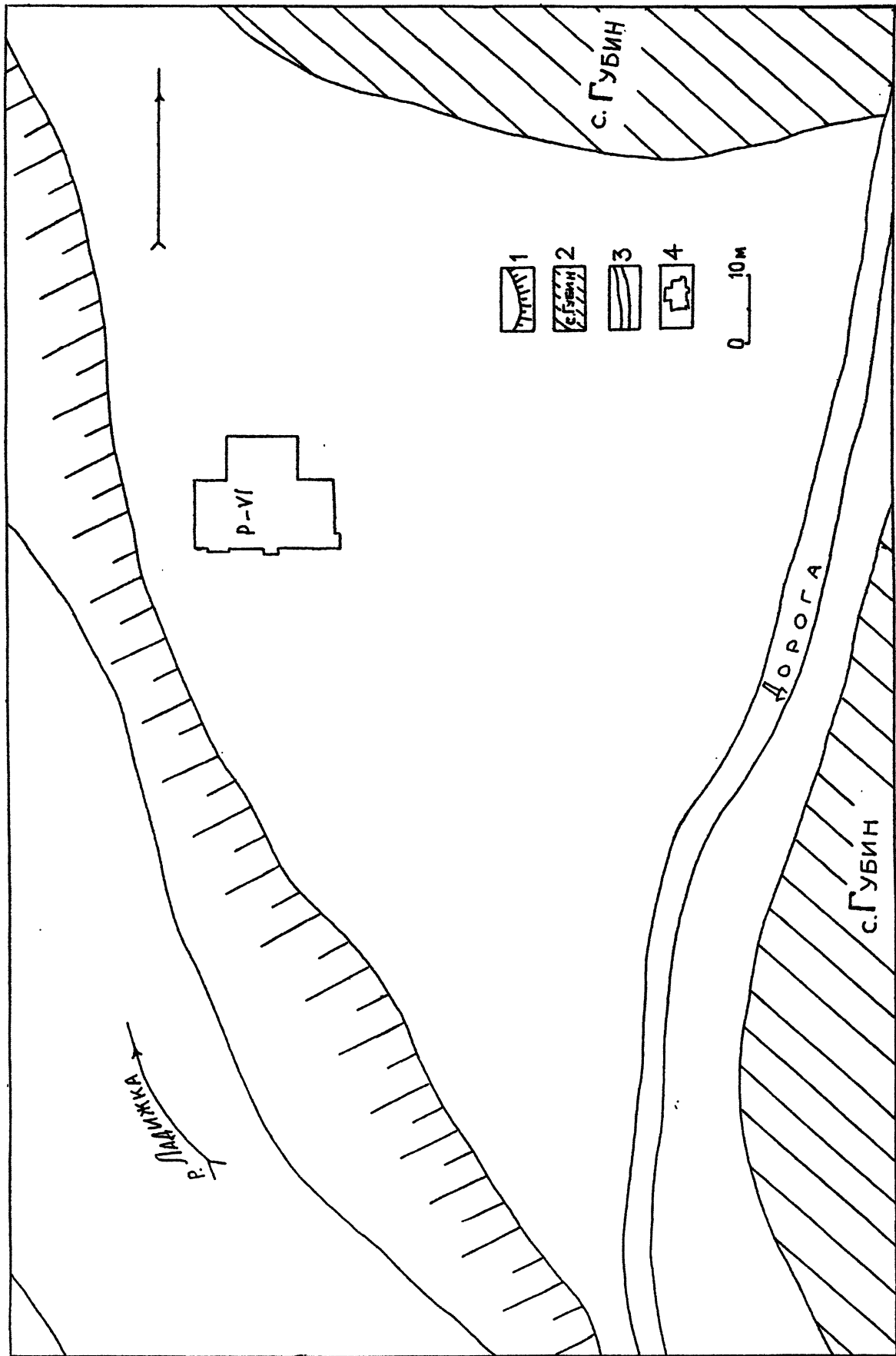

Рис. 118. Загальний план могильника:
 1. Обриси берега. 2. с.Губин. 3. Дорога. 4. Могильник.

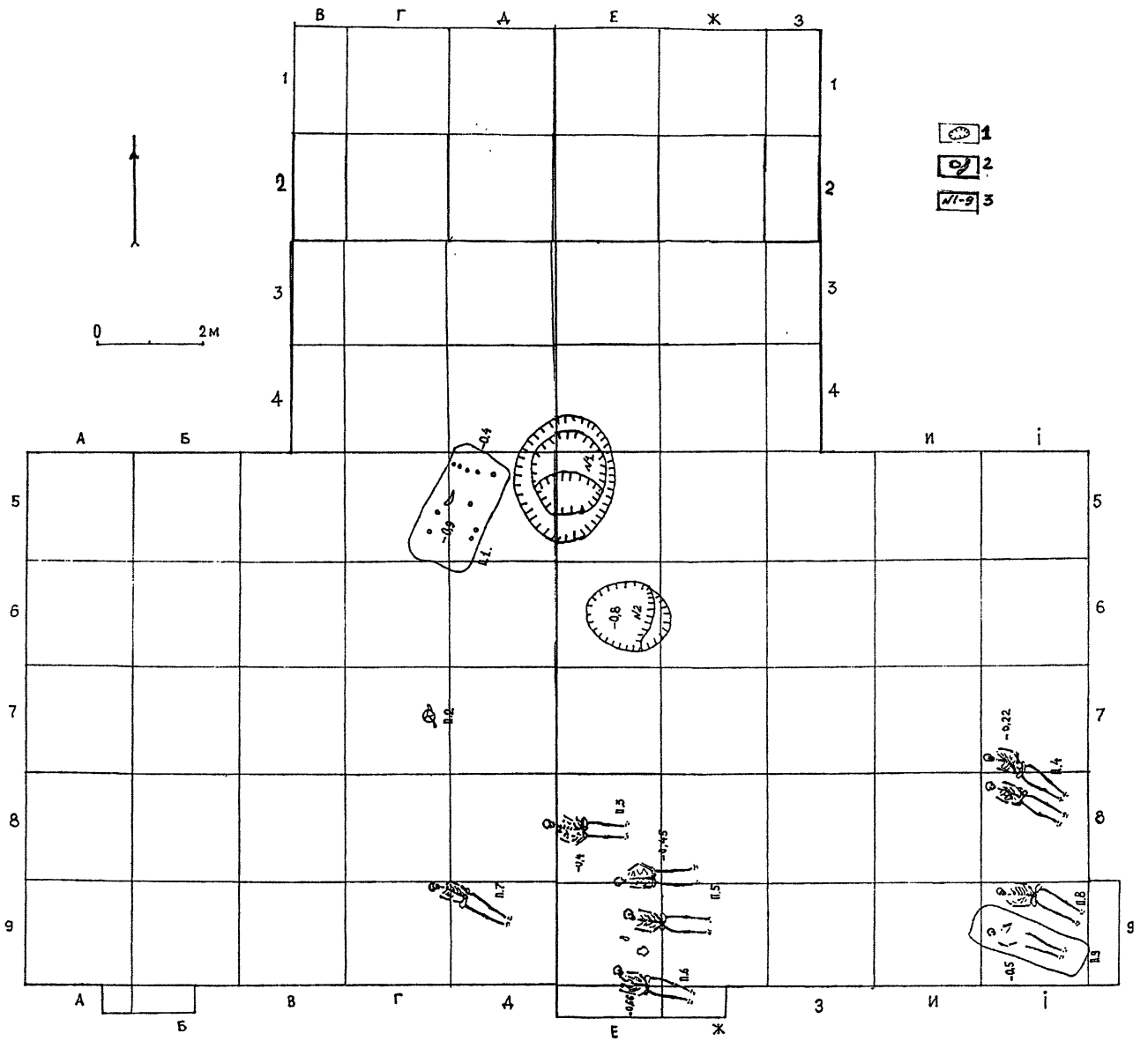

Рис. 119. Загальний план поховань на могильнику.

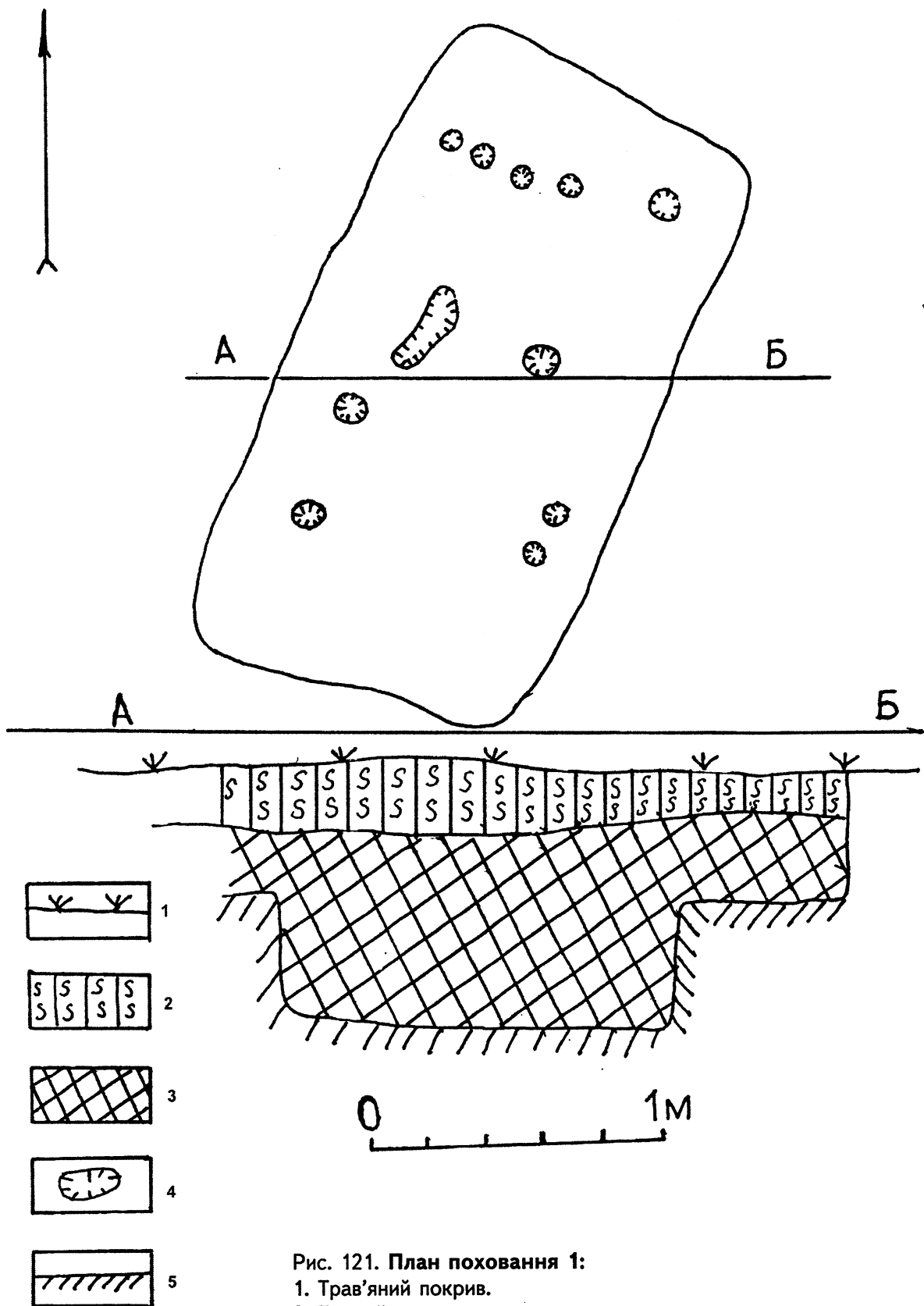

Рис. 121. План поховання 1:

1. Трав'яний покрив.
2. Темний ґрунт.
3. Змішаний ґрунт.
4. Яма.
5. Материк.

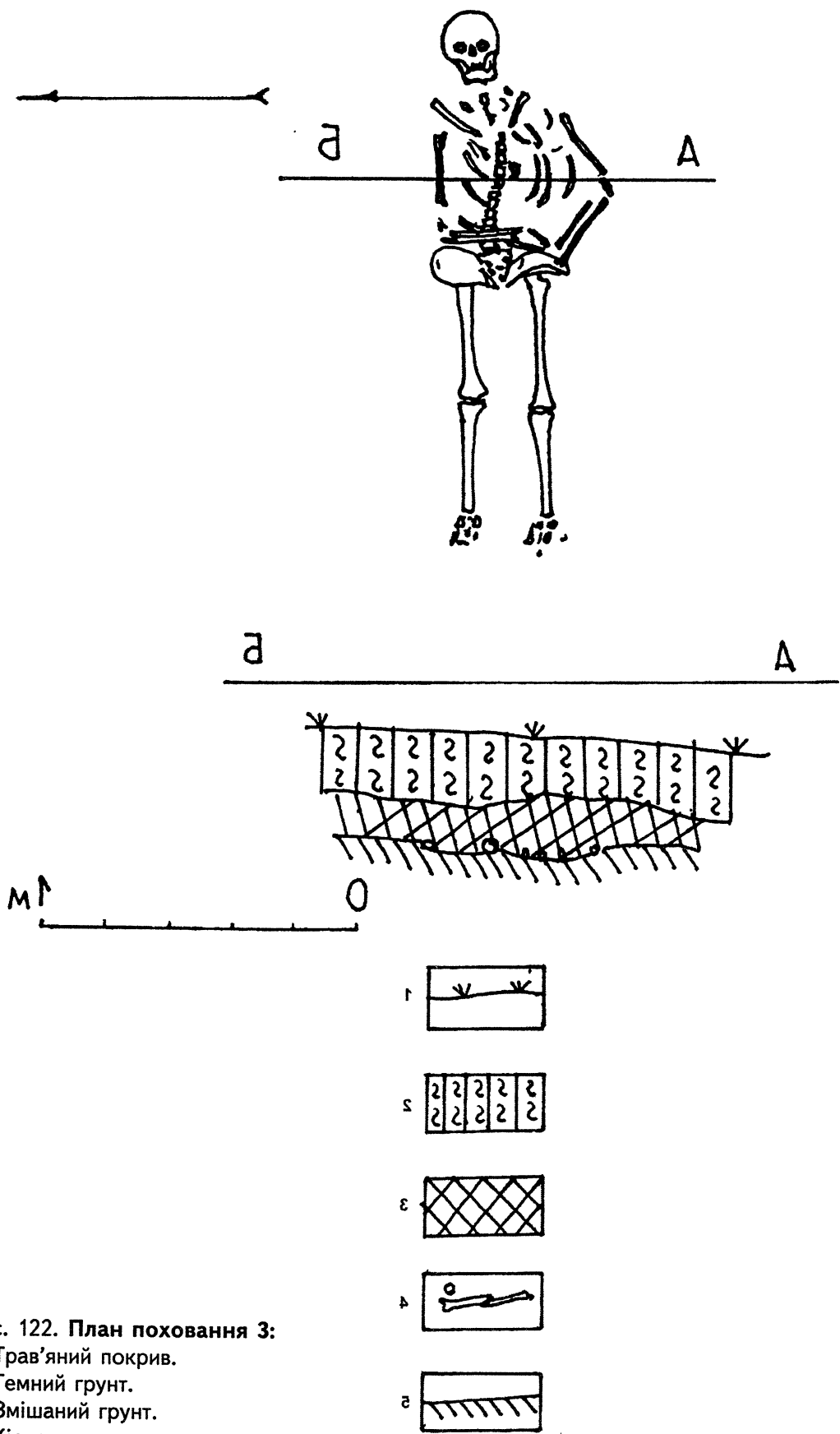

Рис. 122. План поховання 3:
 1. Трав'яний покрив.
 2. Темний ґрунт.
 3. Змішаний ґрунт.
 4. Кістки.
 5. Материк.

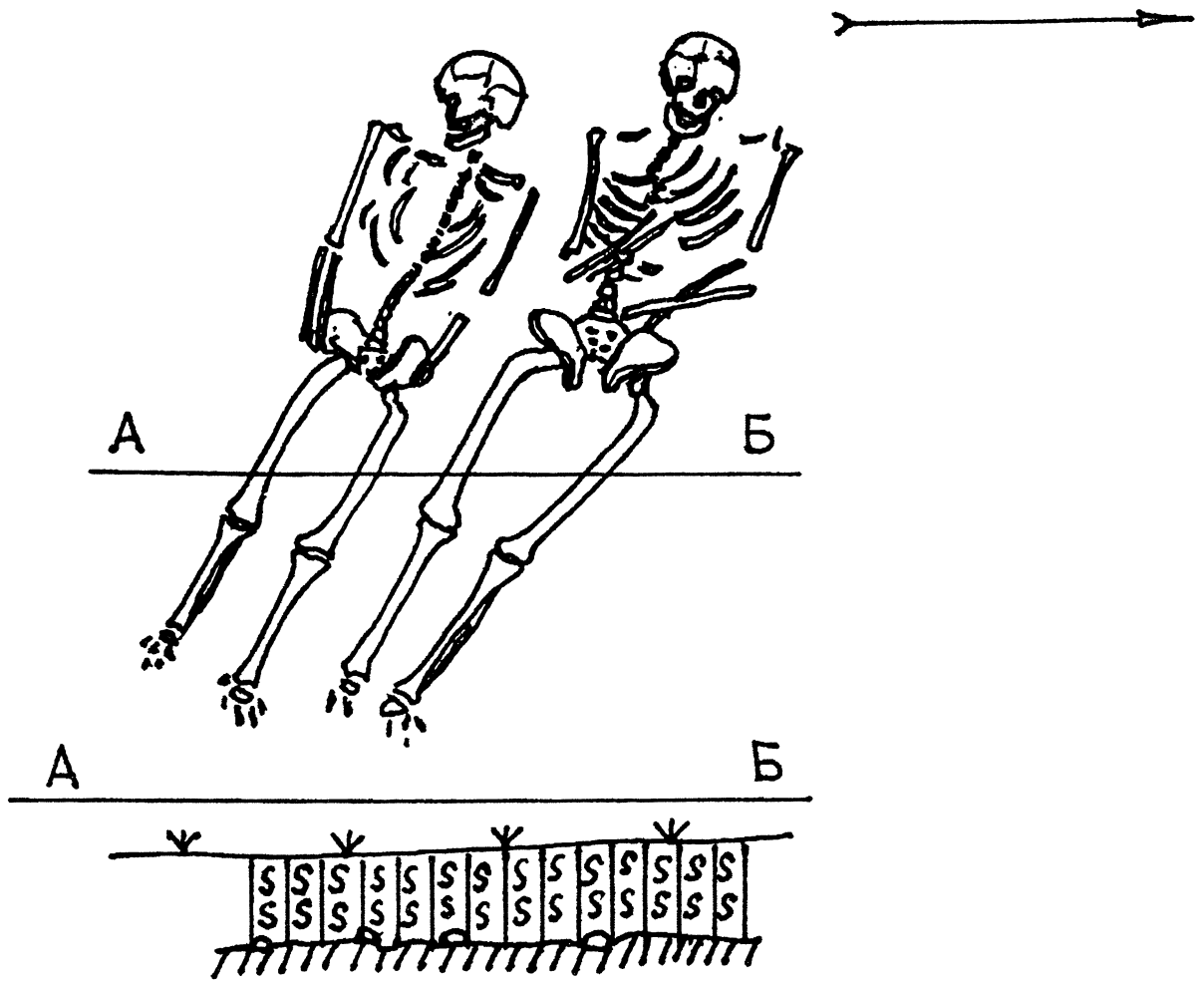
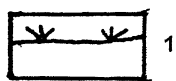
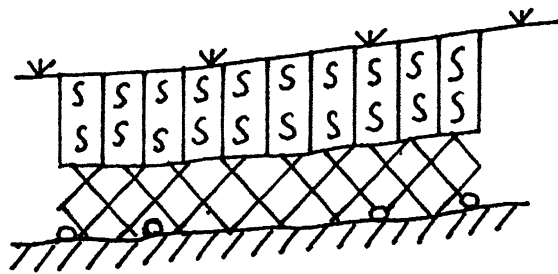
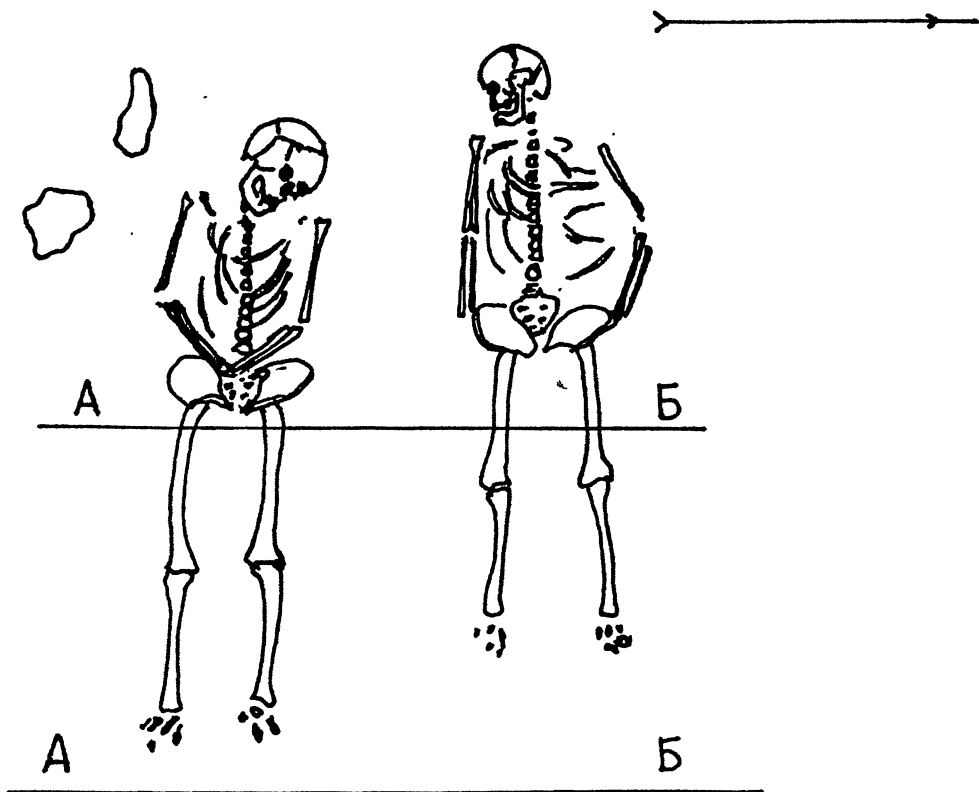

Рис. 124. План поховання 4:

1. Трав'яний покрив.
2. Темний ґрунт.
3. Кістки.
4. Материк.

1

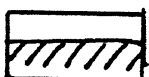
2

3

4

5

6

Рис. 125. План поховання 5:

1. Трав'яний покрив.
2. Темний ґрунт.
3. Змішаний ґрунт.
4. Кістки.
5. Материк.
6. Камінь.

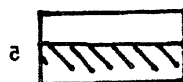
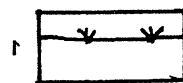
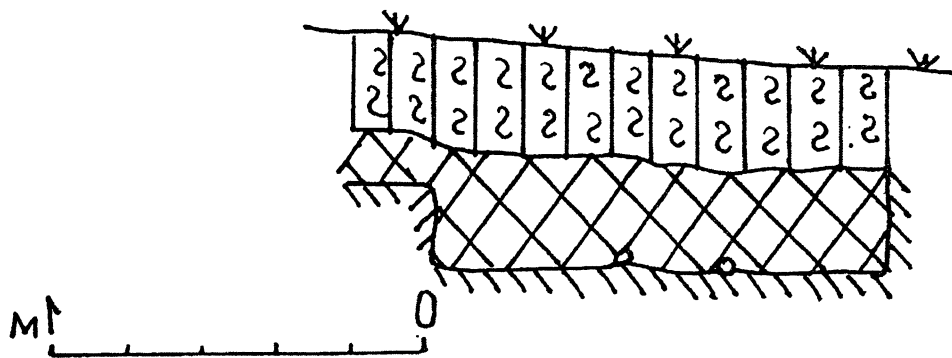
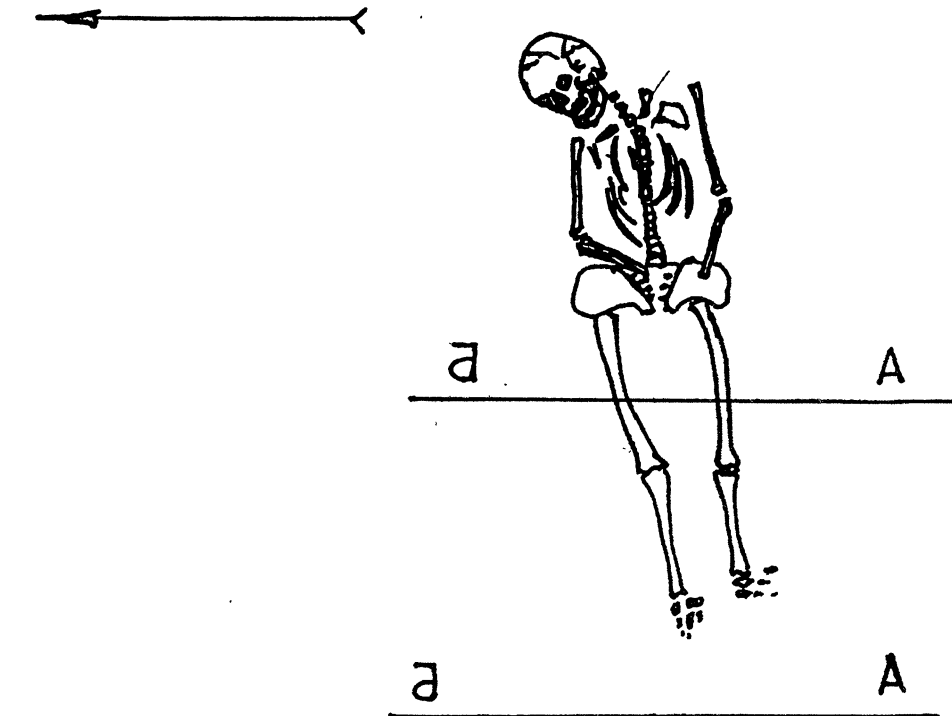

Рис. 126. План поховання 6:

1. Трав'яний покрив.
2. Темний ґрунт
3. Змішаний ґрунт.
4. Кістки.
5. Материк

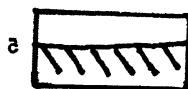
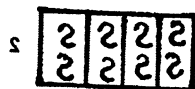
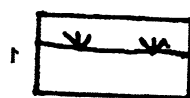
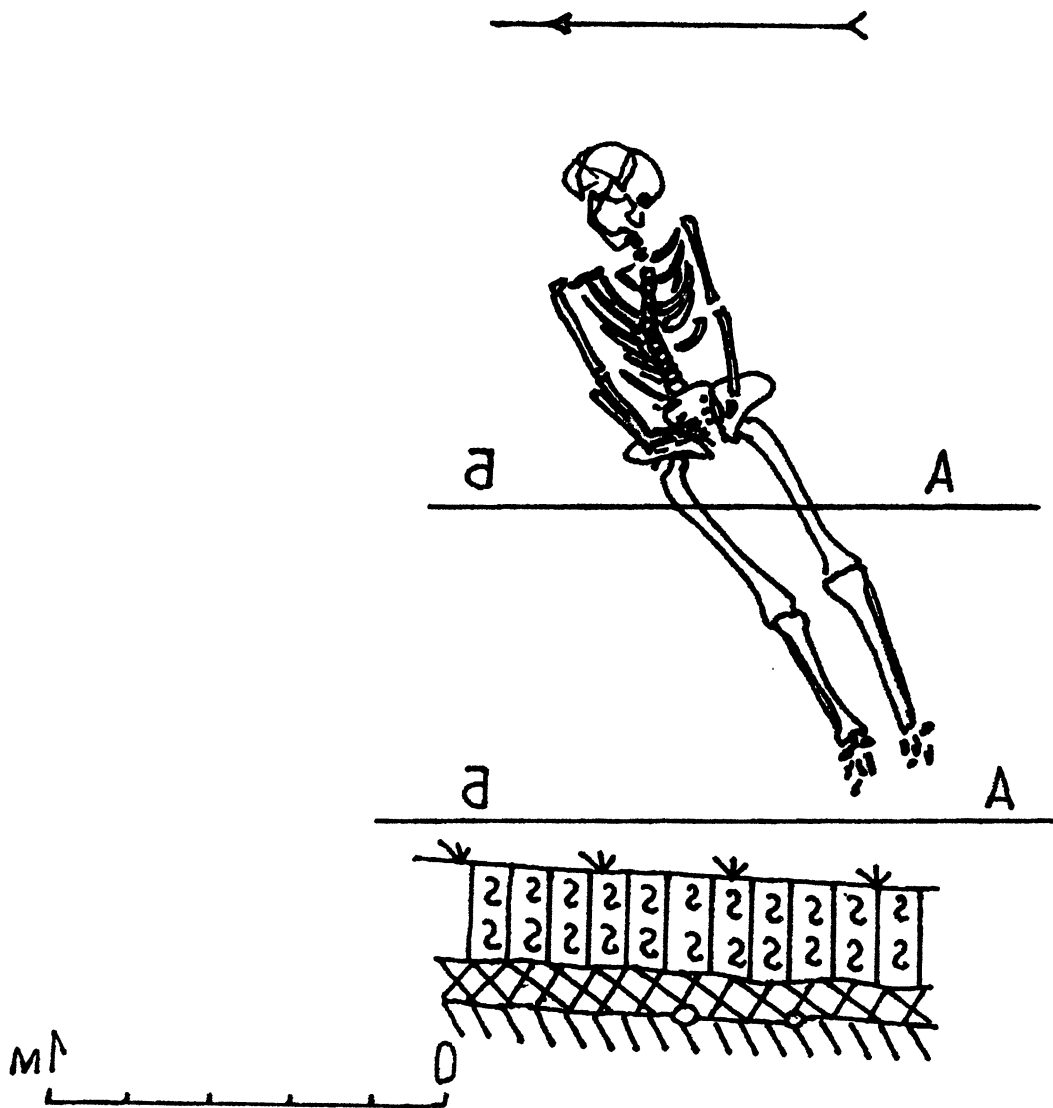

Рис. 128. План поховання 7:

1. Трав'яний покрив.
2. Темний ґрунт.
3. Змішаний ґрунт.
4. Кістки.
5. Материк.

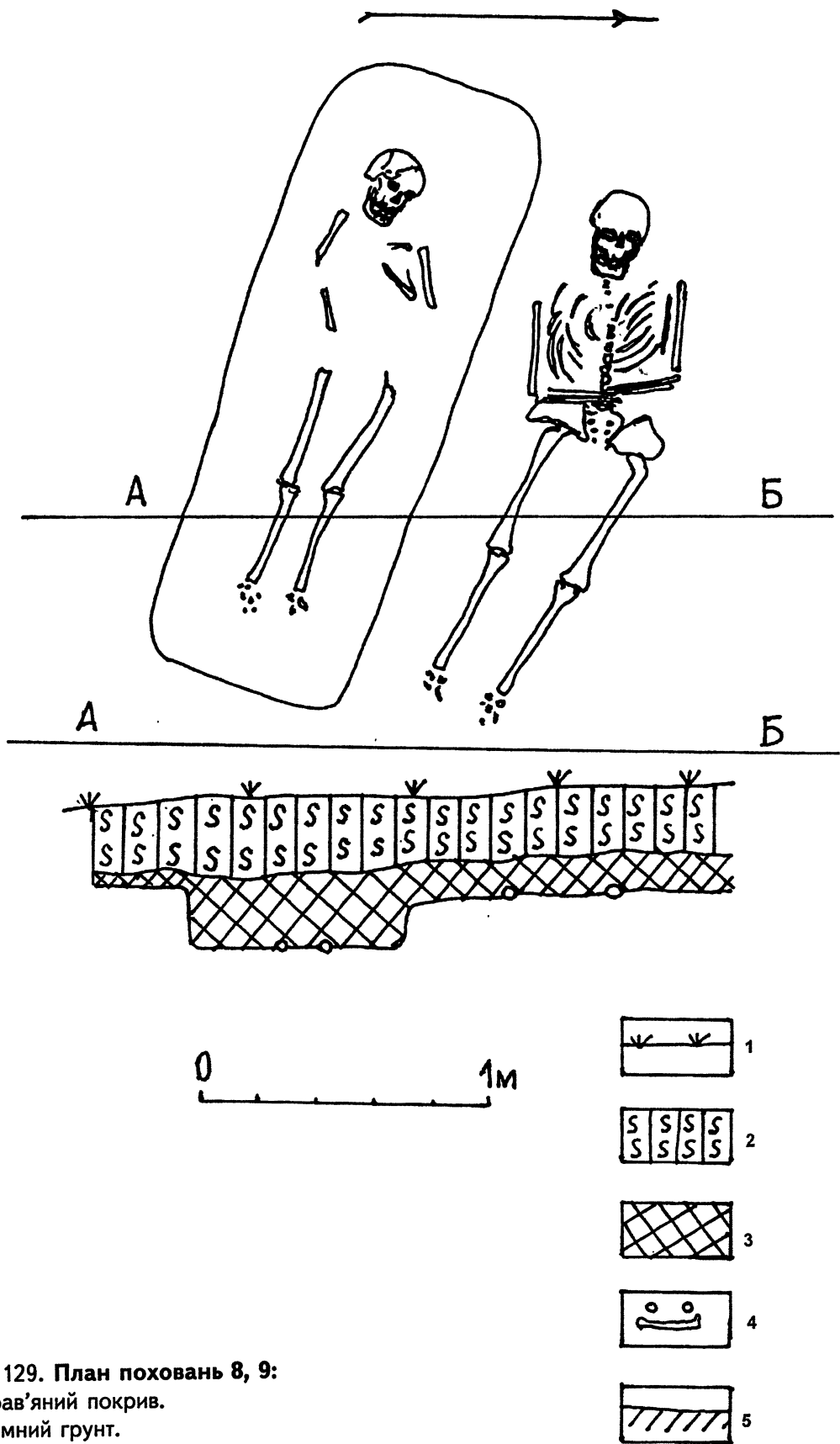

Рис. 129. План поховань 8, 9:

1. Трав'яний покрив.
2. Темний ґрунт.
3. Змішаний ґрунт.
4. Кістки.
5. Материк.

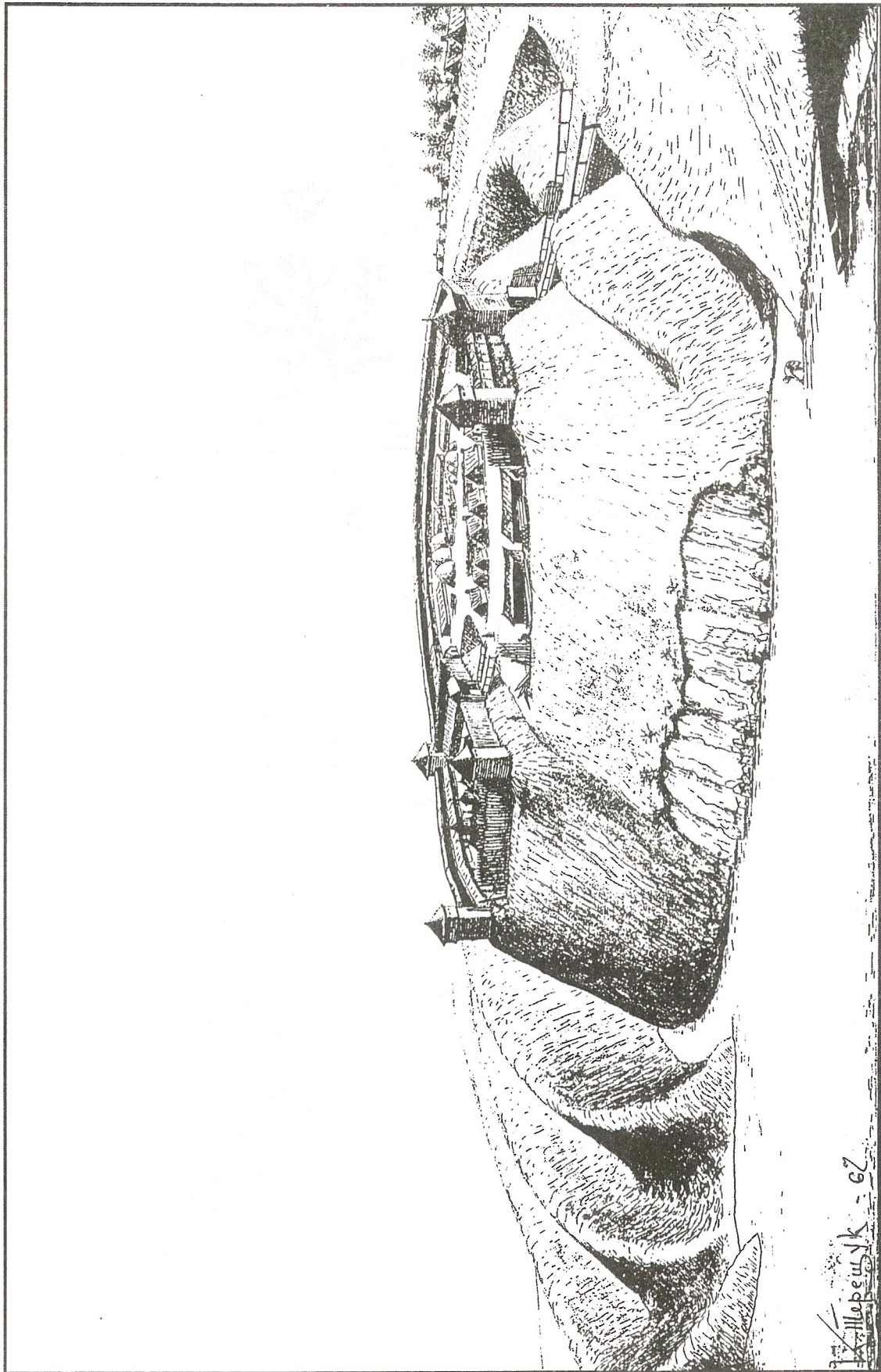

Рис. 141. Уявна реконструкція Губинського городища, виконана К.І. Терещуком.

**Рис. 19. Загальний вигляд
літописного городища
Губина.
(фото В.П. Мегея
зроблене з гелікоптера)**

**Рис. 20. Загальний вигляд
Північної площадки літопис-
ного Губинського городища.
(Вид із північного заходу.
Фото зроблене із гелікоптера
В.П. Мегеєм).**

Рис. 21.I. Вид на городище Губин (з півночі).

Рис. 21.II. Початок дослідження на городищі (ділянки I-IV).

Рис. 22. Вигляд розкопу на Північній площадці Губинського городища.

Рис. 23. Вид на городище Губин (з півночі).

Рис. 24. Залишки кліті 5 на Губинському городищі.

Рис. 25. Загальний вигляд руїн клітей 6, 7, 8. (Вид із заходу).

Рис. 26.I. Вигляд руїн стін клітей з північної сторони.

Рис. 26.II. Вигляд руїн стін клітей з південної сторони.

Рис. 27.I. Розчистка кліті 10. (Вигляд із південного заходу).

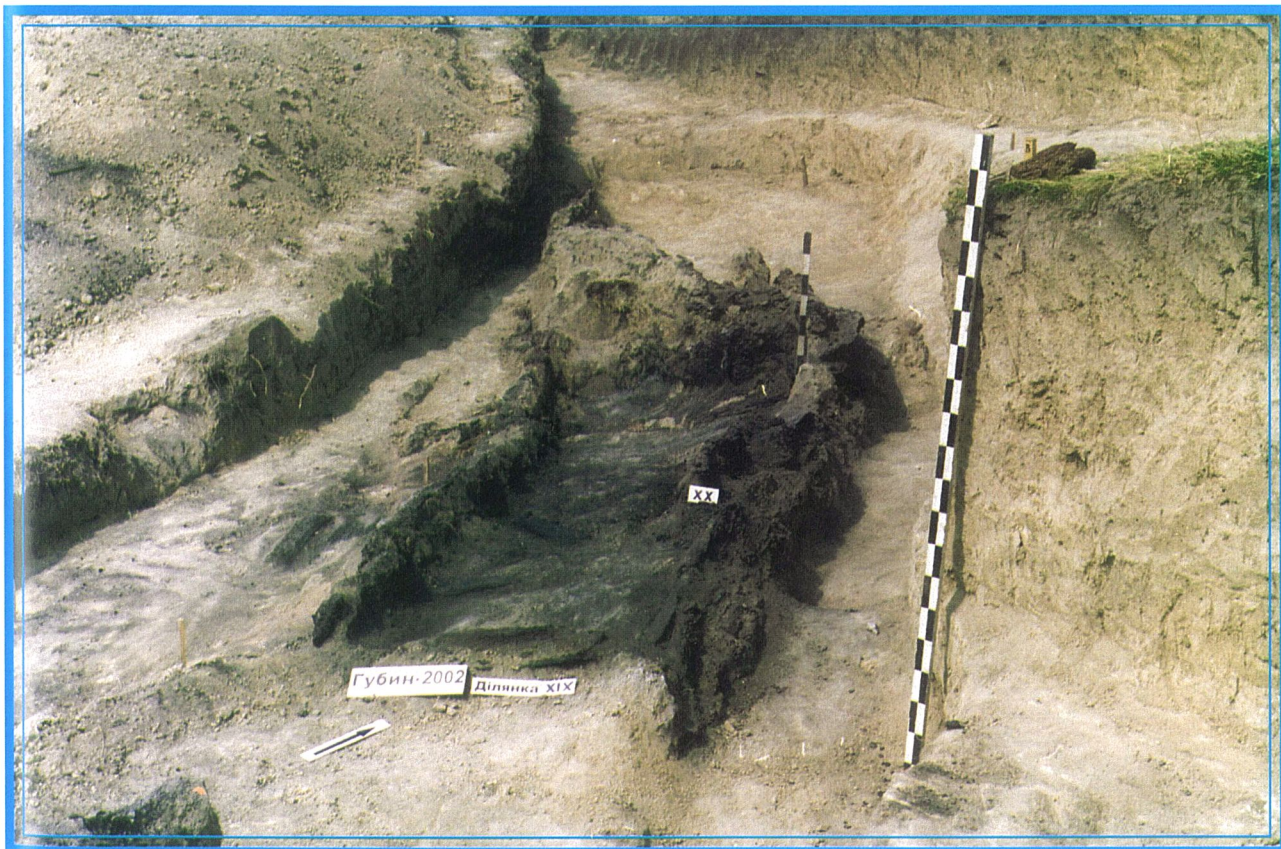

Рис. 27.II. Розчистка кліті 10. (Вигляд з південного сходу).

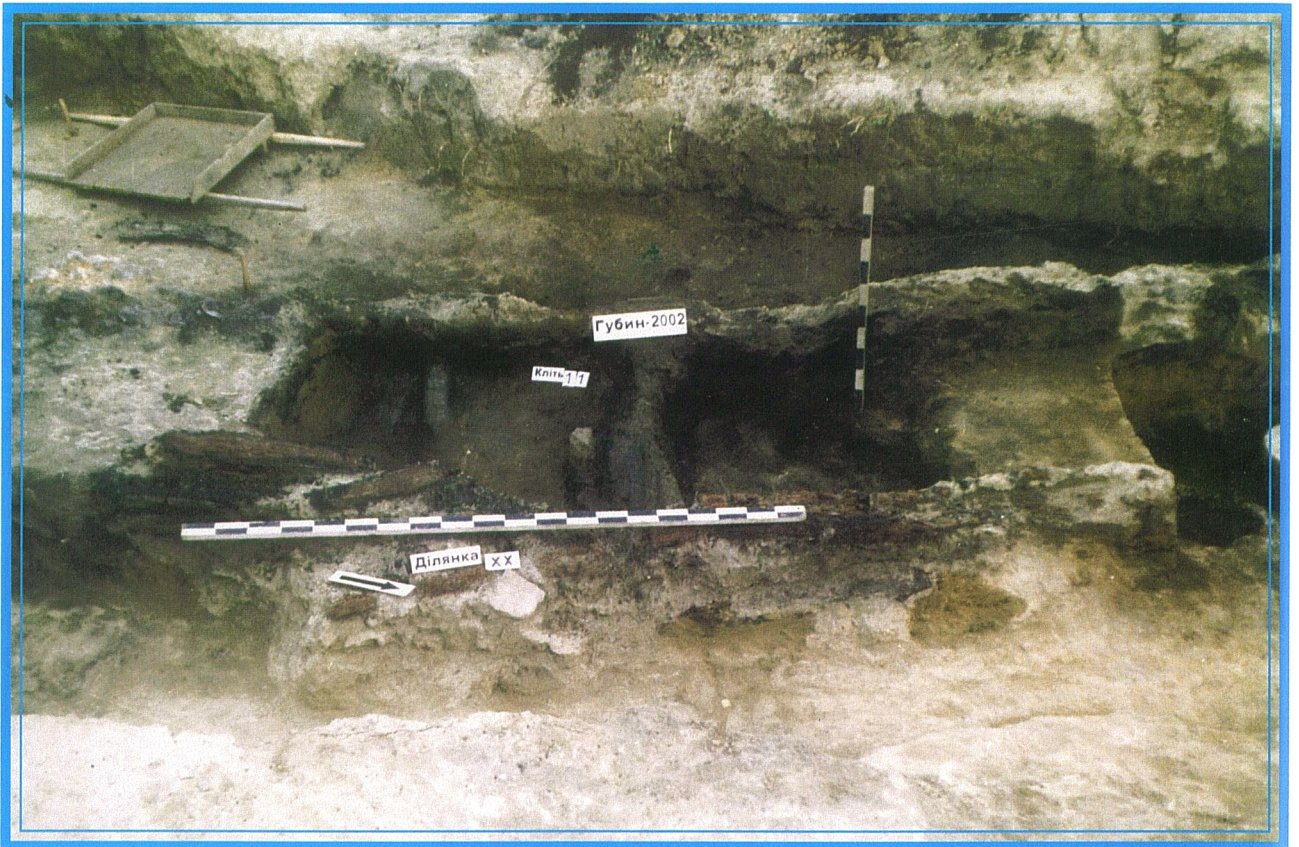

Рис. 28.І, ІІ. Розчистка клітей 10, 11, 12. (Вигляд зі сходу).

I

Рис. 29. I, II. Розчистка кліті 12.
(Вигляд із заходу)

II

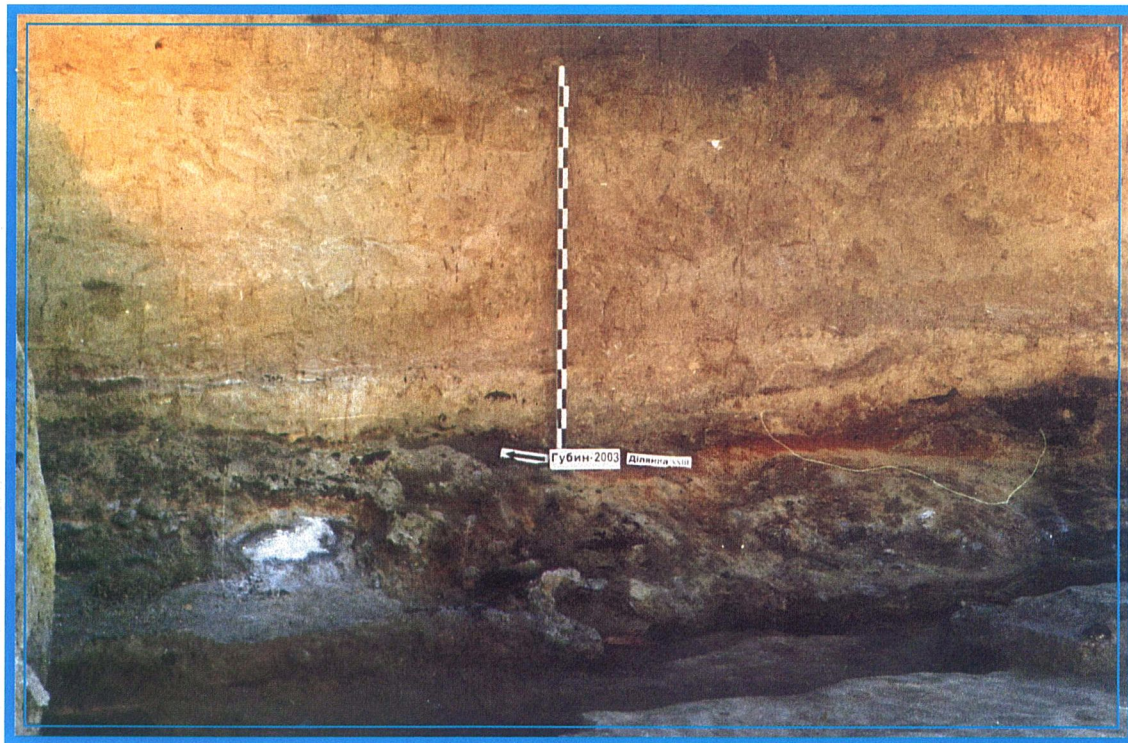

Рис. 30. I, II. Розчистка клітей 13, 14 на ділянці XXIII.

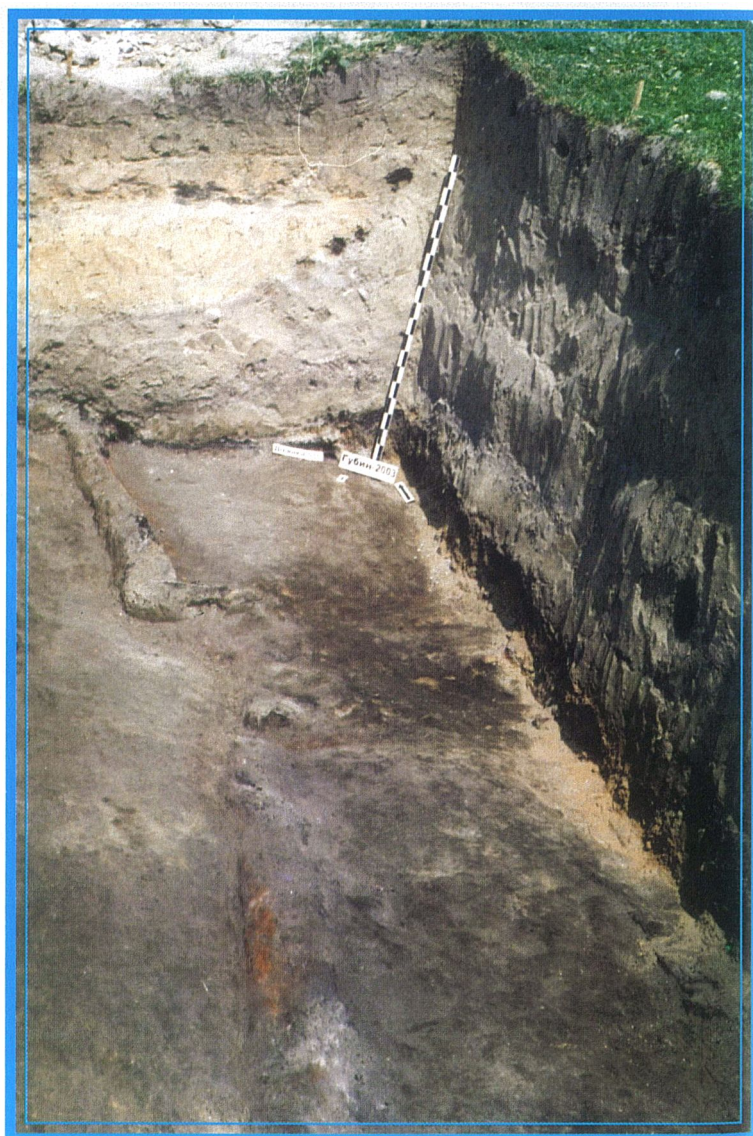

Рис. 31. I. Залишки клітей на ділянці XXIII.

Рис. 31. II. Розчистка клітей 13, 14, 15 на ділянці XXIII.

Рис. 35. I. Вигляд ділянки XII, XIII в процесі розчистки на глибині 0,45-0,5 м.

Рис. 35. II. Вигляд ділянки XV з південної сторони.

Рис. 36. I. Розчистка нижньої частини Ж-5. (Вигляд з півдня)

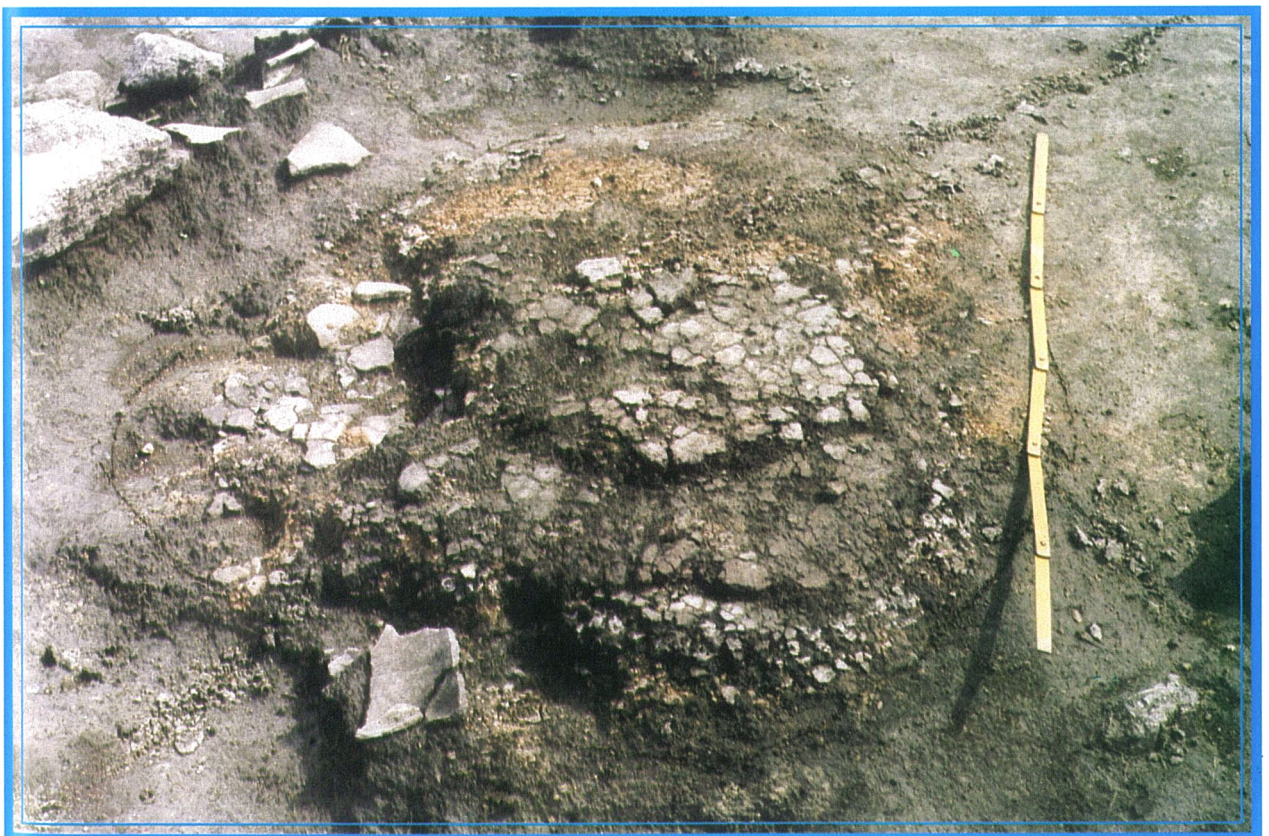

Рис. 36. II. Залишки печі у Ж-9.

Рис. 37. I. Будівельні рештки у північно-східній частині Ж-6

Рис. 37. II. Заглиблена частина житла – 6. (Вид із півдня).

Рис. 38. I. Загальний вид Ж-7 на ділянці XVI. (Вигляд зі сходу).

Рис. 38. II. Вид на печі – 1 і 2 у Ж-7 із півночі.

Рис. 43. I, II. Розчистка площадки трипільського житла на ділянці XXI.

Рис. 97. Скарб I.

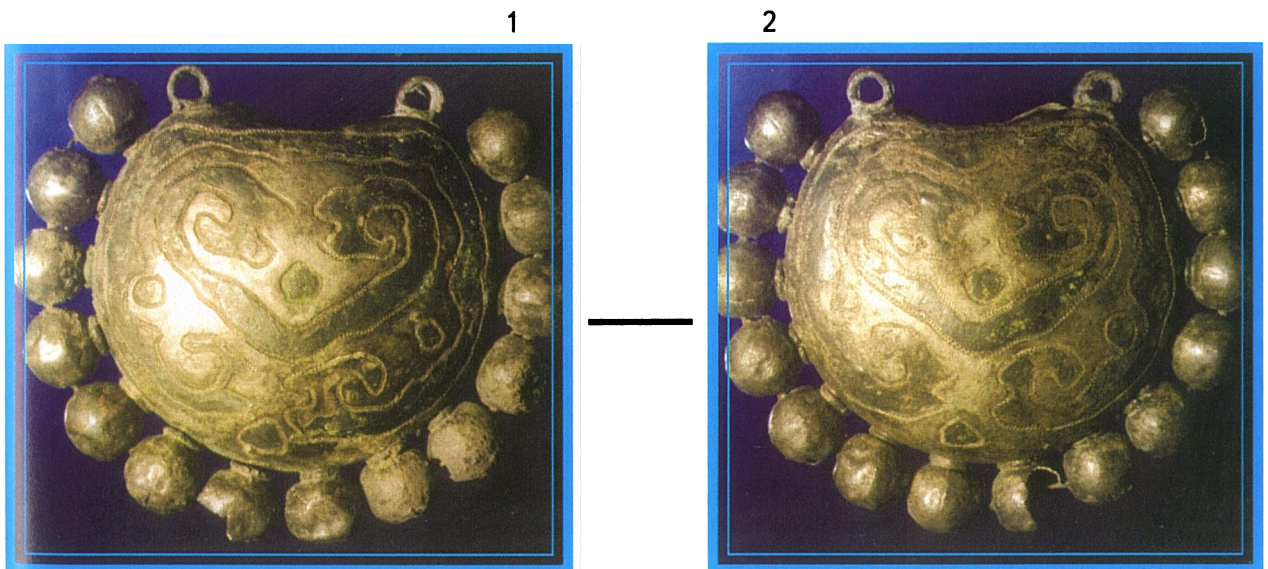

Рис. 99. Скарб II – колт (дві сторони).

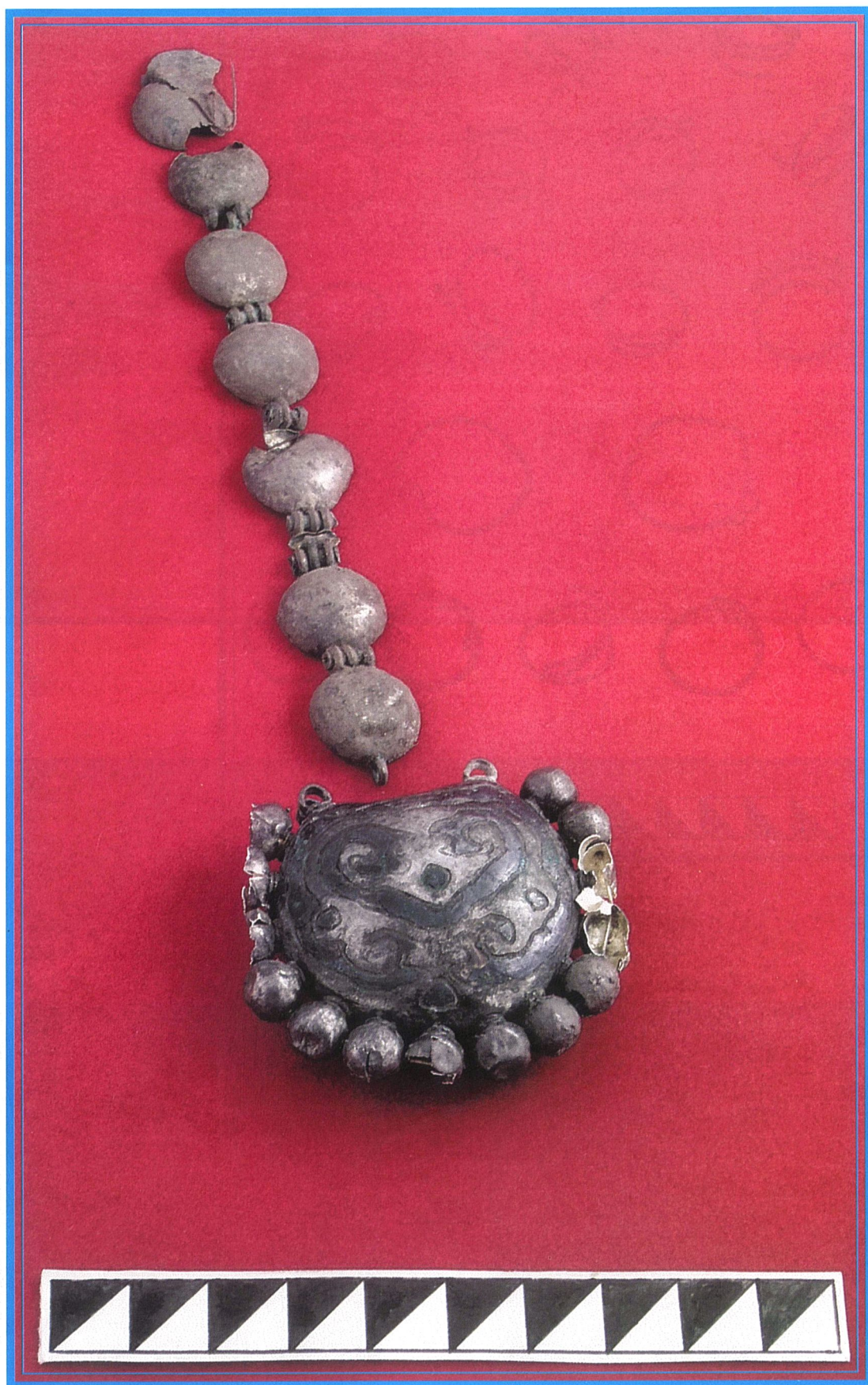

Рис. 100. Скарб II (колт з ряснами).

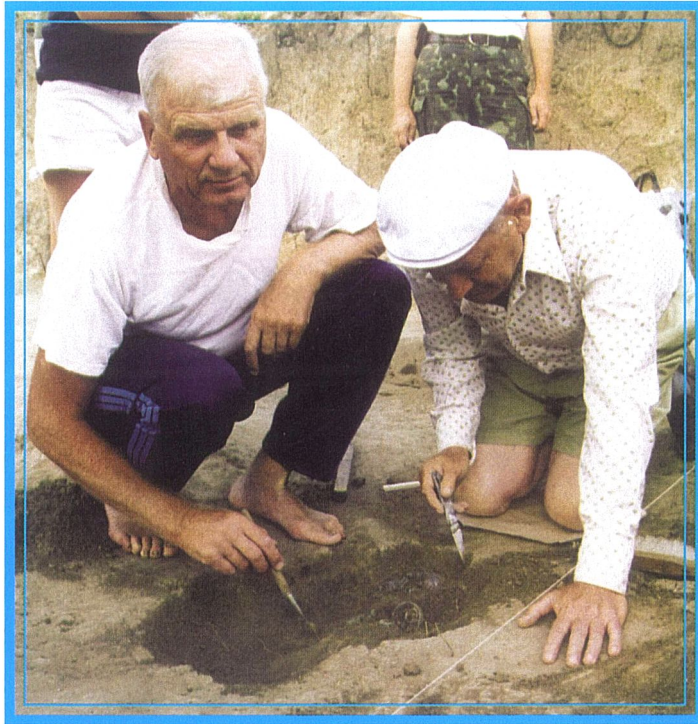

Рис. 102. I. Розчистка III скарбу на Губинському городищі.
(Праворуч І.С. Винокур, ліворуч В.І. Якубовський).

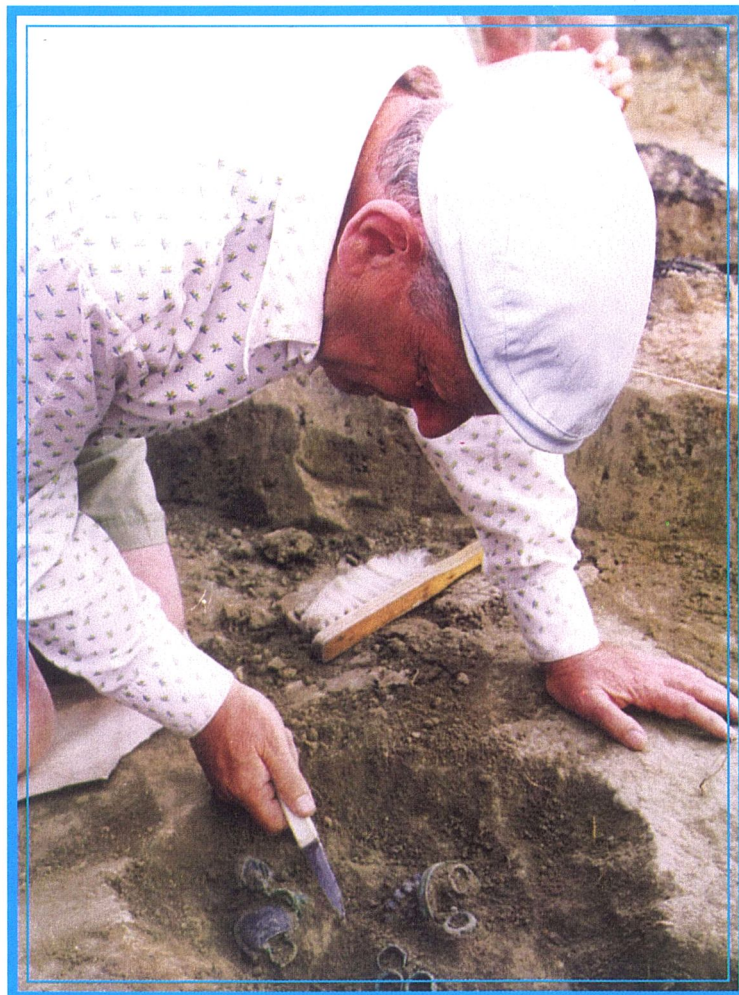

Рис. 102. II. Розчистка III скарбу на Губинському городищі. (І.С. Винокур).

Рис. 103. I, II. Розчистка 1-го та 2-го гарнітуру III скарбу.

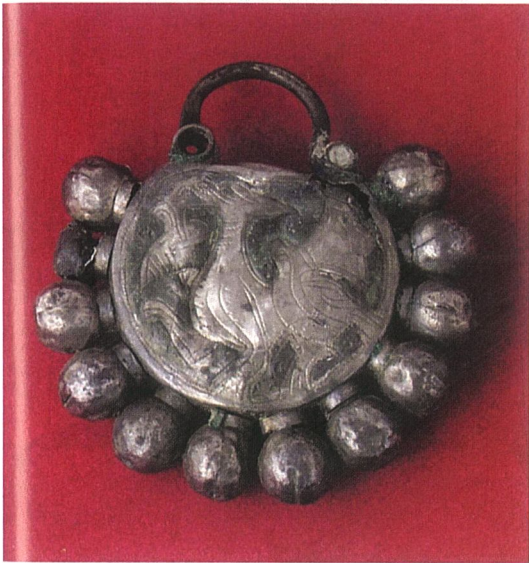

1

2

3

4

6

8

7

9

Рис. 104. Скарб III (перший набір).

1

2

3

4

5

6

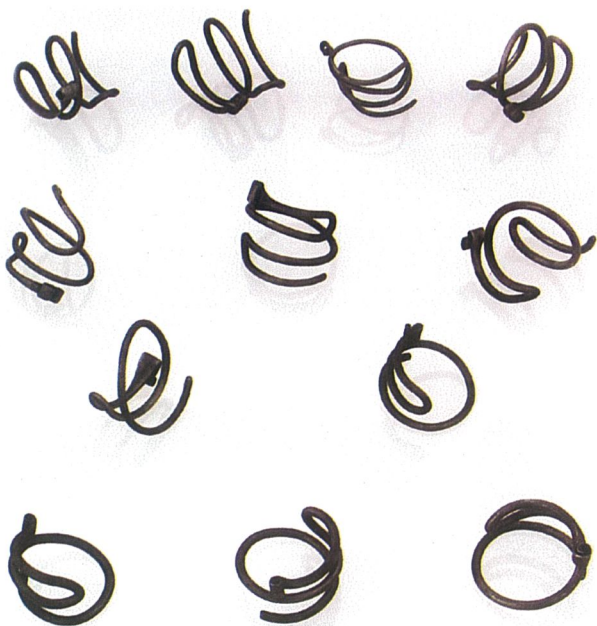
7

8

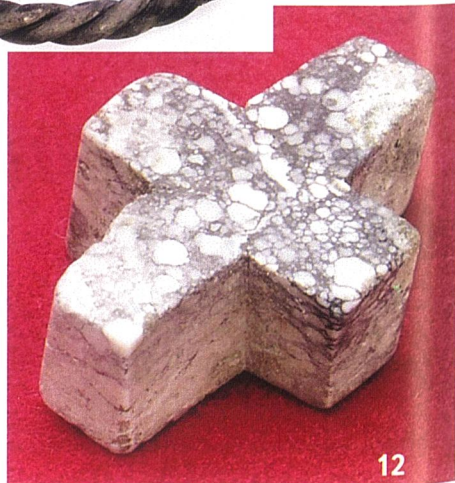
9

11

10

12

Рис. 106. Скарб III. (2 набір)

Рис. 108. I. Розчистка IV скарбу
на ділянці XIX.

Рис. 108. II. Мисочка з клеймом із Ж-6.

Рис. 109. Скарб IV.

Рис. 111. Скарб V.

Рис. 113. Висла печатка з житла 9.

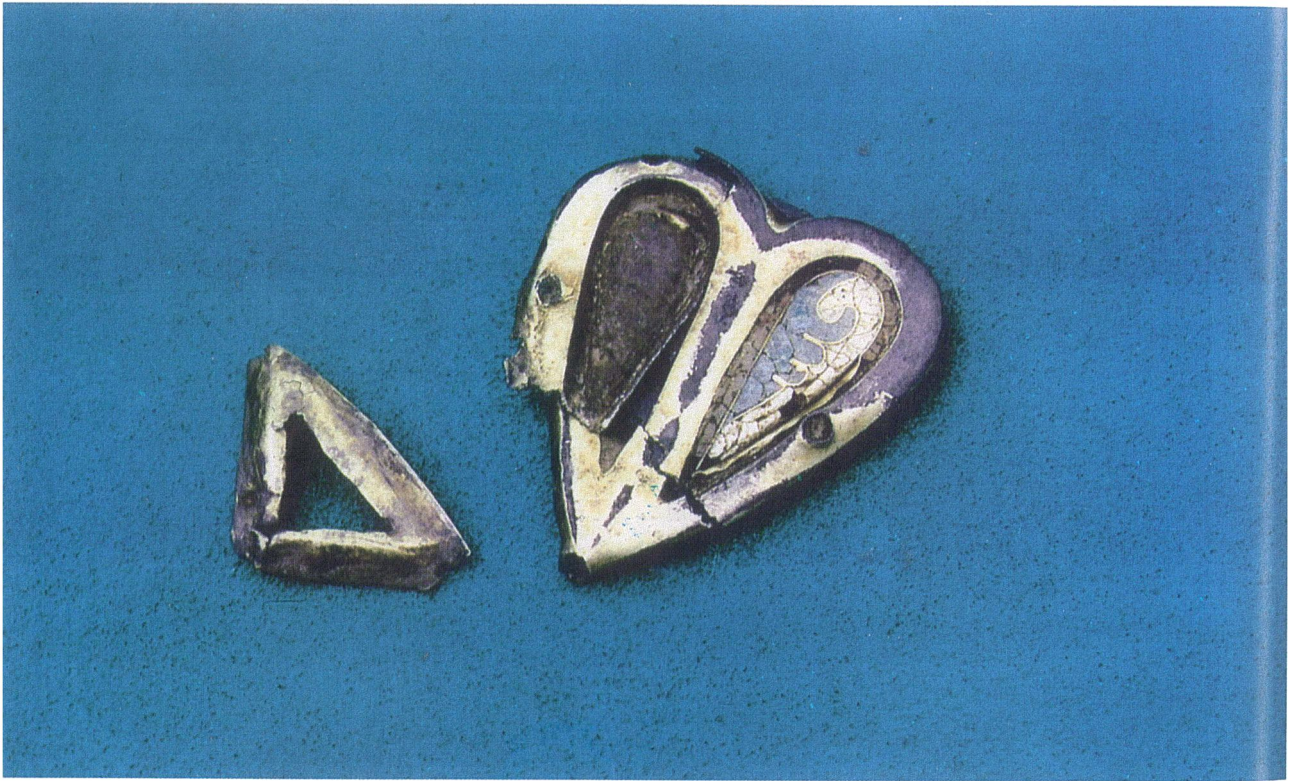

Рис. 115. I. Золота бляшка із перегородчатою емаллю.

Рис. 115. II. Ніж із золотою інкрустацією.

Рис. 116. I, II. Натільний срібний хрестик.

Рис. 117. Загальний вигляд на могильник. (Вид із південного заходу)

Рис. 120. I. Фото поховання 1.

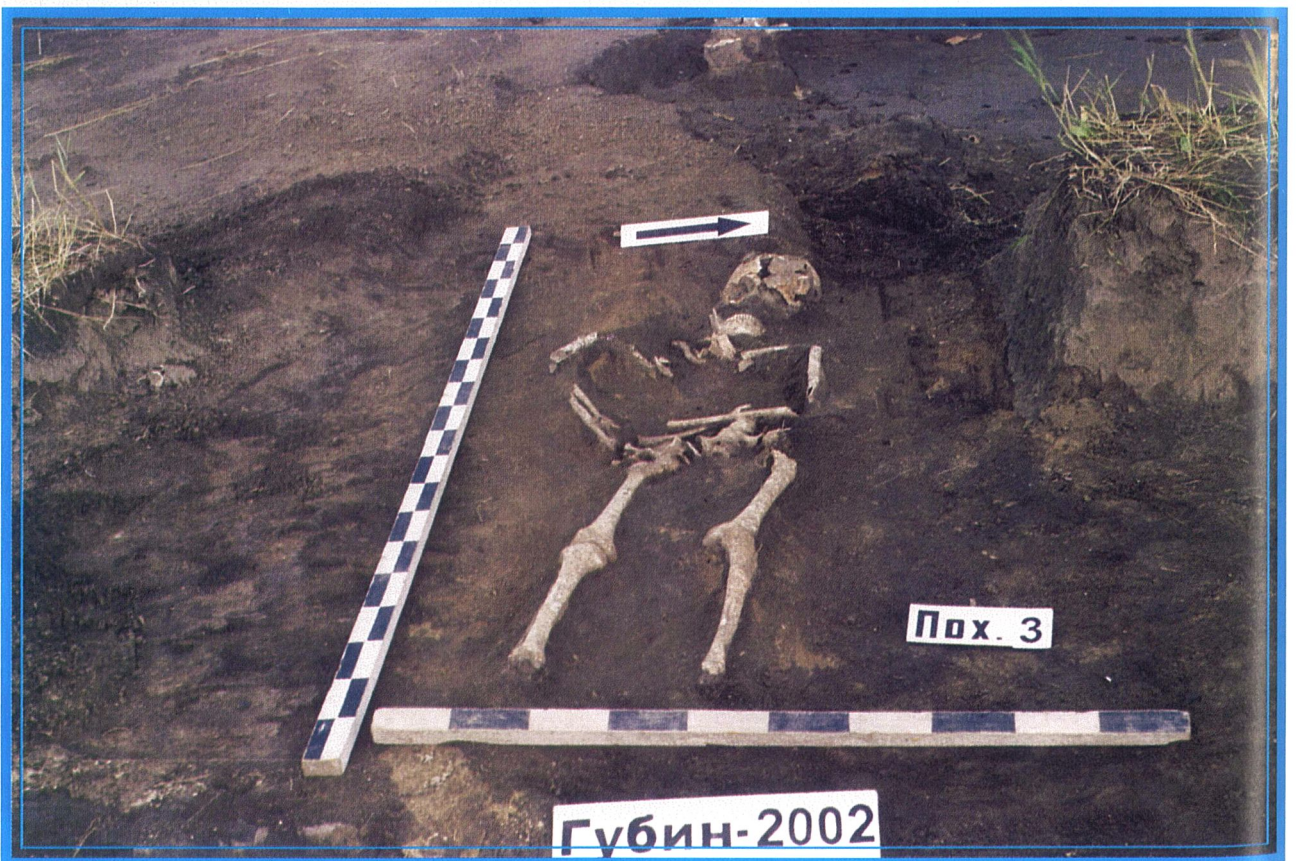

Рис. 120. II. Фото поховання 3.

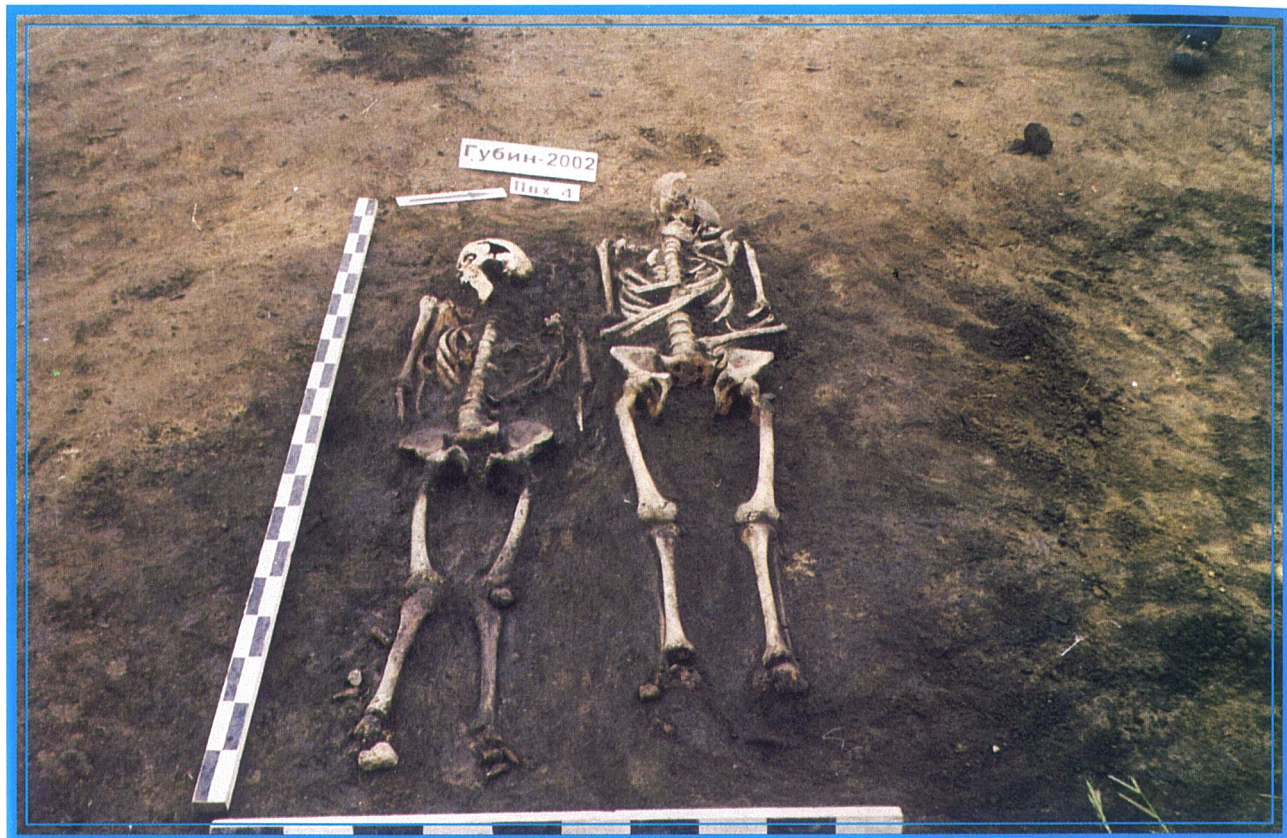

Рис. 123. I. Фото похоронения 4.

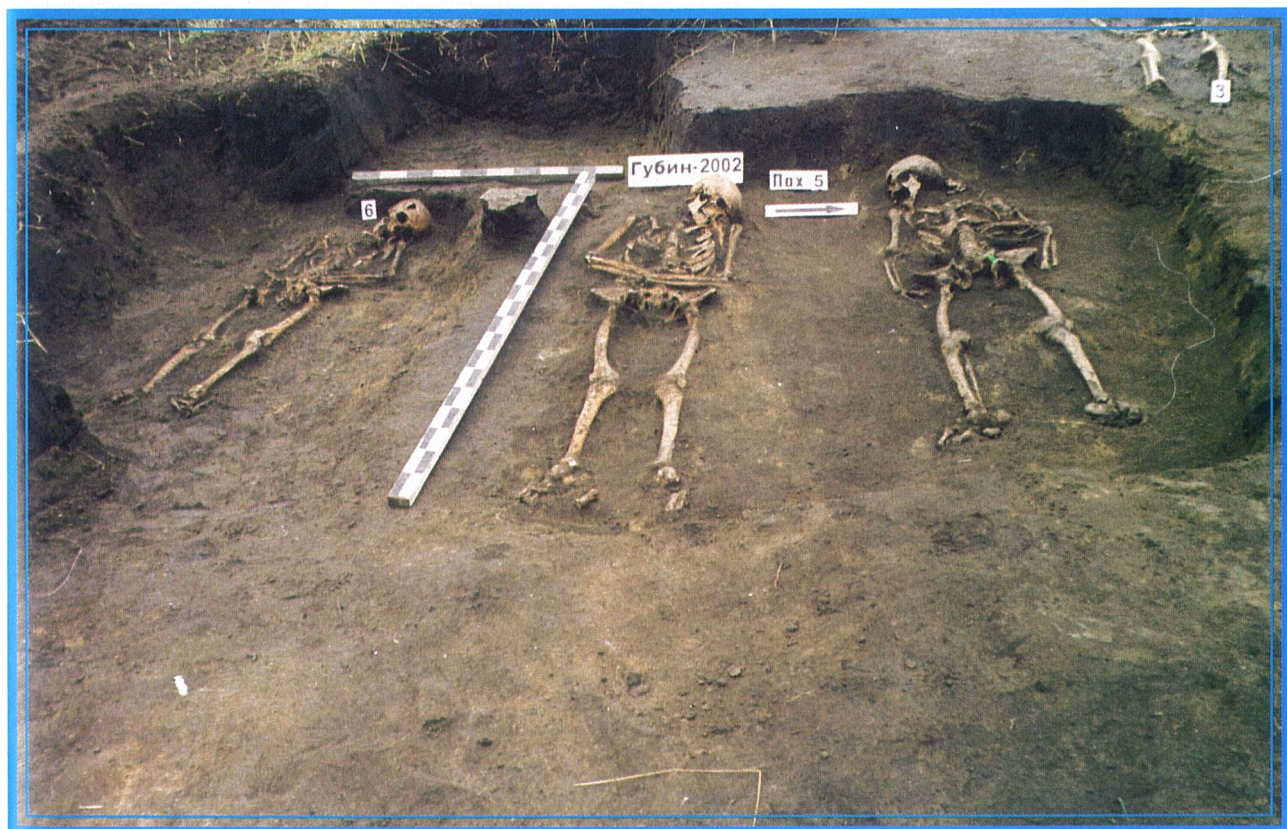

Рис. 123. II. Фото похоронения 5,6.

Рис. 127. I. Фото поховання 7.

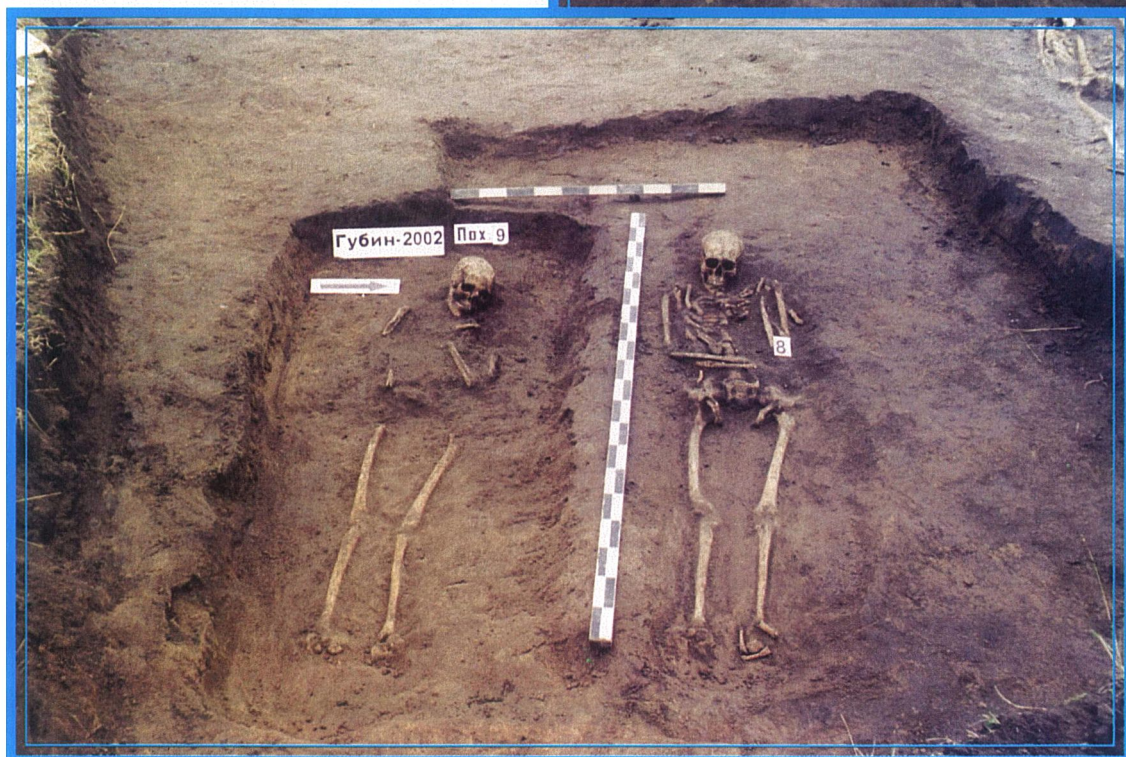
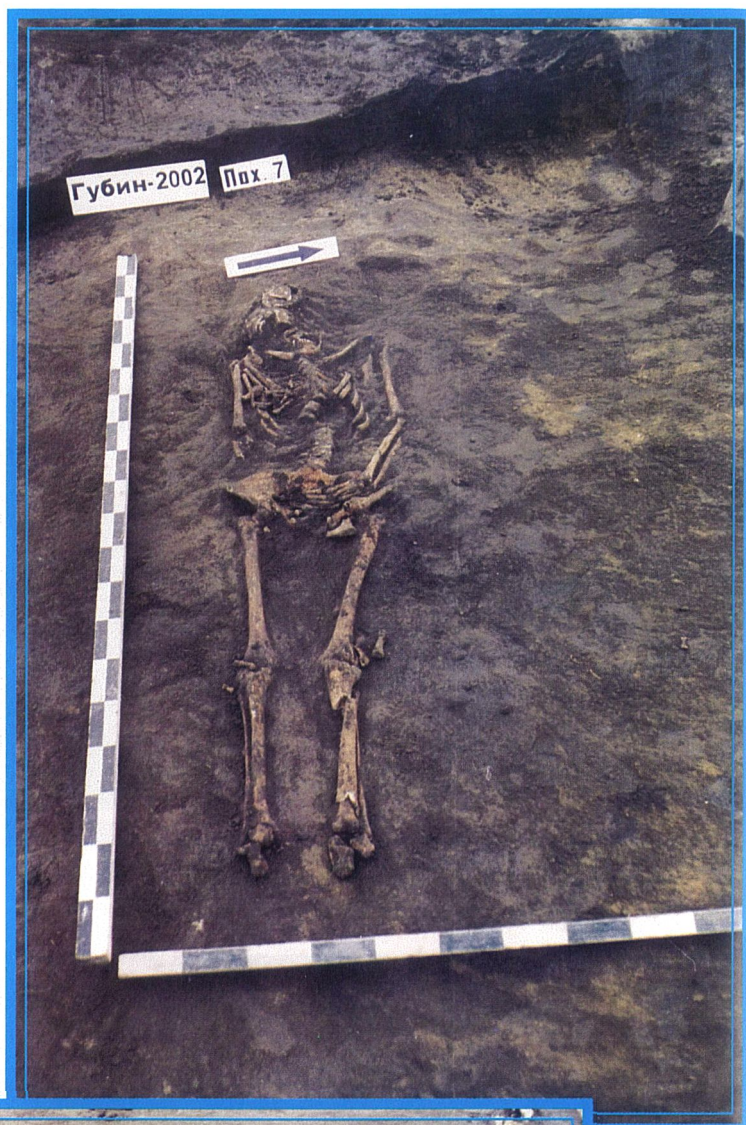

Рис. 127. II. Фото поховання 8, 9.

Рис. 130. I. Початок робіт на ділянках XXI, XXII, XXIII.

Рис. 130. II. Початок робіт на могильнику.

Рис. 131. I. Посудина трипільської культури.

Рис. 131. II. Давньоруський посуд XII-XIII ст.

Рис. 132. I, II. Давньоруський гончарний посуд XII-XIII ст.

Рис. 133. I. Давньоруський горщик з покриткою (XII-XIII ст.)

Рис. 133. II. Давньоруські глечики XII-XIII ст.

Рис. 134. I. Кам'яні точильні бруски XII-XIII ст.

Рис. 134. II. Сільськогосподарські знаряддя XII-XIII ст.
(Різак-чересло, серпи та ножиці для стрижки овець)

Рис. 135. I. Залізні ножі XII-XIII ст.

Рис. 135. II. Знряддя коваля XII-XIII ст.

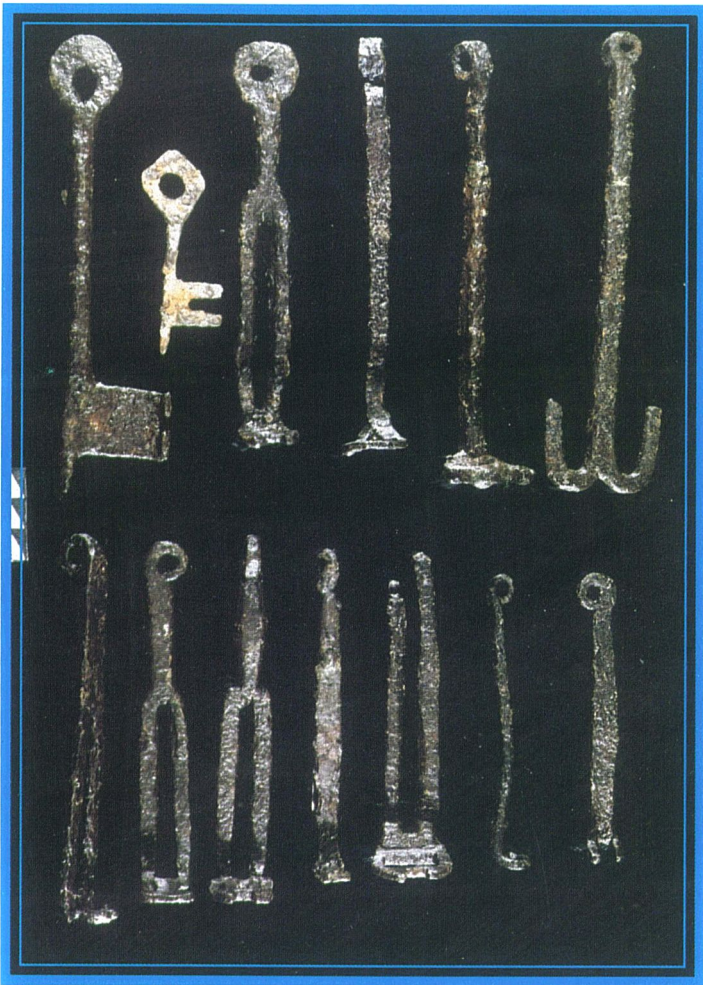

Рис. 136. I, II. Залізні ключі та замки XII-XIII ст.

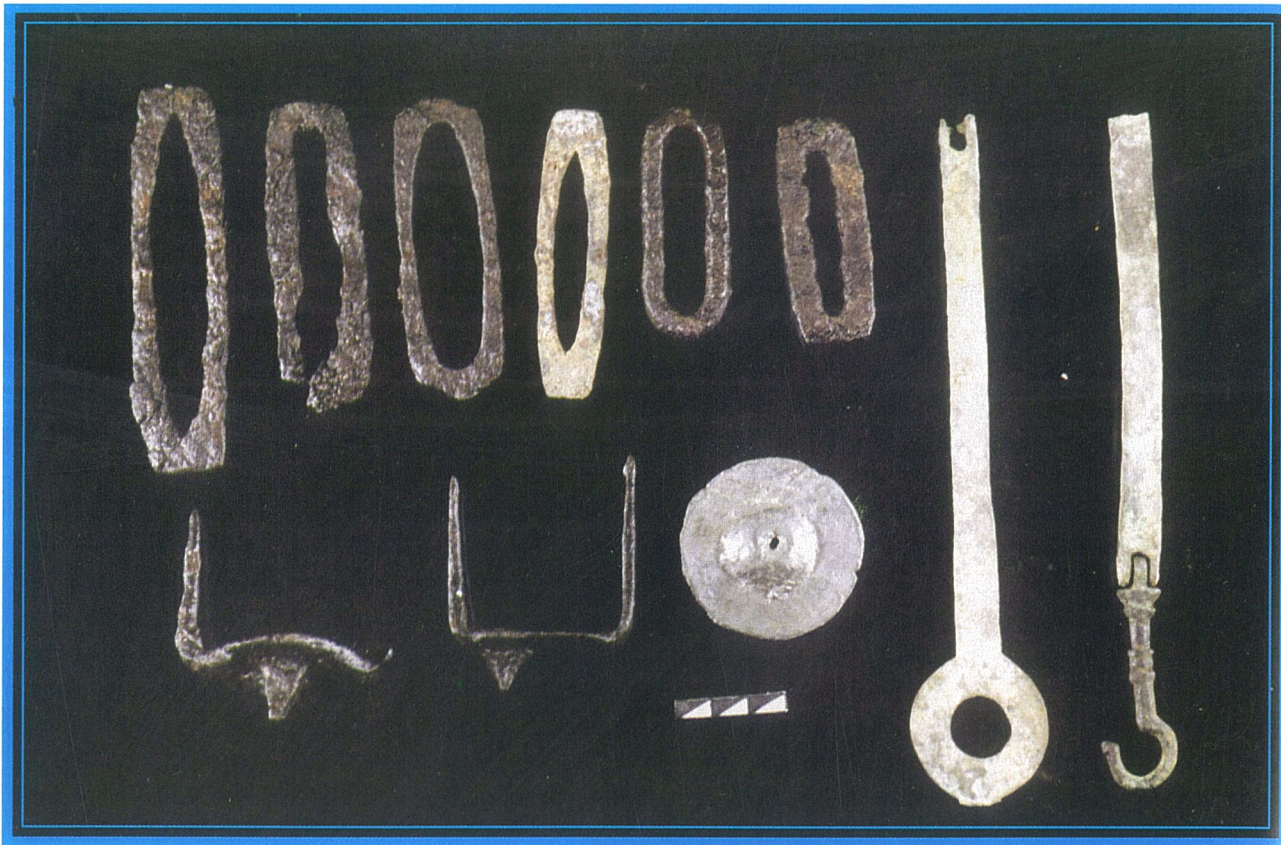

Рис. 137. I. Кресала, дереволазні шипи і частина хоросу.

Рис. 137. II. Стремена, вудила, кінські пута з замком.

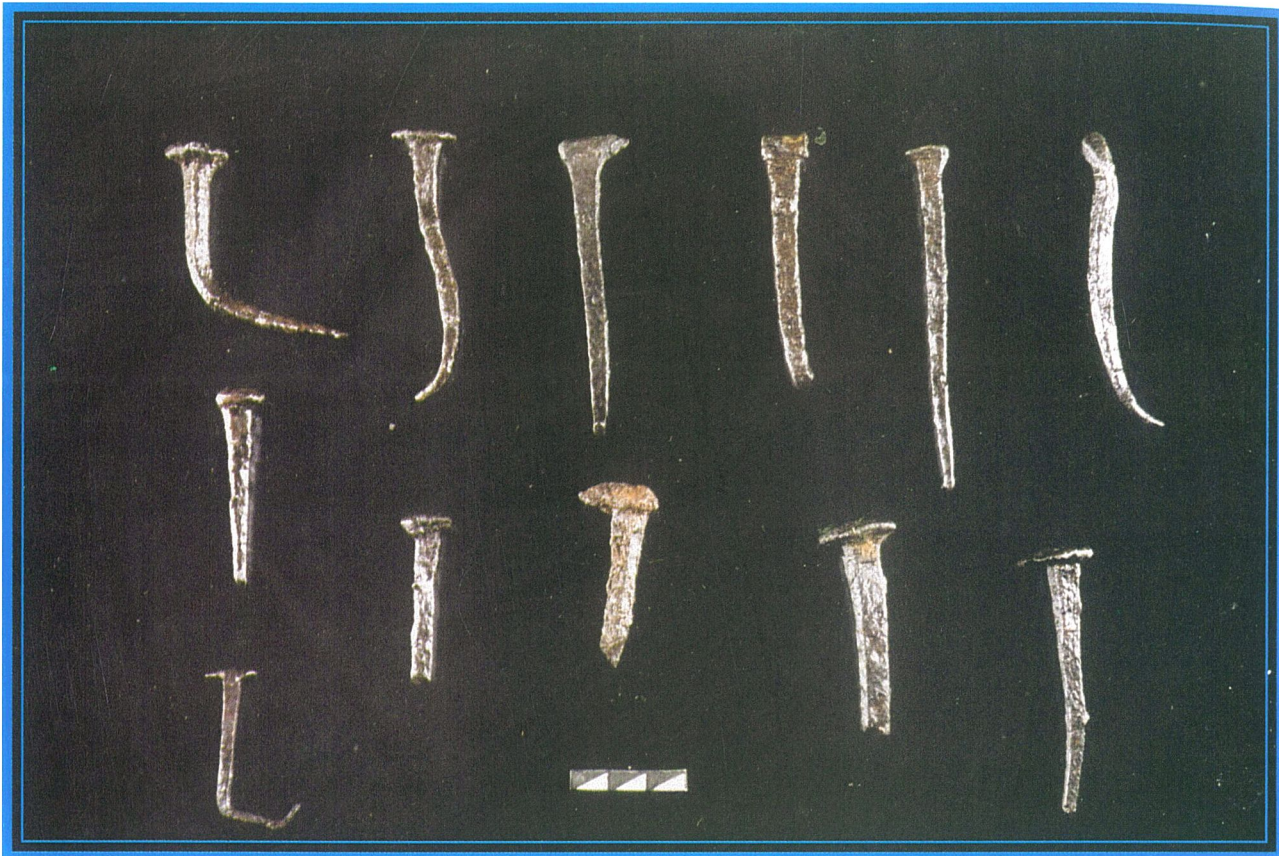

Рис. 138. I. **Залязні цвяхи XII-XIII ст.**

Рис. 138. II. **Залізні вироби до дверних закривок XII-XIII ст.**

Рис. 139. I. Залізні шпори вершника XII-XIII ст.

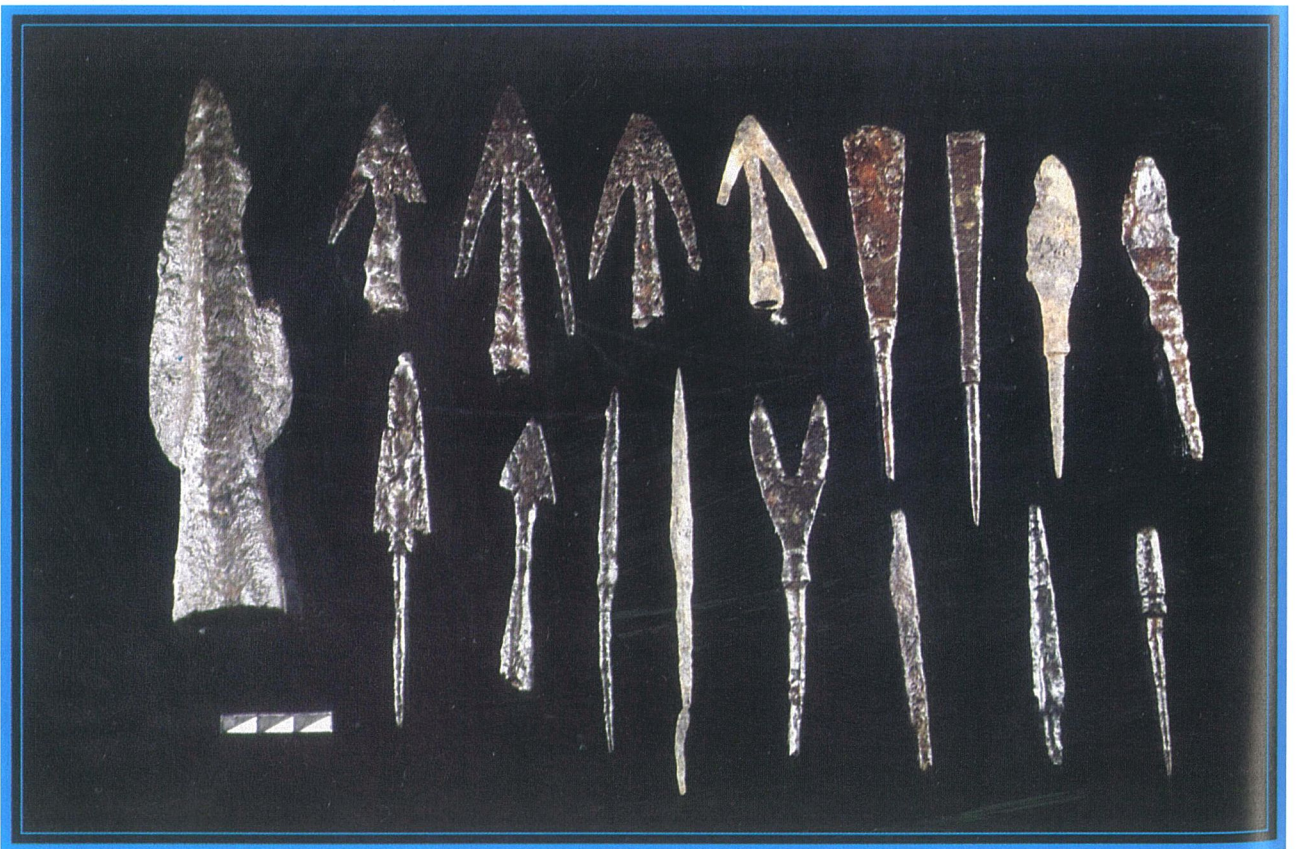

Рис. 139. II. Залізні наконечники списа та стріл XII-XIII ст.

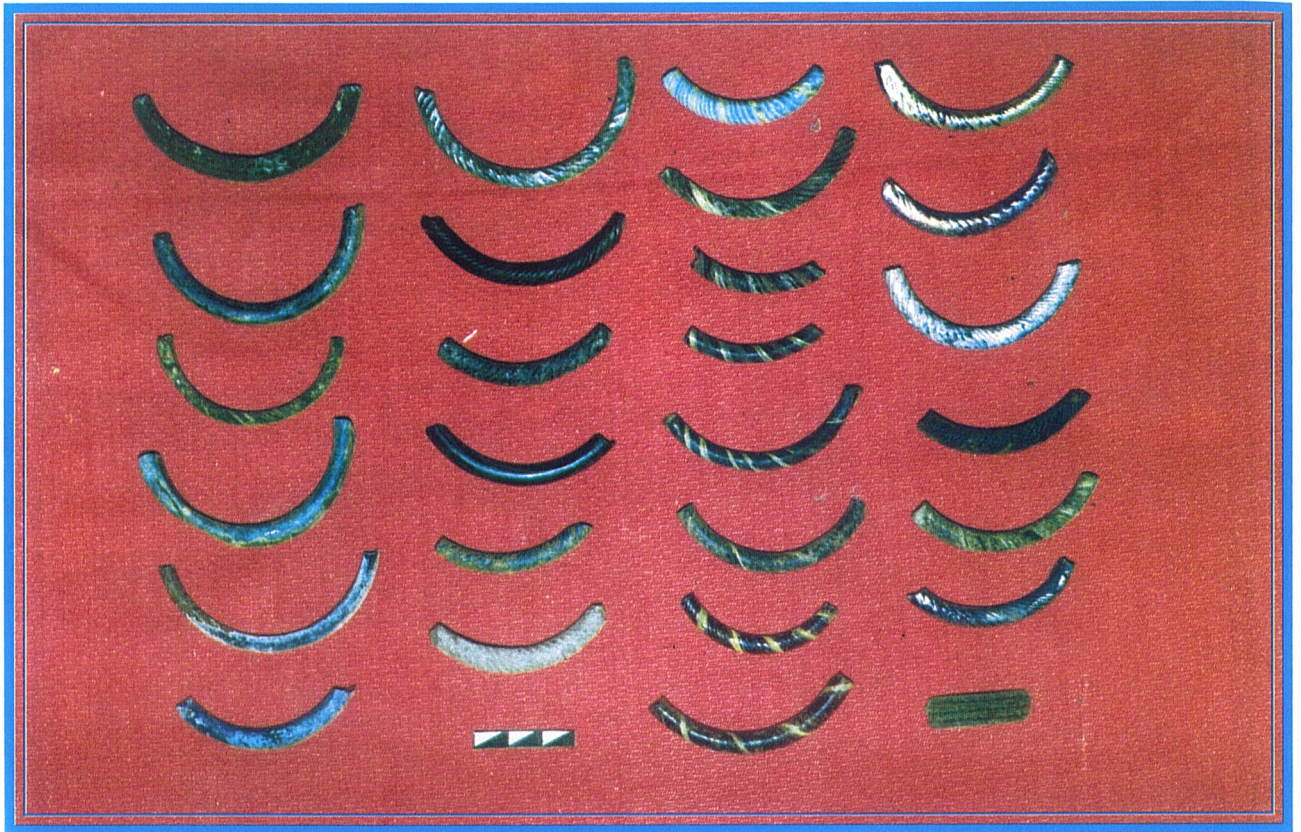

Рис. 140. I. Різнокольорові скляні браслети XII-XIII ст.

Рис. 140. II. Вироби з кістки, глини та каменю. XII-XIII ст.

Рис. 142. Уявний вигляд
літописного Губина.
Художник Б.Л. Шнайдер.
Старокостянтинів.
Музей. Акварель.

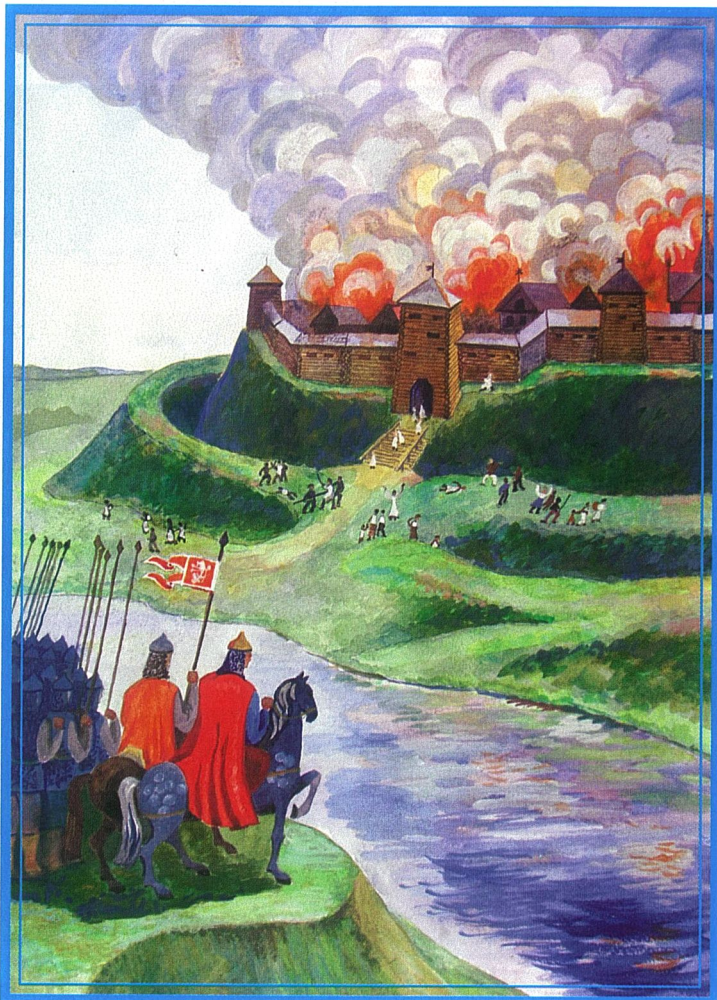

Рис. 143. Губин у вогні.
1241 р. Художник Б.Л. Шнайдер.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Історіографія історії Болохівської землі	4
1. Історіографія	4
2. Свідчення літопису	6
3. Проблема визначення території	8
4. Археологічні джерела	9
Розділ II. Топографія і стратиграфія Губинського городища	14
1. Топографія	14
2. Стратиграфія	16
3. Спостереження за системою фортифікацій	19
Розділ III. Порожністі кліті	21
1. Порожністі кліті	21
2. Опис порожнистих клітей Північної площадки	23
Розділ IV. Житлові і господарські будівлі	28
1. Житла і господарські споруди	28
2. Опис жител і господарських споруд Північної площадки	30
Розділ V. Речовий інвентар	36
1. Кераміка	36
2. Інші керамічні вироби	38
3. Знаряддя сільського господарства	39
4. Побутові залізні та кам'яні вироби	40
5. Замки, ключі, кресала і цвяхи	41
6. Побутові кам'яні, залізні вироби та знаряддя	41
7. Предмети озброєння і кінської зброї	42
8. Деревообробні інструменти та вироби з дерева	43
9. Окремі вироби із кістки, заліза, глини та каменю	44
10. Окремі знахідки прикрас, свинцеві, скляні вироби та культові речі	44
Розділ VI. Речові скарби	50
1. Речовий скарб №1	50
2. Речовий скарб №2	50
3. Речовий скарб №3	50
4. Речовий скарб №4	54
5. Речовий скарб №5	55
Розділ VII. Дослідження могильника	57
Розділ VIII. Риси господарства і соціально-політичної історії	60
Заклучення	68
Резюме	68
Resume	69
Список ілюстрацій	70
Список скорочень	72
Ілюстрації	73

Наукове видання

Інститут археології НАН України
Кам'янець-Подільський державний університет
Хмельницька обласна державна адміністрація
Старокостянтинівські райдержадміністрація і райрада

**Винокур Іон Срулевич,
Журко Олексій Іванович,
Мегей Валерій Пилипович,
Якубовський Василь Іванович.**

Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля. — Вип. I. За матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 років. **До 800-річчя Губина.**

ISBN 966-8587-02-2

Дизайн, верстка та друк ПП Мельник А.А.
29000, м. Хмельницький, вул. Чехова, 25.
Тел./факс 6-81-03, Тел. 9-13-63

***Підписано до друку 07.06.04 р. Формат 60x84/8
Друк та папір офсетний. Тираж 500 прим.
Ум. друк. арк. 24,18.
Замовлення №160***

